ISSN 2181-5291

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4, 2024

www.buxdu.uz

The journal was registered with the certificate № 05-45 on February 25, 2011 at Bukhara Region Press and Information Administration of Uzbekistan Press and Information Agency

***

According to the resolution №201/3 as of December 26, 2013 of the Presidium of Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan the journal was included into the list of scientific journals in which scholarly articles on the scientific results of dissertations on Psychology must be published.

***

Address:

200117, Bukhara city, K.Murtazoyev street, 11 Bukhara State University Editorial and publishing Department Phone: +998 (94) 837-18-38

The journal is published 4 times a year

Website: www.buxdu.uz E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Jurnal O'zbekiston Matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasida 2011- yil 25-fevral № 05-45-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

***

Jurnal O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2013-yil 26-dekabrdagi 201/3-sonli qarori bilan psixologiya fanlari bo`yicha dissertatsiya ishlari ilmiy natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo`lgan ilmiy jurnallar ro`yxatiga kiritilgan.

***

Tahririyat manzili:

200117, Buxoro shahri, K.Murtazoyev ko'chasi, 11-uy Buxoro davlat universiteti "Tahririy-nashriyot" bo'limi Tel: +998 (94) 837-18-38

Jurnal 1 yilda 4 marta chiqadi.

Website: www.buxdu.uz E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Журнал зарегистрирован Бухарским областным управлением агентства печати и информации Республики Узбекистан. Свидетельство № 05-45 от 25.02.2011г.

***

Журнал включен в список обязательных выпусков ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан на основании решения ВАК №201/3 от 26 декабря 2013 года для получения учёной степени доктора психологических наук.

***

Адрес:

город Бухара 200117, улица М.Икбола, 11 Бухарский государственный университет Редакционный отдел тел: +998 (94) 837-18-38

Журнал выходит 4 раза в год.

Website: www.buxdu.uz E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL * НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

4-son 2024-yil. * Выпуск 4. 2024 год.

TAHRIR HAY'ATI – РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

BOSH MUHARRIR – ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
BAROTOV SH. R.
Psixologiya fanlari doktori, professor.
Xalqaro Psixologiya Fanlari Akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)
Действительный член (академик) Международной Академии психологических наук

MAS'UL KOTIB – ОТВ. СЕКРЕТАРЬ

Sayfullayeva N.Z. – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

XAMIDOV O.X.
Buxoro davlat universiteti rektori,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor
SHOUMAROV G'.B.
Psixologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining haqiqiy a'zosi
UMAROV B.M.
Psixologiya fanlari doktori, professor
KOZLOV V.V. (Rossiya)
Psixologiya fanlari doktori, professor
MALI'X S.B. (Rossiya)
Psixologiya fanlari doktori, professor
KOROBEYNIKOV I.A. (Rossiya)
Psixologiya fanlari doktori, professor
KARIMOVA V.M.
Psixologiya fanlari doktori, professor
SAFOYEV N.S.
Psixologiya fanlari doktori, professor
BEKMURODOV M.B.
Sotsiologiya fanlari doktori, professor
KADIROV U.D.
Psixologiya fanlari doktori, professor
JABBOROV A.M.
Psixologiya fanlari doktori, professor
OLIMOV Sh.Sh.
Pedagogika fanlari doktori, professor
JUMAYEV R.G'.
Siyosiy fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
NISHONOVA Z.T.
Psixologiya fanlari doktori, professor
NAZAROV A.M. Psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
IBODULLAYEV Z.R.
Tibbiyot fanlari doktori, professor
BEGMATOV A.S.
Falsafa fanlari doktori, professor
KAMILOVA G.A.
Pedagogika fanlari nomzodi professor
HUSEYNOVA A.A.
Falsafa fanlari doktori, professor
MUXAMEDOVA D.G.
Psixologiya fanlari doktori, professor
RUXIYEVA X.A.
Psixologiya fanlari nomzodi, professor
BAROTOVA D.SH.
Psixologiya fanlari doktori, dotsent
AKRAMOV V.R.
Tibbiyot fanlari doktori, dotsent
ZARIPOV G.T.
Texnika fanlari nomzodi, dotsent.
OSTONOV Sh.Sh.
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
RUSTAMOV Sh.Sh.
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
TILAVOV M.H.
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
QURBONOVA G.R.
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b dotsent

MUHARRIRLAR – РЕДАКТОРЫ:
Usmanova M.N. – psixol.fan.nom., professor
Muxtorov E.M. – psixol.fan.nom., dotsent
Raxmatova M.M. – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Abuzalova M.K. - filologiya fanlari doktori, professor
Sobirova D.A. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

TEXNIK MUHARRIRLAR – TEX. РЕДАКТОРЫ:
Shirinova M.Sh., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

PSYCHOLOGY

SCIENTIFIC JOURNAL

Issue 4: 2024

EDITORIAL BOARD:

EDITOR-IN-CHIEF: BAROTOV SH. R.

Doctor of Psychology, professor, the member (academician) of International Academy of Psychological Sciences

EXECUTIVE SECRETARY: Sayfullaeva N.Z. – Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

XAMIDOV O.X.
Doctor of Economic Sciences, Professor, The rector of Bukhara State University
SHOUMAROV G.B.
Doctor of Psychology, Professor, Full member of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
UMAROV B.M.
Doctor of Psychology, Professor The assistant of the editor-in-chief
KOZLOV V.V. (Russia)
Doctor of Psychology, Professor
MALIKH S.B. (Russia)
Doctor of Psychology, Professor
KOROBEYNIKOV I.A. (Russia)
Doctor of Psychology, Professor
KARIMOVA V.M.
Doctor of Psychology, Professor
SAFOEV N.S.
Doctor of Psychology, Professor
BEKMURODOV M.B.
Doctor of Sociology, Professor
KADIROV U.D.
Doctor of Psychology, Professor
JABBOROV A.M.
Doctor of Psychology, Professor
OLIMOV Sh.Sh.
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
JUMAEV R.G.
PhD in Political Sciences, Docent
NISHONOVA Z.T.
Doctor of Psychology, Professor
NAZAROV A.M.
Doctor of Psychology, Professor
IBODULLAEV Z.R.
Doctor of Medical Sciences, Professor
BEGMATOV A.S.
Doctor of Philosophy, Professor
KAMILOVA G.A.
Candidate of Pedagogical Sciences, Professor

HUSEYNOVA A.A.
Doctor of Philosophy, Professor
MUXAMEDOVA D.G.
Doctor of Psychology, Professor
RUXIYEVA X.A.
Candidate of Psychology, Professor
BAROTOVA D.SH.
Doctor of Psychology, Docent
AKRAMOV V.R.
Doctor of Medical Sciences, Docent
ZARIPOV G.T.
Candidate of technical sciences, Docent
OSTONOV Sh.Sh.
PhD of Psychology, Docent
RUSTAMOV Sh.Sh.
PhD of Psychology, Docent
TILAVOV M.H.
PhD of Psychology
QURBONOVA G.R.
PhD in Pedagogical Sciences, etc Docent

EDITORS:
Usmanova M.N. – Candidate of Psychology, Professor
Mukhtorov E.M. – Candidate of Psychology, Docent
Raxmatova M.M. – Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD), Docent
Abuzalova M.K. – Doctor of Philological Sciences, Professor
Sobirova D.A. Doctor of Psychology, Professor

TECHNICAL EDITORS:
Shirinova M.Sh., Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD)

УЎК 45.20.12

Тожибоева Гулхумор Рахмонжоновна,
Андижон давлат университети профессори, PhD
tojiboyevagulxumor@mail.ru

ЎСМИРЛАРДАГИ НИЗОЛИЛИК ДАРАЖАСИНИ НАМОЁН БЎЛИШИНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация. *Мазкур мақолада атрофдагилар билан конструктив муносабатларни ўрната олиш қобилияти ва баҳс-мунозарали муаммоларни самарали ечиш, шахс ривожланишининг муҳим кўрсаткичи эканлиги, шунингдек, ўсмирлик ёш даври энг мураккаб, қарама-қаршиликларга бойлиги, энг низоли ёш даври эканлиги, уни илмий жиҳатдан ўрганишнинг муҳим бўғими эканлиги борасида сўз юритилади.*

Калит сўзлар: *низоларни конструктив бошқариш, ўсмир, ўқитувчи, стресс, низоли вазиятлар, агрессия, ёш даври хусусиятлари, ижтимоий меъёр.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЯВЛЕНИЯ УРОВНЯ КОНФЛИКТНОСТИ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. *В данной статье способность устанавливать конструктивные отношения с другими людьми и эффективно решать спорные проблемы является важным показателем развития личности, а также то, что подростковый возраст является наиболее сложным, полным противоречий и самым противоречивым возрастом, и это является важной частью его научного изучения.*

Ключевые слова: *конструктивное управление конфликтами, подросток, педагог, стресс, конфликтные ситуации, агрессия, возрастные особенности, социальная норма.*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE MANIFESTATION OF THE LEVEL OF CONFLICT IN ADOLESCENTS

Abstract. *In this article, the ability to establish constructive relationships with other people and effectively solve controversial problems is an important indicator of personality development, and also that adolescence is the most complex, full of contradictions and the most contradictory age, and this is an important part of its scientific study.*

Keywords: *constructive conflict management, teenager, teacher, stress, conflict situations, aggression, age characteristics, social norm.*

Кириш. Халқ таълими тизимида психологик хизматни ташкил этиш ва бу борада олиб бориладиган ишларни мувофиқлаштириш мақсадида Халқ таълими вазирлиги таркибида ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ва педагогик-психологик Республика ташхис Маркази ҳузурида «Психологик хизматни мувофиқлаштириш Кенгаши» тузилди. Ушбу кенгаш таълим муассасаларида жорий этиладиган психологик хизмат мазмуни, психологларнинг иш кўлами ва мазмуни Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис марказлари, Республика илмий-методик ташкилотлари, вилоят, туман, шаҳар, халқ таълими бошқарув органлари, малака ошириш институтлари томонидан ишлаб чиқилган меъёрий ҳужжатлар тавсияномалар, йўриқномалар, методик қўлланмалар билан белгиланиши таъкидланади. Таълим тизимидаги психологнинг асосий вазифаси психик хизматни муайян қоида ва мезонга асосланиб ташкил килишдан иборат бўлиб, тараққиёт психологияси хусусиятларига биноан психиканинг ривожланиши, шахсни шакллантириш конуниятларини амалиётга татбик этиш, ўқувчилар жамоасига болалар, ўқувчилар ва талабалар таълим-тарбиясини индивидуаллаштиришга ёрдамлашиш, уларнинг кобилиятларини шахснинг ривожланиши даражасига қараб ўқитувчиларга психокоррекцион ишларини амалга оширишда кўрсатмалар беришдир. Психологик хизматнинг алоҳида аҳамият касб этадиган жиҳати ўқувчиларнинг психик

ривожланишдан орқада қолиши, уларда хулқнинг бузилиши, таълимда ўзлаштиришнинг ёмонлашуви кабиларни ўрганиш ҳисобланади.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Ўсмирлар психологияси муаммолари билан шуғулланган олимлардан Д.И.Фельдштейн (1991), Л.И.Божович (2008), А.Бандура (2000), А.Бандура (2000), Л.С.Выготский (1984), Е.Першанина (1984), А.В.Дмитриев (2000), М.Раттер (1987), Ф.Райс (2000), Г.А.Ковалев (1996), Н.В.Гришина (2001), А.Я.Анцупов (2008) узбек психологларидан М.Г. Давлетшин (1989), Э.Ғ.Ғозиев (1990), А.И.Островский, Г.Қ.Тўлаганова, З.Камалетдинова, Н.Ғ.Камиловалар ўз тадқиқотларида ўсмирлик даврига хос хусусиятларнинг у ёки бу қирраларини муайян даражада очиб берганлар. Шунингдек, замонавий психология фанида ўсмирлик даврига хос низоларнинг психологик коррекцияси муаммосини ҳам назарий ҳамда амалий ўрганиш тажрибалари муайн даражада мавжуд. Масалан, Дж.Бугентал, К.Левин, А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл, А.Фрейдларнинг психологик назариялари таҳлилида ўтиш даврига хос низоларнинг олдини олишда шахс имкониятларининг кучи масаласига кенг қамровли ёндашувни кўриш мумкин. Ўзбек олимларидан Э.Ғ.Ғозиев (1996), М.Г.Давлетшин (1989), Ғ.Б.Шоумаров (1979), Б.Р.Қодиров (1999), В.М.Каримова (1998), Н.С.Сафоев (1996), Ш.Р.Баротов (1995, 1998, 1999) ва Н.А.Соғиновларнинг (1995) Ўзбекистон ўрта умумтаълим мактаблари ҳамда оила тизимларида психологик хизматни жорий этиш борасида олиб бораётган қатор назарий-илмий ва амалий услубий ишлари Республикамизда психологик хизматни жорий этиш ва ривожлантириш учун маълум даражада асос бўлмоқда.

Мақсади. Ўсмирлар низолилик даражасини уларнинг низоли хатти-ҳаракатларининг шаклини инобатга олган ҳолда комплекс дастурини ишлаб чиқиш.

Эмпирик тадқиқот натижалари. Шахслараро низо муаммосининг мактаб психологи фаолиятининг объекти сифатида қўйилиши мантиқан шахслараро низоларнинг ўсмирлар шахслилиги ривожланишидаги ролини тан олиш принципидан ҳамда ўсмирлар муҳитидаги низоларни мактаб психологи фаолиятига киритиш заруратидан келиб чиқади.

Ўсмирлар низолилик даражасини ҳамда уларни низоли хатти-ҳаракатларининг шакл ва характерини инобатга олган ҳолда психологик коррекцияси дастурини мактаб психологи томонидан қўллаш самарадорлигини ўрганиш мақсадида эмпирик тадқиқотнинг умумий танлови (n=172) назорат ва экспериментал гуруҳга ажратилди. Экспериментал гуруҳга 10 ёшдан 15 ёшгача бўлган (ўсмир ўғил ва қиз болалар) 98 нафар ўсмир, шунга кўра назорат гуруҳига худди шу ўртача ёш даври ва жинсий категориядаги 74 нафар ўсмир киритилди (1-жадвал).

1-жадвал.

Экспериментал ва назорат гуруҳларининг тавсифи

№	Гуруҳ номи	Жинсий фарқланиши				Ёш даври			
		ўғил		қиз		10-12 ёш		13-15 ёш	
		одам сони	%	одам сони	%	одам сони	%	одам сони	%
1	Экспериментал гуруҳ (n=98)	46	47	52	53	41	42,2	57	57,8
2	Назорат гуруҳи (n=74)	41	61,5	26	38,5	31	45,7	36	54,3

Экспериментал гуруҳдаги ўсмирлар 11 ой давомида ўсмирлар низолилик даражасини уларнинг низоли хатти-ҳаракатларининг шакл ва характери инобатга олинган психологик коррекция дастури доирасида машғулотларда иштирок этиш учун жалб этилган. Назорат гуруҳи ўсмирлари юқорида келтирилган дастурдаги машғулотларга жалб этилмаган бўлиб, бу бизга кейинчалик мактаб психологининг психокоррекцион ишларининг низолик даражаси ҳамда ўсмирларнинг нихоли хатти-ҳаракатларининг шакл ва характерига таъсирини аниқлаш имкониятини берди.

Мактаб психологининг ўсмирларнинг низоли хатти-ҳаракатларининг шакл ва характерини ўрганишнинг эксперименталанкета сўрови ёрдамида психокоррекцион ишларгача бўлган текшируви натижаларини кўрсатишича, экспериментал ва назорат гуруҳи ўсмирларининг диагностик шкалалар бўйича кўрсатгичлари бир-биридан фарқ қилмайди, яъни аҳамиятли фарқларга эга эмас (2-жадвал).

2-жадвал.

Экспериментал ва назорат гуруҳининг мактаб психологининг психокоррекцион ишларигача бўлган тавсифи

№	Диагностик шкалалар номи		Экспериментал гуруҳ (n=98)			Назорат гуруҳи (n=74)		
			ўртадан юқори	ўрта	ўртадан паст	ўртадан юқори	Ўрта	ўртадан паст
1	Низолилик	сони	81	13	4	54	11	2
		%	82,3	13,6	4,1	80	17,2	2,8
2	Низоли хатти-ҳаракатларнинг вербал/новербал шакли	сони	86	5	7	58	4	5
		%	87,8	5,1	7,1	87,1	5,7	7,2
3	Билвосита/бевосита низоли хатти-ҳаракатлар	сони	78	16	4	46	13	8
		%	79,6	16,3	4,1	68,6	19,4	12

Бунда, низолилик даражаси ўртадан юқори бўлган экспериментал гуруҳнинг ўсмирлари сони (82,3% - 81 нафар ўсмир) назорат гуруҳидаги низоли ўсмирлар сонидан (80% - 54 нафар ўсмир) озгина кўпроқ. Ўз навбатида ушбу категорияда мактаб жамоасида тенгдошлари ва ўқитувчиларига нисбатан низоли вазиятлар тез-тез кузатилиб, бу ўзлаштириш ва ўқув муассасасининг давоматида салбий акс этади. Бу ўсмирлар оила ичидаги шахслараро муносабатларда ота-оналари билан бўлган мулоқатда низоли вазиятлар билан биргаликда кечувчи қийинчиликларни ҳис этишади. Ушбу ўсмирлар одатда, тенгдошлари билан алоқаларда қийинчиликларни ҳис этишади ва ўзларининг ёлғизликларини азобли бошдан кечиришади. Экспериментал (87,3% - 86 нафар ўсмир) ва худди шундай, назорат гуруҳидаги (87,1% - 58 нафар ўсмир) аксарият ўсмирлар низоли ҳулқ-атворнинг вербал шаклининг ўртадан юқори даражасига эга эканликлари ва шахслараро низолар шароитларида фаолликнинг вербал шакли устуворлик қилиши кузатилади.

Билвосита низоли хатти-ҳаракатлар экспериментал гуруҳнинг 79,5% (78 нафар ўсмир) ўсмирларида ва назорат гуруҳида эса 68,6% (46 нафар ўсмир) ўсмирларида кузатилади. Ушбу категориядаги ўсмирларда низоли хатти-ҳаракатлар низоли вазиятлар шароитида оппонентнинг предметли ёки ижтимоий қуршовга устунликда йўналган, оппонентларнинг бирёқлама ёки иккиёқлама фаолликлари билан характерланади. Ўз навбатида экспериментал гуруҳнинг 4,1% (4 нафар ўсмир) ва назорат гуруҳининг 12% (8 нафар ўсмир) ўсмирларига бевосита низоли вазият объектига йўналтирилган, бирмунча бевосита низоли хатти-ҳаракатларни қабул қилишар экан.

Шу билан бирга вербал бевосита низоли хатти-ҳаракатлар ўртача 70% ўғил ва 50% қиз жинсидаги ўсмирларда кузатилади. Билвосита вербал низоли хатти-ҳаракатлар кўпинча қизларда(атиги 40% ҳолатлардагина) ўсмирларга нисбатан ўғил болаларда(75%) ўсмирларда тез-тез кузатилади. Бевосита новербал низоли хатти-ҳаракатлар ўртача ўғил бола75% ўсмирларда кузатилган бўлса, фаолликнинг ушбу шакли қиз бола ўсмирларнинг 30% да кузатиган.

Биз ушбу диссертацион тадқиқот доирасида илгари ўтказган низоли вазиятларда турли хил типдаги характердаги ўсмирлар хулқ-атворлари таснифларини ўрганишда ҳам ўсмирлар жинсий фарқланишларини инобатга олган ҳолда ўсмирларнинг низоли хатти-ҳаракатларининг шакл ва характерини ифодаланишининг ўртача худди шундай ўзаро нисбати кузатилган.

Қиёсий таҳлил ўтказиш мақсадида биз умумий танловдаги (экспериментал ва назорат гуруҳлар) ўсмирларни низоли хатти-ҳаракатларнинг шакл ва характерларини ўрганишнинг экспериментал анкета сўровномаси ёрдамида мактаб психологининг психокоррекцион ишларидан сўнг текшириб чиқдик (3-Жадвал).

3-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, учала диагностик шкалалар бўйича экспериментал ва назорат гуруҳларини инобатга олганда жиддий фарқларга эга. Ишлаб чиқилган дастур бўйича мактаб психологининг психокоррекцион ишлари натижасида экспериментал гуруҳнинг 30,6 % (30 нафар ўсмир) ўсмирида низолилик даражасининг кўрсатгичи ўрта даражага, 69,4% (68 нафар ўсмир) да эса ўртадан паст даражага пасайди.

3-жадвал.

Мактаб психологининг психокррекцион ишларидан сўнг экспериментал ва назорат гуруҳининг тавсифи

№	Диагностик шкалалар номи		Экспериментал гуруҳ (n=98)			Назорат гуруҳи (n=74)		
			ўртадан юқори	ўрта	ўртадан паст	ўртадан юқори	ўрта	ўртадан паст
1	Низолилик	сони	0	30	68	57	9	1
		%	0	30,6	69,4	85,1	13,4	1,5
2	Низоли хатти-ҳаракатларнинг вербал/новербал шакли	сони	6	80	12	44	3	20
		%	6,2	81,6	12,2	65,7	4,5	29,8
3	Билвосита/бевосита низоли хатти-ҳаракатлар	сони	7	84	7	42	9	16
		%	7,1	85,8	7,1	62,7	13,5	23,8

Хулоса ва таклифлар. Ушбу мақола психология фанидаги энг долзарб муаммолардан бири - ўсмирлар низолик даражасини уларнинг низоли хатти-ҳаракатларининг шакл ва характерларини инобатга олган ҳолда психологик коррекциясининг комплекс дастурини ишлаб чиқишга бағишланган. Бу муаммонинг долзарблиги биринчи навбатда тадқиқот объекти бўлган ўсмирлик энг мураккаб, қарама-қарши ёш даври сифатидалиги ва шунга кўра энг низоли эканлиги билан белгиланади. Шу муносабат билан ўсмирлик ёш даврида кўплаб муваққат бўлган ҳолатлар мустаҳкамланиб ва шахснинг барқарор хусусиятлари бўлиб қарор топишини инобатга олган ҳолда, мактабдаги ўқув жараёнини ташкил этиш ва амалга оширишда ўсмирлар низолилик даражасининг психологик коррекцияси борасида илмий асосланган дастурларни қўллаш зарурати туғилади. Психологик коррекция дастурини самарали қўлланилиши ўсмирларда низолилик даражасини пасайтиришни, коммуникатив сифатларини ривожлантиради, ўз-ўзини объектив баҳолаш ва атрофдагиларга соғлом танқидий муносабатни таъминлайди, конструктив ўзаро таъсир кўникмаларини шакллантиради. Атрофдагилар билан конструктив муносабатларни ўрната олиш қобилияти ва баҳс-тортишувли муносабатларни самарали ҳал этилиши шахс ривожланишининг муҳим кўрсатгичи бўлганлиги сабабли психологик коррекция дастурини самарали қўлланиши ўсмирлар гуруҳларидаги муносабатларни анча уйғунлашишига, мактабдаги ўқув жараёнини эса сермаҳсул бўлишига ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект-Пресс, 2003 96-113 с.

2. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. – СПб.: Питер, 2008. 490 с.

3. Баротов Ш.Р. Мактаб психологи фаолиятининг асосий йўналишлари // Халқ таълими. – Тошкент, 1993. 2-сон. - Б. 15-18.

4. Баротов Ш.Р. Ўзбекистонда психологик хизмат ташкил этилишининг ижтимоий-психологик ва илмий-амалий асослари. Психол.фанлари докт. дисс.автореферати. – Т.: ЎзМУ, 1998. – 28 б.

5. Газиев Э.Г., Тулаганова Г.К. Методические указания по «Возрастной и педогогической психологии» к разделу «Психология подросткового возроста» (для непсихологических факультетов). Ташкент, ТагГУ, 1990, 25 с.

6. Гришина Н.В. Психология конфликта. -СПб.: Питер, 2000. - 464 с.

7. Паренс Г. Агрессия наших детей. – Москва, 1997.

Кулиев Ёркин Каримович,
доцент кафедры «Психология и социология»
Бухарского государственного университета

МОТИВАЦИОННЫЙ АСПЕКТ ПОВЫШЕНИЯ ВОВЛЕЧЁННОСТИ СОТРУДНИКОВ

Аннотация. *В статье представлены факторы мотивационных параметров вовлечённости сотрудников: мотивационной активности сотрудников предприятий и организаций, оценок возможности реализации мотивов профессиональной деятельности. Вовлечённость является элементом трудовой мотивации сотрудников, их эмоциональное состояние, лояльность, благонадёжность и удовлетворённость текущим состоянием, что связывает в формировании у сотрудника положительное отношение к своей работе, должностным обязанностям. Также в статье разобраны факторы вовлечённости, характерные признаки организаций с вовлечёнными и не вовлечёнными работниками.*

Ключевые слова: *вовлечённость, возможность реализации мотивов, мотивационная активность, мотивационный потенциал личности, вовлечённость персонала, самодетерминация, лояльность, благонадёжность, ответственность, преданность, поглощённость, энтузиазм.*

THE MOTIVATIONAL ASPECT OF INCREASING EMPLOYEE ENGAGEMENT

Abstract. *The article presents the factors of motivational parameters of employee engagement: motivational activity of employees of enterprises and organizations, assessments of the possibility of realizing the motives of professional activity. Involvement is an element of employees' work motivation, their emotional state, loyalty, trustworthiness and satisfaction with the current state, which connects in the formation of a positive attitude towards their work and official duties. The article also examines the factors of involvement, the characteristic features of organizations with involved and non-involved employees.*

Keywords: *engagement, the possibility of realizing motives, motivational activity, motivational potential of the individual, staff involvement, self-determination, loyalty, trustworthiness, responsibility, dedication, absorption, enthusiasm.*

XODIMLARNING DAXLDORLIGINI OSHIRISHNING MOTIVATSION JIHATLARI

Annotatsiya. *Maqolada korxona va tashkilotlar xodimlarining motivatsion faolligi, kasbiy faoliyat motivlarini amalga oshirish imkoniyatlarini baholash kabi xodimlar daxldorligining motivatsion omillari keltirilgan. Daxldorlik - bu xodimlarning mehnat motivatsiyasining elementi, ularning hissiy holati, sadoqati, ishonchliligi, hozirgi holatidan qoniqish, xodimning o'z ishiga, ish vazifalariga ijobiy munosabatini shakllantirish hisoblanadi. Shuningdek, maqolada daxldorlik omillari, daxldor va daxldor bo`lmagan ishchilari bo'lgan tashkilotlarning xarakterli xususiyatlari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *daxldorlik, motivatsiyani amalga oshirish imkoniyati, motivatsion faollik, shaxsning motivatsion salohiyati, xodimlar daxldorligi, o'zini o'zi belgilash, sodiqlik, ishonchlilik, mas'uliyat, sadoqat, iste'mol, ishtiyoq.*

Введение. В вводном разделе нашей статьи раскрыт один из главных факторов повышения эффективности организации – повышение вовлечённости сотрудника в деятельность своей организации. Разработка эффективных методов вовлечения и мотивации сотрудников представляется особо актуальной в реалиях конкурентной борьбы современных предприятий и организаций. Вопросы мотивации и вовлечённости стали актуальными в силу того, что на предприятиях всё большее внимание начинает уделяться нематериальным методам повышения эффективности человеческих ресурсов, особенно, в условиях современной экономической ситуации.

Управление вовлечённостью ставит перед руководителем много вопросов:

-можно ли повысить вовлечённость сотрудника или нужно нанимать на работу изначально вовлечённых сотрудников;

-повышение вовлечённости требует индивидуальной работы с сотрудниками или речь идёт о системных изменениях внутренних процессов компании;

-если вовлечённость зависит от ряда факторов, то какие из них наиболее важны, на какие из них легче всего повлиять;

-одинаковы ли рычаги управления вовлечённостью для всех сотрудников.

Следует отметить, что на эти вопросы нет однозначных ответов, так как состояние вовлечённости/выгорания связано одновременно и со свойствами личности, и с характеристиками рабочей среды. Но важно то, что вовлечённость является проекцией этих двух факторов, результатом их соответствия. Ситуация тотального несовпадения гарантированно приведет к выгоранию и уходу сотрудника из компании или различных предприятий. Корпоративная культура, рабочие процессы, должностные обязанности, благоприятные для одних сотрудников, могут оказаться неприемлемыми для других. Индивидуальные реакции сотрудников на те или иные условия труда зависят от их ценностных установок, ведущих факторов мотивации, а также положения внутри сети социальных взаимодействий. Все три аспекта взаимосвязаны, но проявляются по-разному. Наиболее значимыми являются доминирующие факторы мотивации, которые формируются еще в подростковом возрасте. Именно они влияют на наши ценностные установки. Совместимость наших ценностей с теми, которые преобладают в коллективе определяет степень и качество нашей социализации в рабочей среде.

Исходя из вышеизложенного, диагностика индивидуальных факторов мотивации сотрудника позволит:

-предсказать, насколько комфортно будет чувствовать себя сотрудник в определённой организации, команде, или на определённой должности;

-рекомендовать наиболее эффективные способы взаимодействия с ним с точки зрения организации его работы, поддержки коммуникации с другими сотрудниками и подразделениями, планирования карьеры, профессионального роста и развития;

-предупредить непосредственного руководителя о «слепых зонах» восприятия, особенностях индивидуальной интерпретации рабочих ситуаций, о «зонах нетерпимости» и факторах риска.

Изучение материалов по проблеме вовлечённости сотрудников предприятий или организаций показывает, что каждая компания или предприятия обладает определённым пределом гибкости, в рамках которого она может учитывать индивидуальные особенности сотрудника. Если потребности сотрудника далеко выходят за эти рамки, то самым разумным будет воздержаться от приёма его в организацию. Иначе, с одной стороны, это станет источником его личного дискомфорта, а с другой стороны, создаст высокий риск локальных разрушительных процессов вокруг такого «инородного» сотрудника – конфликтов, проваленных проектов, нарушенных процедур. Чем выше позиция такого сотрудника в организационной иерархии, тем выше риск негативных последствий.

Как **методы исследования** определения мотивов можно рассмотреть теорию учёных Эдварда Диси и Ричарда Райана, которая на данный момент имеет множество экспериментальных подтверждений. Теория самодетерминации утверждает, что дети появляются на свет с врождёнными психологическими потребностями:

1) потребностью в автономии – возможности самостоятельно принимать решения (отсюда название теории);

2) потребностью в компетентности – ощущении достаточности знаний и ресурсов для достижения целей;

3) потребностью в связи с другими людьми – получении позитивной оценки своей деятельности от окружающих.

Люди с сильной внутренней мотивацией находят удовольствие в работе как таковой, развитии своих способностей и знаний и пользе, который протекает у всех по-разному, внутренние факторы мотивации могут дополняться, искажаться и разрушаться. Так возникают факторы внешней мотивации, которые в крайних случаях могут полностью заместить внутренние. В этом случае сотрудник оказывается мотивирован исключительно внешними показателями успешности: статус, деньги, власть. Труд для такого работника становится неприятным условием получения благ, обязанности он может выполнять формально или избегать их при любой возможности.

Различные сочетания внешних и внутренних факторов мотивации, разная сила их проявления создают уникальный мотивационный рисунок личности, от которого зависят результативность сотрудника в компании, а также выбор инструментов воздействия для повышения его вовлечённости и продуктивности. На основе теории самодетерминации определен перечень мотивов, которые в совокупности создают шкалу внутренних, внешних и смешанных мотивов.

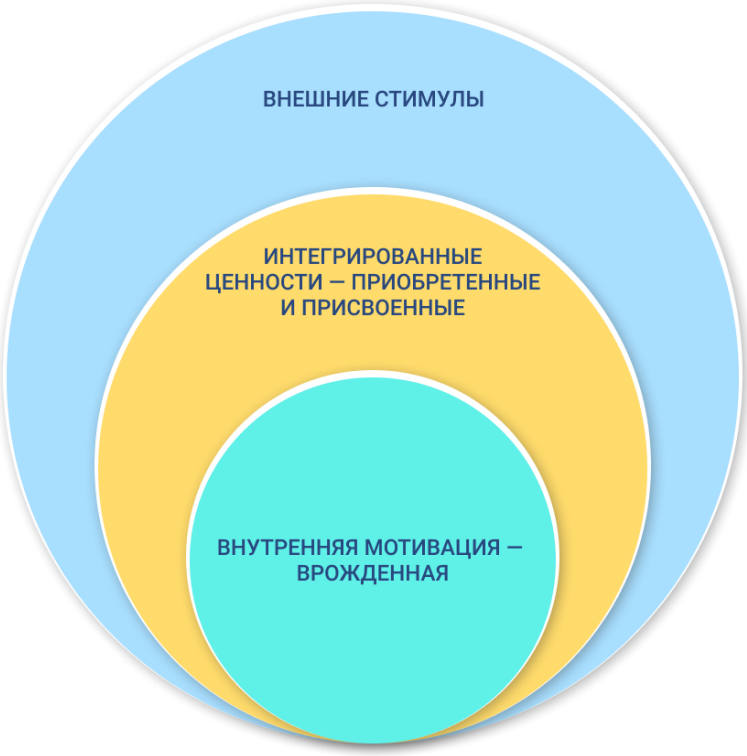

Первые три «мотиватора» относятся ***к «внутренним»***, они обусловлены потребностями человека в выборе и компетентности:

1) Самостоятельность - потребность в выборе, принятии решений. У каждого человека есть врождённая потребность осознавать, что у него есть выбор.

2) Профессиональное развитие – потребность, основанная на стремлении к развитию, совершенствованию. В профессиональной деятельности это обучение новым навыкам, желание стать экспертом в своей области. Это потребность ощущать прогресс в своем развитии.

3) Принятие себя. Потребность чувствовать себя «на своём месте», быть уверенным в своих силах при решении рабочих задач. Это желание ощущать контроль над тем, что происходит.

Три «мотиватора» относятся ***как к внутренним, так и внешним.*** Внутренними их делает потребность в сопричастности, общности с другими людьми. Внешними – потребность в неформальном статусе, оценке со стороны, желание оправдать ожидания других.

Уважение коллег. Потребность в признании коллег, в их справедливой оценке заслуг, достижений и успехов. Это потребность ощущать принадлежность к коллективу.

Признание руководства. Потребность в справедливой и конструктивной оценке заслуг со стороны руководителя. Это потребность в осмысленности своей работы; её удовлетворяет обратная связь руководителя. Дополняет предыдущий «мотиватор».

Осмысленность работы (миссия). Потребность в понимании целей компании, смысла работы, значения выполняемой работы для общества. Также дополняет предыдущие два «мотиватора». Ощущение принадлежности, вклада в общее дело тут распространяется на общество в целом.

Последние четыре относятся ***к «внешним»***, они связаны с хорошими условиями работы, в том числе касаются финансового вознаграждения.

Вертикальная карьера. Стремление к решению управленческих задач, руководству другими сотрудниками. Это потребность в обретении власти и статуса.

Финансовое вознаграждение. Потребность в высокой заработной плате и материальном вознаграждении, желание иметь работу с хорошим набором льгот и надбавок и дополнительных бонусов.

Условия работы. Потребность в хороших условиях работы и комфортной обстановке. Удобное рабочее место, возможность сосредоточиться на работе, не отвлекаться на посторонние раздражители.

Баланс работа/жизнь. Потребность в том, чтобы работа не вытесняла потребности семьи и личные интересы, была комфортной – без переработок, ненормированного рабочего дня, постоянных командировок.

Для диагностики «мотивационного благополучия» сотрудника созданы два опросника: для индивидуального ранжирования факторов мотивации сотрудника; для измерения уровня удовлетворённости по факторам мотивации.

Следует отметить, что ведущие факторы мотивации сотрудников являются устойчивыми, их изменение если и происходит, то незначительно и только в долгосрочной перспективе, а вот уровень удовлетворённости подвижен, им можно управлять, меняя рабочую среду. Таким образом, определив мотивационную формулу каждого сотрудника, компания получает возможность:

-измерять удовлетворённость сотрудников в соответствии с индивидуальными факторами мотивации каждого;

-разрабатывать корректирующие действия, которые могут повысить удовлетворённость сотрудников;

-планировать замещение сотрудников, чья мотивационная формула находится в конфликте с корпоративной культурой компании, или компания не видит способов удовлетворить потребности сотрудника.

Работа над повышением удовлетворённости по тем или иным факторам мотивации может быть персонализированной, обращённой к каждому сотруднику по отдельности, или направленной на группу сотрудников с похожей мотивационной структурой. Во втором случае корректирующие действия будут более системными, что может затронуть ключевые бизнес-процессы организации.

Сочетание индивидуальных и групповых мер определяет дополнительную эффективность в повышении уровня вовлечённости в компании. Выбор тех или иных инструментов зависит от степени кластеризации ведущих факторов мотивации. Если сотрудники с похожими ведущими факторами мотивации обнаружены в одном подразделении, в одинаковых должностях или в значимом количестве, то логично применять системные инструменты улучшений. Например, в подразделении, занятом разработкой новых продуктов, наблюдается низкая вовлечённость и высокая текучесть квалифицированного персонала. В ходе изучения вовлечённости сотрудников различных предприятий и организаций, выявлена значимая по количеству группа сотрудников, у которых ведущие мотиваторы «самостоятельность» и «профессиональное развитие» находятся в состоянии депривации (остаются неудовлетворёнными). Вполне вероятно, что причина этой неудовлетворённости в сложившихся правилах постановки и контроля выполнения задач, а также в неправильной организации карьерного пути специалистов.

Как **анализ результатов**, полученных в нашей статье можно показать некоторые полезные меры, направленные на изменение рабочих процессов, например:

1) Измерение акцента в работе команды с процедур на результаты.

2) Предоставление сотрудникам большей свободы при выборе способов достижения результатов и планировании рабочего времени.

3) Обсуждение вместе с сотрудниками их плановых показателей и способов повышения результативности.

4) Введение индивидуальных процедур планирования и подведения итогов, выделение индивидуальных параметров развития и роста – отслеживание прогресса по ним.

5) Введение в практику долгосрочных личных планов развития, предусматривающих освоение новых профессиональных областей и применение новых знаний на практике.

6) Создание возможностей для разнообразия в рабочих задачах, более широкое использование ротации внутри компании, не только вертикальной,

Также следует отметить, что вовлечённость — это энтузиазм, с которым человек приступает к работе. Чтобы оценить уровень вовлечённости персонала, можно поделить работников на 3 типа:

1. Вовлечённый. Сотрудник не просто выполняет свои обязанности, а стремится делать это максимально хорошо. Он приходит на работу в отличном настроении, остаётся энергичным в течение дня и активно участвует в рабочих процессах. Такой человек с удовольствием возьмёт дополнительные обязательства, если это поможет компании добиться успеха.
2. Незаинтересованный. Такие работники могут быть хорошими профессионалами. Они работают эффективно, но без заинтересованности в конечном результате. Работа для них — способ обменять свои навыки и время на деньги. Ради этого они качественно выполняют задачи, но не особенно вникают в то, что происходит с компанией.
3. Отстранённый. К этому типу относятся те, кому откровенно не нравится их работа. Они выглядят постоянно уставшими и пытаются передать большую часть дел коллегам. Отстранённые сотрудники не только работают неэффективно, но и заражают команду негативным настроением.

При работе с сотрудниками первого типа руководителю нужно только поддерживать энтузиазм и давать новые интересные задачи. С незаинтересованными работниками сложнее, но их вовлечённость можно повысить с помощью техник и инструментов, о которых мы расскажем ниже. Третий тип — самый опасный для бизнеса. Такой человек снижает общую производительность и портит настрой коллектива. Важно своевременно выявлять «отстранённых» работников и расставаться с ними.

Чтобы оценить реальное положение дел в предприятиях и организациях, специалисты используют несколько критериев вовлечённости персонала. Вовлечённый сотрудник:

-интересуется работой и работает эффективно;

-проявляет инициативу, стремится брать на себя больше ответственности;

-любит учиться и старается регулярно повышать квалификацию;

-выстраивает хорошие отношения с коллегами;

-разделяет ценности компании;

-ориентирован на достижение целей.

Вовлечённые сотрудники – продуктивные, полные энтузиазма работники, приверженные цели предприятии и своей роли в ней. Вносят вклад в организацию с максимальными усилиями. Проявляют инициативу, креативность, оптимизм, соблюдают трудовую этику.

Изучения имеющих материалов показывает, что вопросами вовлечённости занимаются, как зарубежные, так и отечественные исследователи, пытаясь найти предпосылки и личностные основания, которые обеспечивают высокий уровень вовлечённости сотрудников в компании. Известен своими исследованиями в этой области институт Gallup, сотрудники которого выявили и обосновали основные преимущества вовлечённого работника и выделили критерии вовлечённости. Они разработали методику «Q12» для анализа вовлечённости. Gallup Q12 – это опрос, который включает в себя двенадцать вопросов, каждый из которых направлен на изучение конкретного аспекта рабочей среды, влияющего на вовлечённость сотрудников. Эти вопросы помогают руководителям понять, какие аспекты нуждаются в улучшении для повышения уровня вовлечённости сотрудников.

Так же большой вклад в исследование данной темы внесли голландские учёные В. Шауфели и А. Беккер из университета Утрехта, в течении многих лет исследовавшие данную проблематику и разработавшие методику для измерения вовлечённости «UWES» (Schaufeli W., Bakker A., 2003).

Изучение имеющих материалов по данной проблеме показывает, что высокий уровень вовлечённости обеспечивается такими личностными характеристиками, как мотивационные ожидания сотрудников. Под мотивационными ожиданиями мы понимаем субъективное отражение предстоящих в будущем объективно важных событий, которое проявляется в эмоционально-значимом переживании и функционально-деятельностной готовности к их реализации. У сотрудника возникают ожидания относительно реализации актуальных мотивов в компании в процессе профессиональной деятельности. Нарушение этих ожиданий ведёт к снижению уровня вовлечённости и наоборот.

Следует отметить, что отдельным вопросом является анализ понятия «вовлечённость», которое зачастую сопоставляется с лояльностью, преданностью, идентичностью. Рассматривая вовлечённость, мы принимаем точку зрения В. Шауфелли и А. Беккера, которые определяют вовлечённость в работу как позитивное, вызывающее удовлетворение, эмоциональное состояние, связанное с работой, характеризующееся энергичностью, энтузиазмом и поглощенностью. Учёными были использованы следующие методики:

1) “Возможность реализации мотивов”, позволяющая измерить, как оценку возможности реализации мотивов профессиональной деятельности в организации, так и мотивационную активность сотрудников.

2) Уровень вовлечённости «UWES».

Методика «Возможность реализации мотивов» позволяет выявить мотивационный профиль и потенциал сотрудников, а также мотивационный потенциал предприятии, то есть то, как оценивают сотрудники возможность реализации мотивов в компании, какие мотивы можно в рамках компании реализовать. В основе разработки методики «UWES» лежит идея, что вовлечённость в работу является идеальной отправной точкой взаимодействия сотрудников компании, которая в итоге обеспечивает эффективность или неэффективность сотрудников. На основе идеи вовлечённости и поглощения работой была разработана Утрехтская шкала вовлечённости в работу, которая включает в себя три аспекта профессионального взаимодействия сотрудника и компании: энергичность, преданность делу (энтузиазм), и поглощённость работой. Сотрудники, имеющие высокие баллы по

этой шкале характеризуются высоким уровнем физической и психической устойчивости во время работы, характеризуются готовностью прикладывать усилия и не отступать перед лицом трудностей, возникающих на работе. Преданность делу/цели (энтузиазм) – такие сотрудники принимают активное участи в своей работе, при этом испытывают чувства значимости, вдохновения, гордости за неё. Поглощённость – такие сотрудники характеризуются тем, что полностью сконцентрированы и погружены в работу. Они, можно сказать, «уходят в работу с головой», им трудно оторваться от работы в конце рабочего дня или на обеденный перерыв. Следует отметить, что не было обнаружено статистически значимых различий между мужчинами и женщинами по показателям вовлечённости. Однако, по показателям должности, стажа и образования получены статистически значимые различия, в частности, у руководителей статистически значимо выше показатели вовлечённости по шкалам «энергичность» и «энтузиазм». Сотрудники с высшим образованием показывают значимо более высокие статистические значения по вовлеченности, чем со средним образованием.

Также учёными доказано, что статистически значимых связей возраста с показателями вовлечённости в работу и оценкой возможности реализации мотивов не обнаружено. Все три показателя вовлечённости связаны с возможностью реализации мотивов, то есть, чем выше сотрудники оценивают возможность реализации мотивов в компании в целом, тем выше показатели вовлечённости. Сотрудники готовы вкладывать в компанию, в реализацию производственных задач физические и психические усилия, концентрироваться на работе, погружаться в неё и доводить до результата, если они видят мотивационные перспективы. Анализ отдельных показателей возможности реализации мотивов с факторами вовлечённости показал, что высокому погружению в работу, энергичности и энтузиазму в большей степени способствует реализация таких мотивов, как уважение со стороны других, удовлетворение от процесса деятельности, ощущение успеха, повышение собственной профессиональной компетентности.

Множественный регрессионный анализ позволил прояснить вклад показателей возможности реализации мотивов в отдельные факторы вовлечённости. Так возможность реализации мотивов в компании в целом способна объяснить лишь 25% дисперсии энергичности, 45% дисперсии энтузиазма и 24% дисперсии поглощенности. То есть, высокая оценка возможности реализации мотивов сотрудниками в компании способствует высокому уровню физической и психической устойчивости во время работы, готовностью сотрудников прикладывать усилия и не отступать перед лицом трудностей, возникающих на работе. Включение в регрессионную модель всех мотивов методики позволило объяснить 41,6% дисперсии энергичности, 70% дисперсии энтузиазма и 36% дисперсии поглощенности. При этом 30% дисперсии энергичности может быть объяснено оценкой возможности реализации мотива «Удовлетворение от процесса деятельности», 69% дисперсии энергичности объясняются оценками возможности реализации мотивов: удовлетворение от процесса деятельности, ощущение собственной полезности, служение людям, уважение со стороны других, социальный престиж, возможность наиболее полной самореализации именно в Вашей профессиональной деятельности, ощущение свободы, самостоятельности в принятии решений, управление, руководство другими людьми, а 60% дисперсии энергичности могут быть объяснены удовлетворением от процесса деятельности и ощущением собственной полезности. Также 35% дисперсии поглощённости объясняются оценками возможности реализации мотивов: удовлетворение от процесса деятельности, уважение со стороны других, социальный престиж, ощущение успеха. При наличии возможностей реализации мотивов в организации работники в большей степени готовы действовать из нематериальных побуждений. Примечательно, что не обнаружены связи показателей вовлечённости с ощущением стабильности, материальным достатком и удовлетворением внерабочих интересов. Реализация вышеуказанных мотивов не способствует вовлечённости работников в деятельность организации. Эти мотивы можно отнести к «гигиеническим» факторам, наличие которых предполагается, но не гарантирует вовлечённость. Управление же вовлечённостью лежит в сфере нематериального стимулирования.

Взаимосвязей вовлечённости с оценками значимости мотивов, как в целом, так и по отдельности обнаружено не было, за исключением слабых связей энергичности со значимостью мотива «Повышение собственной профессиональной компетенции» и энтузиазма с мотивами «Повышение собственной профессиональной компетентности» и «Удовлетворение от процесса деятельности.

Вывод. Изучая выводы указанных методик, использованных учёными, можно отметить, что показатели вовлечённости связаны на высоком уровне значимости с возможностью реализации мотивов, кроме таких мотивов, как материальный достаток, стабильность, внерабочие интересы. Таким образом, чем больше сотрудники удовлетворены реализацией своих профессиональных

мотивов, тем больше усилий готовы прикладывать в работе, и тем они более устойчивы к трудностям, возникающим в процессе профессиональной деятельности. Вовлечённость не зависит от таких мотивов как материальный достаток, ощущение стабильности и удовлетворение внерабочих интересов как «гигиенических» факторов.

Мотивационные ожидания сотрудников и их реализация могут способствовать повышению и удержанию уровня вовлечённости сотрудников в деятельность организации. Учитывая представления сотрудников о возможности реализации мотивов при построении системы стимулирования, можно управлять вовлечённостью персонала, что, в свою очередь, может способствовать повышению эффективности компании в целом. Отсутствие взаимосвязей мотивационных факторов в их традиционном понимании с параметрами вовлечённости в соотношении с относительно сильными связями с оценками возможности их реализации показывает, что не столь важно для формирования вовлеченности, чего хочет работник, сколь важна оценка им мотивационных перспектив. При этом акцент остаётся на факторах нематериальной мотивации.

Литература:

1. Долженко Р.А. Вовлеченность персонала как индикатор отношения работников к изменениям в организации. Барнаул: Изд-во Алтайского государственного университета, 2014. 188 с.

2. Доминяк В.И. Возможность реализации мотивов как предпосылка организационной лояльности / Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Серия «Гуманитарные и общественные науки», №2 (124), 2011. – С. 105-108.

3. Доминяк В.И. Организационная лояльность: модель реализации ожиданий работников от своей организации. Дисс. на соиск. уч. ст. канд. псих. н., СПб, СПбГУ, 2006.

4. Родионова Е.А. Психология стимулирования персонала – Харьков, Гуманитарный центр, 2013. – 228 с.

5. Kanungo, R.N. Measurement of job and work involvement, Journal of Applied Psychology, 1982, Vol 67, pp. 341-349.

6. Robinson, D., Perryman, S., Hayday, S. The Drivers of Employee Engagement. - Brighton, Institute for Employment Studies, 2004.

7. Saks, A.M. Antecedents and consequences of employee engagement, Journal of Managerial Psychology, 2006, Vol 21, No 6, pp. 600-619.

8. Schaufeli, W., Bakker, A. Utrecht work engagement scale. - Occupational Health Psychology Unit, Preliminary Manual, November 2003. – 58 p.

UO‘K 301.085:15:153:371.1(045)

Achilova Munira Mansurovna,
Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedra tayanch doktoranti
Achilova_munira1988@mail.ru
Qarshi davlat universiteti p .f. d. professor Jabborov Azim Milliqulovich taqrizi ostida

OLIY TA’LIM MUASSASASI O‘QITUVCHILARIDA EMPATIYA HISSI RIVOJLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya. *Maqolada oliy ta’lim muassasasi o‘qituvchilarida empatiya hissi rivojlanishining dinamikasi va psixologiya yo‘nalishi talabalari o‘rtasida empatiya taqdim etilgan darajalar hamda tarkibiy qismlarning o‘zgaruvchanligi bilan tavsiflanadi degan birinchi farazni isbotlash uchun aniqlangan tajriba natijalarini tahlil qilingandir. Pedagoglarda empatiyani shakllantirishga yordam beradigan ijtimoiy-psixologik sharoitlar quyidagilardir: dialogli muloqotga jalb qilish, faol ijtimoiy va psixologik o‘rganish, ko‘ngillilar faoliyatida ishtirok etish. Ular quyidagilarni belgilaydilar: guruhda ishonchli muhitni yaratish, subyektlarga o‘z fikrlari va his-tuyg‘ularini erkin ifoda etish imkonini berish; kasbiy faoliyatda empatiyaning mohiyati haqidagi nazariy g‘oyalarni ishlab chiqish va mustahkamlash; sezgi, his qilish , aniqlash va tasavvur qilish qobiliyatini oshirish; munosabatlarda shaxsning altruistik yo‘nalishini shakllantirish va empatik muloqot qilish, ifoda etish, aloqa va tashkiliy qobiliyatlar va empatik tinglash qobiliyatiga bo‘lgan ehtiyoj .*

Kalit so’zlar: *empatiya, shaxs, pedagog, shaxslararo munosabat, dialog, qobiliyat, his-tuyg’u,respondent, subyekt , obyekt, kommunikativ, tashkiliy moyillik.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ЭМПАТИИ У ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ

Аннотация. *В статье рассматривается динамика развития чувства эмпатии у студентов высшего учебного заведения, а также уровни и компоненты эмпатии у студентов психологического факультета. Для доказательства первой гипотезы о том, что она характеризуется изменчивостью, были проанализированы полученные таким образом экспериментальные результаты. Социально-психологические условия, способствующие формированию этики у редакторов: вовлечение в диалогическое общение, активное социально-психологическое обучение, в деятельность волонтеров. Они определяют следующее: создание доверительной обстановки в группе, позволяющей испытуемым свободно выражать свои мысли и чувства; развитие и закрепление теоретических представлений о сущности эмпатии в профессиональной деятельности; повысить способность ощущать, чувствовать, идентифицировать и воображать; необходимость формирования альтруистической направленности личности в отношениях и умения эффективно общаться, выражать мысли, общаться и организовывать и слушать.*

Ключевые слова: *эмпатия, личность, педагог, межличностные отношения, диалог, способность, чувство, респондент, субъект, объект, коммуникативная, организационная тенденция.*

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF EMPATHY IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. *The article analyzes the results of an experiment designed to prove the first hypothesis, which is that the dynamics of the development of empathy in higher education institutions and the degree of empathy presented to students of the psychology department vary, as well as the components of the component. The socio-psychological conditions that help to form a sense of community in the editorial staff are: engaging in dialogical communication, active social and psychological learning, and participation in volunteer activities. They are characterized by: creating a trusting atmosphere in the group, allowing subjects to freely express their thoughts and feelings; development and consolidation of theoretical ideas about the essence of empathy in professional activity; increasing the ability to sense, feel, identify and imagine; forming an altruistic orientation of a person in relationships and the need for empathic communication, expression, communication and organizational skills and empathic listening skills.*

Keywords: *empathy, personality, teacher, interpersonal relationship, dialogue, ability, feeling, respondent, subject, object, communicative, organizational inclination.*

Kirish. Tadqiqot Qarshi davlat universiteti, Shahrisabz davlat pedagogika instituti va Samarqand davlat universiteti bazasida o‘tkazildi. Tadqiqotda ikki guruh respondentlar – 85 nafar o‘qituvchi (pedagog) va 230 nafar talabalalar ishtirok etdi.

Biz tadqiqot natijalarini tahlil qilishni tadqiqotning aniqlash bosqichi natijalarini umumlashtirishdan boshladik. Uning maqsadi subyektlarda empatiya hamda kommunikativ va tashkiliy moyilliklarni (keyingi o‘rinlarda KTM deb yuritiladi) rivojlanish darajasini aniqlash edi.

I.M.Yusupovning "Empatiya darajasining diagnostikasi" metodologiyasi yuqoridagi oliy ta’lim muassasalarida faoliyat ko`rsatayotgan professor-o`qituvchilar orasida o`tkazildi va metodikadan foydalangan holda empatiya darajasini o‘rganish natijalarini tahlil qilish va sharhlash 1-rasmda keltirildi.

Asosiy qism. Olingan natijalarga ko`ra, 21,2% respondentlarning empatiya darajasi yuqori (18 nafar pedagog 62 balldan yuqori natija qayd etishdi), bu boshqalarga hamdardlik va tashvishlanish qobiliyatining yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi, ular "hamma narsani o‘zlari orqali o‘tkazishga" moyil bo‘lib, ularning hissiy holati ularning tabiatiga qarab tajribalar o‘zgaradi. Bunday ko‘rsatkichlar subyektlarda boshqa odamning tajribalari dunyosiga kirib borish, o‘zlarini o‘z o‘rniga qo‘yish va his-tuyg‘ularini tushunish qobiliyatlari va qobiliyatlari rivojlanganligini ko‘rsatadi.

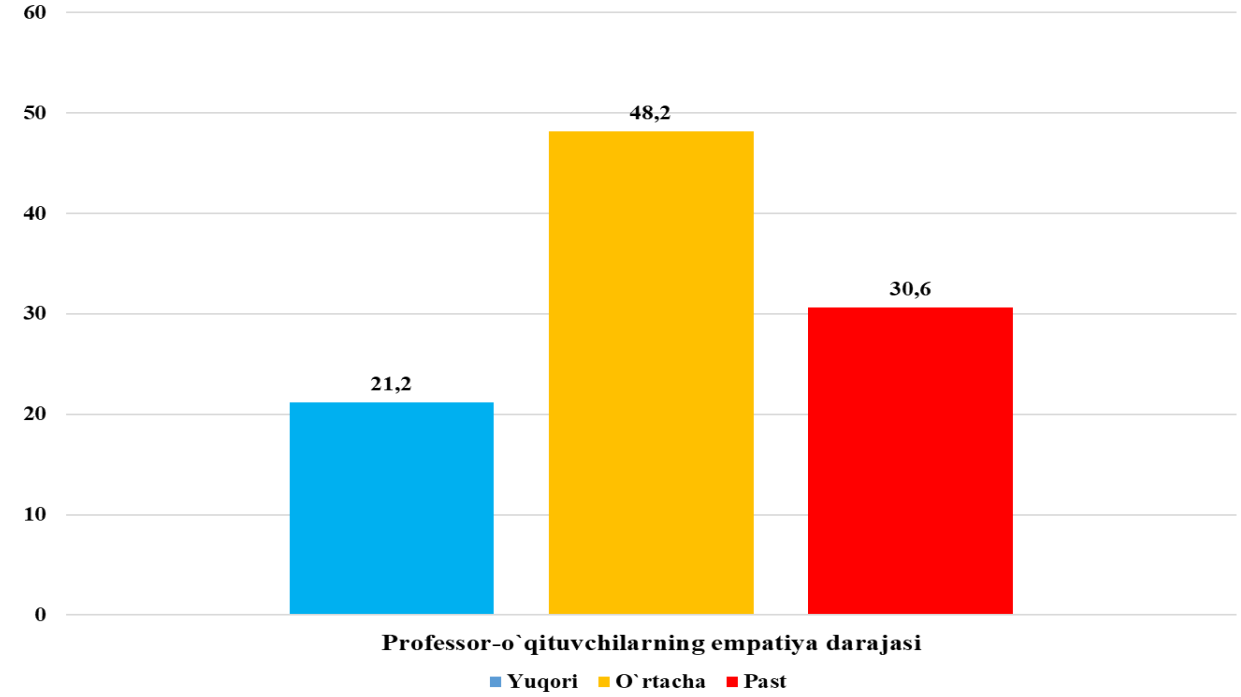

1-rasm. Professor-o`qituvchilarning empatiya darajasi

O‘rtacha empatiya darajasiga ega bo‘lgan subyektlar soni 48,2% ni tashkil qiladi (41 nafar pedagog 37-62 ball oralig`idagi natijalarni qayd etishdi). Bunday subyektlar boshqalarga hamdard bo‘lish va tashvishlanish, boshqalarning his-tuyg‘ulari va holatlarini tushunish qobiliyatiga ega, ammo ular ularni faqat o‘zlari uchun shaxsan muhim bo‘lgan muayyan vaziyatlarda - yaqin odamlar bilan yoki o‘zlariga o‘xshash vaziyatlarda ko‘rsatadilar.

O‘qituvchilarning 30,6 foizida (26 nafar pedagogda) empatiya darajasi past. Bunday ko‘rsatkichlar subyektlarni boshqa odamning his-tuyg‘ularini tushunish qobiliyati, hamdardlik va hamdardlik qobiliyatiga ega bo‘lmagan odamlar sifatida tavsiflaydi. Bunday odamlar ochiqlik, ishonch va samimiylik muhitini qanday yaratishni bilishmaydi.

Tahlillarga ko`ra, empatiya darajasi juda past bo‘lgan o‘qituvchilar aniqlanmadi.

Shuningdek, respondentlarning empatiya darajasiga aniqlik kiritish maqsadida V.V.Boykoning "Empatik qobiliyatlarning rivojlanish darajasini o‘rganish", A.Mehrabyan, N.Epshteynning "Hissiy javob shkalasi" va V.V. Sinyavskiy, V.A. Fedoroshinning "Kommunikativ va tashkiliy moyilliklar" metodikasidan foydalandik hamda quyidagi natijalarni qo`lga kiritdik.

Boyko metodikasi yordamida olingan natijalarga ko‘ra Qarshi davlat universiteti o`qituvchilarining aksariyatida empatiya rivojlanishi o‘rtacha (58,3%) darajasiga ega ekanligini ko‘ramiz. Shahrisabz davlat pedagogika instituti (53.5%) va Samarqand davlat universitetidan (57.1%) qatnashgan respondentlarda ham vaziyat xuddi shunday. O‘rtacha empatiya darajasiga ega bo‘lgan pedagoglar o‘z vaqtida yordam ko‘rsatishga qodir, ular bir-birlarini tinglashni biladilar va talabalarga yordam berishga harakat qilishadi. Bunday odamlar boshqalarning tajribasini tushunishga qodir, lekin shu bilan birga ular doimo diqqatini

qaratmaydi va boshqa odamlarning muammolariga chuqur sho‘ng‘imaydi.

1-jadval.

Daraja	Qarshi davlat universiteti **n=36**	Shahrisabz davlat pedagogika instituti **n=28**	Samarqand davlat universiteti **n=21**
Empatiya darajasi (Boyko metodikasi)			
Juda baland	-	-	4,8% (1 nafar)
O`rtacha	58,3% (21 nafar)	53,5% (15 nafar)	57,1% (12 nafar)
Past	30,5% (11 nafar)	35,8% (10 nafar)	28,6% (6 nafar)
Juda past	11,2% (4 nafar)	10,7% (3 nafar)	9,5% (2 nafar)

Respondentlarimiz orasida empatik qobiliyatlarning yetarli darajada rivojlanmagan pedagoglarning uchrashi barcha ta’lim muassasalarida kuzatildi. Qarshi davlat universiteti o`qituvchilarining empatiya rivojlanishi past (30,5%) darajasini qayd etishdi. Shahrisabz davlat pedagogika instituti (35,8%) va Samarqand davlat universitetidan (28,6%) qatnashgan pedagoglarda vaziyat deyarli o‘xshash. Yuqorida o`rganilgan oliy ta’lim muassasalari pedagoglari orasida empatik qobiliyatlari past darajada rivojlangan o`qituvchilar bor bo`lib, ular ozchilikni tashkil qiladi. Boyko metodikasi bo‘yicha empatik qobiliyatlarning juda yuqori darajada rivojlangan.

Tadqiqot davomida Mehrabyan va Epshteyn tomonidan yaratilgan "Hissiy javob shkalasi" metodikasidan foydalanib respondentlarning empatiya darajasini aniqlashga harakat qildik.

2-jadval.

Daraja	Qarshi davlat universiteti **n=36**	Shahrisabz davlat pedagogika instituti **n=28**	Samarqand davlat universiteti **n=21**
Empatiya darajasi (Mehrabyan, Epshteyn metodikasi)			
Juda yuqori	8,3% (3 nafar)	7,2% (2 nafar)	9,5% (2 nafar)
Yuqori	52,8% (19 nafar)	49,9% (14 nafar)	52,4% (11 nafar)
O`rtacha	33,3% (12 nafar)	32,2% (9 nafar)	28,6% (6 nafar)
Past	5,6% (2 nafar)	7,2% (2 nafar)	9,5% (2 nafar)
Juda past	-	3,5% (1 nafar)	-

"Hissiy javob shkalasi" (Mehrabyan, Epshteyn) bo`yicha sinaluvchilar quyidagi natijalarni ko‘rsatdi: empatiya rivojlanishi juda past bo‘lgan o‘qituvchilar hech qaysi ta’lim muassasasida uchramadi. Empatik qobiliyatlari past darajada rivojlangan o‘qituvchilar har bir muassasada 2 nafardan tashkil etdi. Bunday odamlar shaxslararo o‘zaro munosabatlarda qiyinchiliklarga duch kelishadi, katta munosabatlarda o‘zlarini yomon his qilishadi va boshqalarning hissiy holatini hamda harakatlarini qanday tushunishni bilishmaydi. Respondenlarning aksariyatida empatiya rivojlanishi yuqori darajada. Bunday odamlar ko‘proq his-tuyg‘ularga ega, haqiqiy harakatlarda altruizm ko‘rsatadilar, yordam berishga moyil, kamroq tajovuzkor va axloqiy baholashga ko‘proq yo‘naltirilgan.

Empatiya rivojlanishining normal (o‘rtacha) darajasi (33.3%, 32,2% va 28,6%) bo‘lgan talabalar ham bor. Empatiya rivojlanishi juda yuqori bo‘lgan talabalar har ikkala guruhda ham ozchilikni tashkil qiladi (8,3%, 7,2% va 9,5%).

3-jadval.

Kommunikativ va tashkiliy moyilliklar - KTM (V.V. Sinyavskiy, V.A. Fedoroshin)

Daraja	Qarshi davlat universiteti **n=36**	Shahrisabz davlat pedagogika instituti **n=28**	Samarqand davlat universiteti **n=21**
Kommunikativ va tashkiliy moyilliklar - KTM (V.V.Sinyavskiy, V.A.Fedoroshin)			
Juda yuqori	5,6% (2 nafar)	7,2% (2 nafar)	4,8% (1 nafar)
Yuqori	25% (9 nafar)	28,5% (8 nafar)	33,2% (7 nafar)
O`rtacha	36,1% (13 nafar)	39,3% (11 nafar)	38,1% (8 nafar)
Past	27,7% (10 nafar)	17,8% (5 nafar)	19,1% (4 nafar)
Juda past	5,6% (2 nafar)	7,2% (2 nafar)	4,8% (1 nafar)

Kommunikativ va tashkiliy moyilliklar - KTM (V.V.Sinyavskiy, V.A.Fedoroshin) metodikasi yordamida quyidagi natijalar qayd etildi: sinaluvchilarning aksariyati KTM rivojlanishining juda yuqori

darajasiga ega (5,6% (2 nafar), 7,2% (2 nafar), 4,8% (1 nafar). Bunday odamlar kommunikativ va tashkiliy faoliyatga faol intilishadi. Bunday subyektlar mustaqil ravishda qaror qabul qilishga va o‘z nuqtayi nazarini himoya qilishga harakat qiladilar. Ular notanish kompaniyaga hayajon olib kelishi mumkin va turli tadbirlarni tashkil qilishni yaxshi ko‘radilar. KTM rivojlanishining yuqori darajasiga ega bo‘lgan subyektlar barcha ta’lim muassasalari mavjud (25% (9 nafar), 28,5% (8 nafar), 33,2% (7 nafar). Bunday odamlar yangi muhitda adashmaydi, tezda yangi tanishlar orttiradilar, ijtimoiy faoliyat bilan shug‘ullanadilar, muloqotda tashabbuskor bo‘lishadi.

Har bir ta’lim dargohida faoliyat ko`rsatayotgan pedagoglarning 36-39 %i KTM rivojlanishining o‘rtacha darajasiga ega bo`lib, ular shaxslararo o‘zaro munosabatlarga intiladi, o‘z fikrlarini himoya qiladi, ish reja tuzadi.

Ammo bu tendentsiyalar past barqarorlik bilan cheklangan. Respondentlar orasidan KTMning rivojlanish darajasi o‘rtacha darajadan past bo‘lgan hodimlar ham uchrab turishi ta’lim tizimining eng katta kamchilliklaridan biridir. Bunday rivojlanish darajasiga ega bo‘lgan odamlar boshqa odamlar bilan muloqot qilishga intilmaydilar, yangi muhitda o‘zlarini cheklangan his qiladilar, yangi aloqalarni o‘rnatishda qiynaladilar, o‘z fikrlarini himoya qilmaydilar va har xil noroziliklarni boshdan kechiradilar. Ular turli vaziyatlarda mustaqil ravishda qaror qabul qilishdan qochishni afzal ko‘radilar.

Olingan natijalar bizga 3 ta subyekt guruhini aniqlash imkonini berdi va metodikaga qatnashgan professor-o`qituvchilar dars berayotgan talabalarni ham mos ravishda uch guruhga ajratdik: birinchi guruhga empatiya darajasi past bo‘lgan o‘qituvchilar - 26 kishi (89 nafar talaba), ikkinchi guruhga empatiya darajasi o‘rtacha bo‘lgan subyektlar - 41 kishi (172 nafar talaba), uchinchi guruhga empatiyasi yuqori bo‘lgan o‘qituvchilar – 18 kishi (69 nafar talaba) tashkil etdi.

Talabalarda empatiyaning namoyon bo‘lish xususiyatlarini subyektlar guruhlarida o‘rganish quyidagilarni ko‘rsatdi (2-rasm).

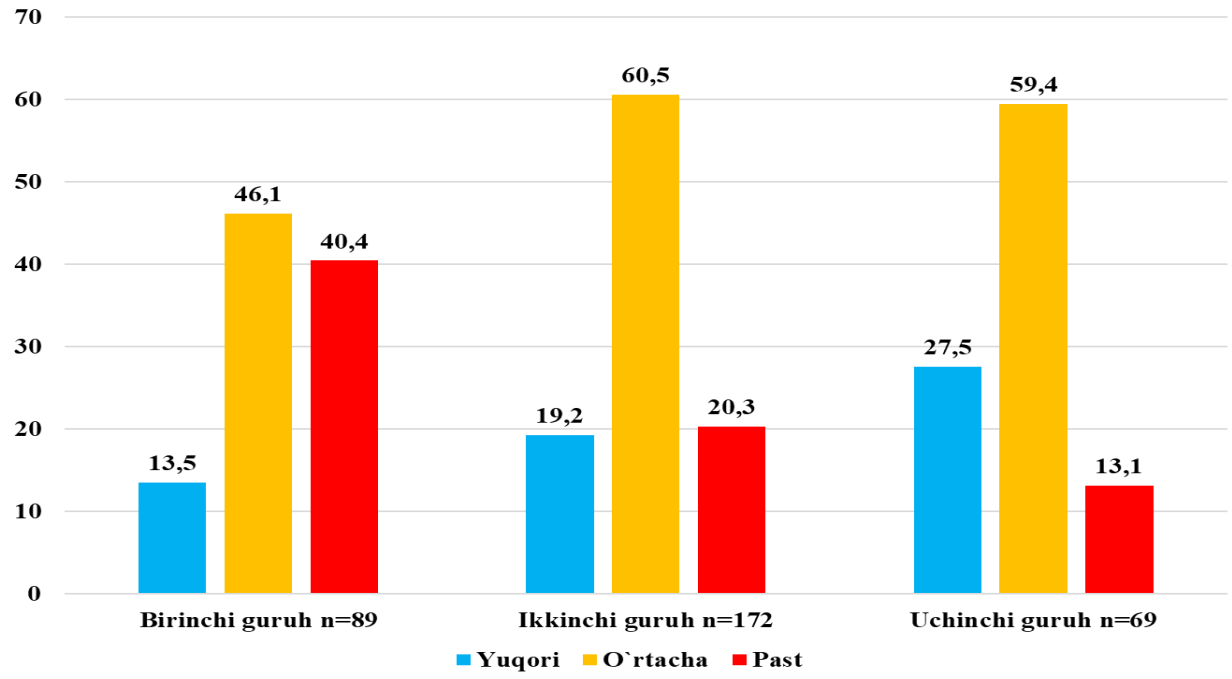

2-rasm. Talabalarda empatiyaning namoyon bo‘lish xususiyatlarini subyektlar guruhlarida o‘rganish

Empatiya darajasi past bo‘lgan o‘qituvchilar guruhida empatiya darajasi past bo‘lgan talabalarning katta qismi mavjud aniqlandi (40,4%): ular o‘zlarining his-tuyg‘ularini aniq ifodalash qobiliyatiga ega, ammo ular har doim ham tushuna bir-birlarini va atrofdagilarni tushina olmaydilar. O`zlarida katta yoshdagilar va tengdoshlarning hissiy holatlari, ularning his-tuyg‘ulari ko`p holatlarda qabul qilishni xohlashmaydi.

Ikkinchi guruh qatnashchilarida talabalarning katta qismi empatiyaning o‘rtacha (60,5%) darajasiga egaligi ko`zga tashlanadi. Bunday talabalar har doim katta yoshdagilar va tengdoshlarning hissiy holatini tushunish imkoniyatiga ega bo‘lib, ular his-tuyg‘ularini turli yo‘llar bilan ifodalashlari, personajlarning hissiy holatini o‘zida mujassamlashtirishlari mumkin.

Uchinchi guruh talabalarining katta qismi (27,5%) empatiyaning yuqori darajasiga ega: talabalar o‘zlarining his-tuyg‘ularini yorqin ifoda etishga moyil bo‘lib, kattalar va tengdoshlarning hissiy holatini yuqori darajada tushunadilar, ular persanallarning his-tuyg‘ulari ifodalaydilar, boshqa odamlar, ayniqsa begonalar bilan empatiya qilish qobiliyati mavjud.

Bu yerda biz o‘qituvchining og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan ekspressivlik va hissiy ifoda vositalari orqali empatiyaning namoyon bo‘lishi infektsiya va taqlid mexanizmlari orqali his-tuyg‘ularni tan olish va ifodalashni o‘rganadigan talabalar uchun namuna bo‘lib xizmat qiladi degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Shunday qilib, empatiya darajasi past bo‘lgan o‘qituvchilar empatik qobiliyatlarning past darajada rivojlanishi bilan ajralib turadi: empatiyaning oqilona, hissiy va intuitiv kanallari, empatiya va identifikatsiyada kirib borish qobiliyati hamda empatiyaga xalaqit beradigan munosabatlarning yuqori darajada rivojlanishi, bu shaxsiy aloqalardan qochish istagi, boshqa odamga qiziqish bildirishni istamaslik, boshqalarning tajribasi va muammolariga xotirjam munosabatda bo‘lish. Bunday o‘qituvchilarning talabalari orasida empatiya darajasi past bo‘lgan talabalar ko‘pincha uchraydi: o‘z his-tuyg‘ularini aniq ifodalash qobiliyatiga ega, ular har doim ham kattalar va tengdoshlarning hissiy holatini tushuna olmaydilar, ular ifodali tasvirlamaydilar. personal his-tuyg‘ularini aks ettiradi, obrazlarning hissiy holatini sahnalarda gavdalantiradi.

O‘rtacha empatiya darajasiga ega bo‘lgan o‘qituvchilar empatiyaning oqilona, hissiy va intuitiv kanalining etarli darajada rivojlanganligi bilan ajralib turadi, ammo shu bilan birga kirib borish qobiliyati va identifikatsiyalashning past darajasi, aloqa hamkorlari, shuningdek, ochiqlik, ishonch, samimiylik muhitini yarata olmaslik; empatiya asosida boshqasini tushuna olmaslik, o‘zini sherikning o‘rniga qo‘yish kabi his-tuyg‘ularni tushuna olmaslikdan dalolat beradi. Bunday o‘qituvchilarning o‘quvchilari orasida ko‘pincha o‘rtacha empatiya darajasiga ega bo‘lgan talabalar bor.

Xulosa. Empatiya darajasi yuqori bo‘lgan o‘qituvchilar empatik qobiliyatlarning yuqori darajada rivojlanishi bilan ajralib turadi: empatiyaning oqilona, hissiy va intuitiv kanallari, empatiya va identifikatsiyada kirib borish qobiliyati, bu diqqat, idrok va fikrlashning mohiyatini tushunishga qaratilganligini ko‘rsatadi. Har qanday boshqa shaxs, boshqalar bilan hissiy rezonansga kirishish qobiliyati, sheriklarning xatti-harakatlarini oldindan bilish qobiliyati, ochiqlik, ishonch, samimiylik muhitini yaratish qobiliyati, hamdardlik asosida boshqasini tushunish, o‘zini qo‘yish qobiliyati rivojlangan. Bunday o‘qituvchilarning talabalari orasida ko‘pincha empatiya darajasi yuqori bo‘lganlari ham bor: talabalar o‘zlarining his-tuyg‘ularini yorqin ifoda etishga moyil bo‘ladilar, shu bilan birga kattalar va tengdoshlarning hissiy holatini yuqori darajada tushunishadi; ular personajlarning his-tuyg‘ularini ifodali tasvirlaydi, boshqa odamlarga, ayniqsa begonalarga hamdardlik bildirish qobiliyatini qayd etadi.

Adabiyotlar:

1. Бойко, В. В. Энергия эмоций в общении. Взгляд на себя и на других/ В.В. Бойко. – М.: Филинъ, 1996. – 472 с.
2. Горбатова, Е. А. Эмпатия: психологическая структура и механизмы реализации. Ученые записки СПбГИПСР. – 2014. – №1. – С. 38 – 41.
3. Сопиков, А. П. Механизм эмпатии. Вопросы психологии познания людьми друг друга и самопознания. Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1977. – С. 89 – 95.
4. Юсупов, И. М. Психология взаимопонимания. – Казань.: Татарское книжное издательство, 2011 – 192 с.
5. 5.Бодалев, А. А. Психология о личности. – М.: МГУ, 1988. – 191 с.
6. 6.Выготский, Л. С. Педагогическая психология. – М.: АСТ, 2009 – 672
7. Гаврилова, Т. П. Психология межличностного познания. – М., 1981 –
8. Запорожец, А. В. Психология действия. Избранные психологические труды. – М.: МПСИ, 2010. – 352с.
9. Карягина, Т. Д. Философские и научные контексты проблемы эмпатии. // Московский психотерапевтический журнал. – М.: 2009. – № 4. – С. 50–74.
10. Мэрфи, Дж. Секрет силы подсознания. – Ростов-на-Дону.: Феникс, 2013. – 352 с.

UO’K 159.9

Ahmadjonova Nargizaxon Adiljanovna,
Alfraganus Universiteti Pedagogika psixologiya kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari falsafa doktori (PhD)
taxt 1985@mail.ru

EKSTREMAL VAZIYATLARDA XODIMLARNING AGRESSIVLIGINI PSIXODIAGNOSTIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ekstremal sharoitlarda maxsus vazifalarni bajaruvchi xodimlar psixologiyasini Bass-Darkining “Tajovuz holati tashxisi”so’rovnomasi yordamida o’rganilgan natijalar psixologik tahlili keltirilgan. Amalga oshirilgan tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, ekstremal sharoitlarda maxsus vazifalarni bajaruvchi xodimlar xususiyatlari ijtimoiy-psixologik jihatlarini namoyon bo‘lishi, uning o‘ziga xos xususiyatlari hamda ijobiy va salbiy tomonlari keng yoritilgan*

Kalit so’zlar: *ekstremal, xodimlar, agressivlik, vatanparvarlik, barqarorlik, motivatsion, jismoniy tajovuz, verbal tajovuz.*

ПСИХОДИАГНОСТИКА АГРЕССИВНОСТИ СОТРУДНИКОВ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЯХ

Аннотация. *В статье представлен психологический анализ результатов изучения психологии сотрудников, выполняющих специальные задания в экстремальных условиях, с использованием опросника Басса-Дарки «Диагностика агрессии». На основе результатов проведённого исследования широко освещено проявление социальных и психологических аспектов особенностей сотрудников, выполняющих специальные задачи в экстремальных условиях, его специфические особенности, а также положительные и отрицательные стороны.*

Ключевые слова: *экстремальный, сотрудник, агрессивность, патриотизм, устойчивость, мотивация, физическая агрессия, вербальная агрессия.*

PSYCHODIAGNOSTICS OF AGGRESSIVENESS OF EMPLOYEES IN EXTREME SITUATIONS

Abstract. *The article presents a psychological analysis of the results of studying the psychology of employees performing special tasks in extreme conditions, using the Bass-Darki “Diagnostics of Aggression” questionnaire. Based on the results of the study, the manifestation of social and psychological aspects of the characteristics of employees performing special tasks in extreme conditions, its specific features, as well as positive and negative aspects, are widely covered.*

Keywords: *extreme, employee, aggressiveness, patriotism, resilience, motivation, physical aggression, verbal aggression.*

Kirish. Jahonda xavfi yuqori bo‘lgan kasblar orasida liderlikni huquqni muhofaza qiluvchi organlarda ishlovchilar egallaydi. Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning ish faoliyatini ekstremal sharoitlari faqatgina xizmat vazifalarini bajarishda emas, balki ular texnogen va fojiaviy halokatlarga olib keluvchi tabiiy ofatlarining talofatlarini bartaraf etishda ham ishtirok etishlari mumkin. Ular davlat xizmatchilari bo‘lganliklari sababli jabrlangan fuqarolarga yordam berishda, yo‘l harakati qoidalarini buzilishida, zudlik bilan kechiktirib bo‘lmaydigan qutqaruv ishlariga jalb etiladilar. Bu kabi malakalar shuni ko‘rsatadiki, ekstremal vaziyat inson faoliyati uchun o‘ziga xos sohadir. Bunda kompleks ravishda insonning fiziologik, xulq-atvor, kasbiy va shu kabi boshqa xususiyatlari namoyon bo‘ladi. Boshqa tomondan esa, tashkiliy tadbirlar ayniqsa tayyorgarlik davridagi murakkab vaziyatlarda adekvatlikni to‘g‘ri baholash bitta mutaxassisga va guruhiy amalga oshirishga yordam beradi. Har doim ham ektremal sharoitlarda, ayniqsa, xizmat vazifalarini bajarish bilan bog‘liqlarida kasbiy mutaxassilikka oid ish tutmaydilar. O‘quvlar davomida kamchiliklarni bartaraf etish va ishchanlik qobiliyatini oshirish, puxta bilimga ega bo‘lish (kompitentlilik) emotsional barqarorlikni oshirish o‘rganiladi. Xodimlarning maxsus vazifalarni bajarish vaqtida vafot etishi, ruhiy jarohatlanishi va natijada jangovar tayyorgarlikning sifatini pasayib borishi bilan

bog‘liq salbiy omillarning namoyon bo‘lishi ekstremal vaziyatlarda xodimlarning emotsional-irodaviy xususiyatlarini o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [1].

Mavzuga oud adabiyotlar tahlili. E. Fromm bo‘yicha agressiya zamirida boshqa insonga nisbatan, hayvonlar yoki insonlar guruhiga , shuningdek, har qanday jonsiz obyektga ataylab zarar yetkazishni o‘ylash yoki shuni bajarishga qaratilgan har qanday xatti - harakatlarni tushunish lozim [2].

R.S. Nemov bo‘yicha agressivlik g‘ayrli xulq - atvor sifatida tushuniladi. Insonning xulq - atvori boshqa odamlar bilan bo‘ladigan munosabatlarida ularga nisbatan zarar, qiyinchiliklarni yetkazish bilan ajralib turadi [3].

L. Benderning fikricha, agressiya- kuchli aktivlik, o‘zini isbotlashga intilish tushuniladi.

X. Delgadoning ta’kidlashicha esa, agressiya so‘zi dushmanlik aktlari hujum, buzg‘unchilik, ya’ni boshqa shaxsga yoki obyektga zarar yetkazuvchi harakatlardir [4].

V. Klayning ta’kidlashicha agressivlikda aktiv hayot uchun zarur bo‘lgan ma’lum bir sog‘lom ko‘rinishlar mavjud [5]. Bular - tashabbuskorlik, maqsadga erishish uchun tirishqoqlik, to‘siqlarni yengib o‘tishlardir. Bu sifatlar liderga xosdir.

Ta’kidlash lozimki, shaxsdagi emotsiyalardan tajovuz - motivlashtirilgan destruktiv xulq – atvor bo‘lib, insonlarni jamiyatda yashashga munosabatiga, qoida va normalariga qarshi, (jonli va jonsiz obyektlarga) zarar yetkazish, insonlarga jismoniy zarar yetkazish yoki ularda psixologik diskomfortni vujudga keltirish, (salbiy xavotirlanishlar, qo‘rquv, ruhiyatning tushishi) va shu kabilardir.

E. Fromm bo‘yicha tajovuz zamirida boshqa insonga nisbatan, hayvonlar yoki insonlar guruhiga , shuningdek, har qanday jonsiz obyektga ataylab zarar yetkazishni o‘ylash yoki shuni bajarishga qaratilgan har qanday xatti - harakatlarni tushunish lozim [6].

Fikrimizcha, insoniy tajovuz esa jamiyatga yoki shaxsga nisbatan zarar yetkazish bilan bog‘liq kuchning namoyon bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Shuningdek, tajovuz - shunday reaksiyaki, uning oqibatida boshqa organizm og‘riq stimullarini oladi. Shu bilan birga tajovuz - bir kimsa tomonidan jismoniy xatti-harakat, yoki tahdid bo‘lib, bunda boshqa kimsaning ozodligini qisqartiruvchi yoki genetik moslashuvini qisqartiruvchi xatti-harakatdir.

Shuningdek, reaktiv va spontan tajovuzlar ajratilgan. S.Feshbax bir qator muhim farqlarni belgilab, instrumental, ekspressiv, dushmanona tajovuzlarni bir biridan ajratib bergan.

Aksincha, ekspressiv tajovuz, bunda g‘azab va nafrat ixtiyorsiz ravishda portlaydi va maqsadga yo‘nalmagan bo‘ladi, tezda tugaydi, ya’ni ko‘p davom etmaydi, shu bilan birga tinchlikni buzuvchi manba har doim ham bo‘lmaydi.

Instrumental va dushmanona tajovuzni farqlash muhim hisoblanadi. Dushmanona tajovuzning maqsadi boshqaga zarar keltirishdir. Instrumental tajovuzda esa neytral xarakterdagi maqsadga erishishga yo‘naltirilgan bo‘ladi, bunda tajovuz faqatgina vosita sifatida foydalaniladi. Bunda masalan, shantaj holatida, jazolash orqali tarbiyalashda, jinoyatchi odamlarni garovga olganda unga qaratib o‘q otishda bo‘ladi. Instrumental tajovuzni S. Feshbax individual va ijtimoiy motivlashganlarga bo‘ladi yoki yana antisotsial, sotsiallarga bo‘lish mumkin, deb aytadi.

Turli xil manbalarda uchraydigan tajovuz reaksiyalarining formalari orasida quyidagilarni ajratish mumkin.

Jismoniy agressiya – bu (hujum qilish) boshqa shaxsga nisbatan jismoniy kuch ishlatishdir.

Maxsus bo‘linmalarning xodimlarini faoliyati ekstremal vaziyatlarga kasbiy tayyorgarligi o‘z tarkibiga ko‘ra butun jarayon davomida ekstremal elementlariga egadir.

Xodimlarning emotsional xususiyatlarini diagnostika qilish maqsadida biz, agressivlikni o‘rganish uchun Bass-Darki so‘rovnomasidan foydalandik. A. Bass va A. Darki quyidagi reaksiya ko‘rinishlarini ajratganlar. Quyidagi tajovuz ko‘rinishlari aynan biz xodimlarda aniqlashimiz lozim bo‘lgan emotsiyalardan hisoblanadi.

1. Jismoniy agressiya– bu (hujum qilish) boshqa shaxsga nisbatan jismoniy kuch ishlatishdir. Harbiy xizmatchilarda maxsus vazifani guruhiy bajarish vaqtida bu sheriklariga yo‘naltirilgan bo‘lsa salbiy emotsiya hisoblanadi va guruhiy jipslikka o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Dushmanga qaratilgan jismoniy tajovuz bu yerda o‘rinli hisoblanadi. Demak, biz harbiy xizmatchilardagi jismoniy tajovuzni to‘g‘ri yo‘naltirishga o‘rgatishimiz lozim bo‘ladi.

2. Ko‘ndalang agressiya – bu to‘g‘ridan to‘g‘ri yo‘l bilan emas, balki boshqa yo‘llar bilan boshqa shaxsga nisbatan yo‘nalgan bo‘ladi. Masalan, bunda turli xil g‘iybatlar, jahlli hazillar bo‘lishi mumkin. Shuningdek, hech kimga yo‘naltirilmagan portlashlar, g‘azablar, baqirishlar, eshikni qattiq yopish va shu kabilarni misol qilib ko‘rsatish mumkin. Ushbu tajovuz shaxslararo munosabatlarda ya’ni harbiy jamoalarda yuz beruvchi nizoli vaziyatlarni ko‘payib borishiga olib kelishi mumkin.

3. Verbal agressiya - o‘zining negativ his tuyg‘ularini ma’lum bir forma orqali namoyon qilish masalan baqirish, urishish shuningdek, tahdid qilish, qarg‘ash, so‘kish bo‘lishi mumkin. Ushbu tajovuz Milliy gvardiya harbiy xizmatchilarida va xodimlarda jamoat tartibini saqlash vaqtida patrullik xizmatini fuqarolar bilan olib borganlarida salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Lekin jangovar vazifalarni bajarish vaqtida, tashabbuskorlikni oshirishda, sheriklariga dalda bo‘lishda uning ijobiy tomonlari mavjud hisoblanadi.

4. Zo‘riqishga moyillik – ozgina zo‘riqish bo‘lishi bilan tezda qo‘zg‘alib ketishga, qo‘pollik qilishga tayyor turish hisoblanadi. Zo‘riqishga moyillik bo‘lganda aniq harakatlarni talab etadigan maxsus vazifalarni bajarish vaqtida (o‘q otish mashqlari, balandlikdan tushish) harbiy xizmatchining natijalariga salbiy ta’sir etishi mumkin.

5. Negativizm - xulq-atvorning oppozitsion turi bo‘lib, odatda obro‘li shaxsga yoki boshliqlarga, ma’muriyatga nisbatan qaratilgan bo‘ladi. Nagativizm ko‘payib ketgan harbiy xizmatchilarda tartib intizomga bo‘ysunmaslik kabi intizomiy buzilishlar yuz berishi kuzatilishi mumkin.

6. Xafa bo‘lish - bu atrofdagilarga nisbatan hasad qilish va nafratlanishdir. Shuningdek, mavjud bo‘lmagan yoki o‘tib ketgan qayg‘ularga nisbatan nafrat bilan qarashdir. Xafa bo‘lish oldingi jangovar vazifalarni bajarish vaqtida xizmatdoshlarining o‘limi, olingan jarohatlar stressga olib kelgan bo‘lsa, nafratga aylanib borishi sababli harbiy xizmatchining xulq-atvoriga salbiy ta’sir etishi mumkin.

7. Gumonsirash insonlarga nisbatan ishonchsizlik va ehtiyotkorlik bo‘lib, atrofdagilar unga nisbatan zarar yetkazishlariga aniq ishonish bilan asoslangan bo‘ladi. Harbiy xizmatchi, xodimlar uchun gumonsirash xizmat vazifalaridan kelib chiqqan holda me’yoriy hisoblansa-da, atrofdagilar uchun noodatiy bo‘lib ko‘rinishi bu esa shaxslararo munosabatlarda nizoli vaziyatlarni keltirib chiqarishiga sabab bo‘lishi mumkin.

8. Aybdorlik hissi. Subyektning o‘zini yomon inson deb o‘ylashi, vijdonini qiynalishini his etishi tushuniladi.

Aybdorlik hissi xodimlarning maxsus vazifalarni bajarishlarida xizmatdoshlarining o‘limida, jarohatlanishida, umuman olganda xizmatlarini o‘tashlari davridagi barcha yuz bergan kamchiliklar, xatolarda, xulq-atvorlarida barcha hodisalarda o‘zlarini aybdor deb bilishlariga olib kelishi mumkin. Shuningdek, aybdorlik hissi suidsidal xulq-atvorning asosiy sabablaridan biri sanaladi. Yuqorida keltirilgan tajovuz xulq-atvor xususiyatlarini aniqlash harbiy xizmatchilarni vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishlarida muhim hisoblanganligi uchun tadqiqotimizda biz Bass-Darkining savolnomasini qo‘llashni lozim topdik.

Ekstremal vaziyatlarda xodimlar bilan o‘tkazilgan tadqiqotlar natijalarini tahlili qilib biz quyidagi natijalarga erishdik. Ichki ishlar idoralari xodimlarida agressivlikni o‘rganish uchun Bass-Darki so‘rovnomasi yordamida olingan natijalar 1-rasmda taqdim etilgan.

Natijalarga ko‘ra, 60 nafar xodimlarda boshqa agressiv hususiyatlarga nisbatan verbal agressiya yuqori ko‘satkich – 69.4 % ni berdi.

Ilmiy tadqiqotlar natijasida III xodimlari esa verbal agressiya bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichni (70 %) berganlari ma’lum bo‘ldi. Bu Ichki ishlar idoralari xodimlari xizmat vazifalarini bajarish vaqtida jinoyatchilar va shubhadagi shaxslar ko‘pincha agressiv, tarbiyasiz, axloqsiz bo‘ladilar, xodimlar ular bilan muloqotda bo‘lganlarida nizoli vaziyatlarga ko‘p duch keladilar va verbal agressiyalari kuchayib boradi (1-rasmga qarang).

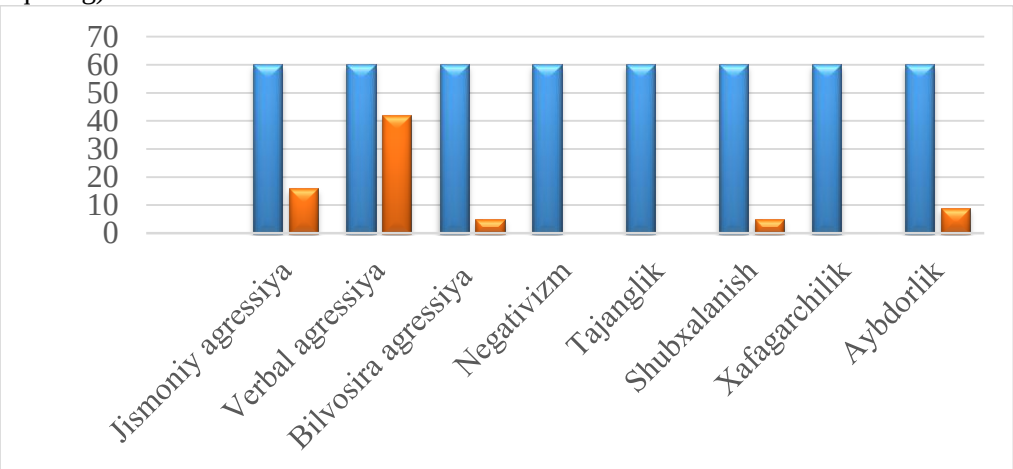

1- rasm. Ichki ishlar idoralari xodimlarida agressivlikni o‘rganuvchi Bass-Darki so‘rovnomasidan olingan natijalar ko‘rsatkichlari

Ichki ishlar idoralari xodimlari muloqot jarayonida jinoyatchilar va shubhadagi shaxslar ko‘pincha agressiv, tarbiyasiz, axloqsiz shaxslar bilan yuzaga keladigan motivatsion, aqliy (intellektual), axloqiy, emotsional to‘siqlarni yorib o‘tish uchun verbal agressiyani qo‘llashga majbur bo‘lishlari qo‘shimcha suhbat metodi yordamida aniqlandi.

Xulosa. Ushbu tanlangan Bass-Darki so‘rovnomasi xodimlarning xizmat faoliyatiga psixologik xususiyatlarini ta’sirini samarali o‘rganish imkonini beradi. Ushbu psixologik xususiyatlar esa ekstremal vaziyatlarda xodimlarning berilgan vazifani o’z vaqtida va to’g’ri, muvaffaqiyatli bajarishlarida muhim hisoblanadi. Shuningdek, xodimlarda emotsional xususiyatlarni psixodiagnostik tekshiruvlar asosida o‘rganish har qanday qiyinchiliklarga bardoshli bo‘lish va xizmat burchini mardonavor ado etishlari kabi sifatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa xodimlarda maxsus operatsiyalarni to‘g‘ri taqsimlash hamda ularning axloqiy-ruhiy holatlarini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati shundaki, u harbiy psixologiya va ijtimoiy psixologiyani yangi ilmiy ma’lumotlar bilan boyitadi. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati olingan natijalar xodimlarni diagnostika qilishda hamda ekstremal vaziyatlarda xizmat vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishga erishishlarida ularning emotsional-irodaviy xususiyatlarini to‘g‘ri yo‘naltira olishga imkon beradi. Komandirlar o‘z bo‘ysunuvchilarining imkoniyat va qobiliyatlariga ko‘ra topshiriqlarni taqsimlashlariga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Ahmadjonova N.A. Harbiy xizmatchilarning axloqiy-ruhiy ta’minotida irodaviy xususiyatlarning ahamiyati. O‘zMU XABARLARI. 2023 1/8/1. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti ilmiy jurnali. Toshkent. 2023. 72-74- B.

2. Ahmadjonova N.A. Harbiy xizmatchilarning faoliyatida emotsional-irodaviy xususiyatlarning psixodiagnostikasi. // Psixologiya. Ilmiy jurnal. Buxoro davlat universiteti. Buxoro. № 3, 2023. 15-19 - B.

3. Бреслов Г.М. Психология эмоции: учебное пособие.3-е изд.М. Смысл:Академия, 2007.–541 с.

4. Макнаб К. Психологическая подготовка подразделений специального назначения. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. 376 с.

5. Немов Р.С. Психология: Учебник для студентов высших пед. учебных заведений: В 3 кн. - М.: ВЛАДОС, 2003. – 225 с.

6. Изард К.Э. Психология эмоции - СПб.: Питер, 2000. – 192 с.

Akilov Faridun Firdavsovich,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
“Amaliy psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi
Faridunjon9593@gmail.com

MAKTAB DIREKTORI O‘RINBOSARLARINING BOSHQARUV MADANIYATI VA MAHORATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv mahorati va ularning ijtimoiy-psixologik sifatlarini takomillashtirish orqali boshqaruv jarayonlarini sifat va samaradorligini oshirishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish, natijador usullar va vositalarini qo‘llay bilish, olingan nazariy bilimlarni amaliyotga joriy eta bilish, boshqaruvga xos bo‘lgan boshqaruv madaniyati hamda boshqaruv mahoratning noan’anaviy asoslarini yaratish, pedagogik jamoani dars jarayonida faolligini ta’minlashga qaratilgan hamda o‘quv jarayonida uchraydigan vaziyatlarda egallab turgan turli tipdagi pedagogik-psixologik bilim, ko‘nikma va malakalarini ilmiy ahamiyatini to‘g‘ri qo‘llay bilishni va orttirilgan tajribalar asosida boshqaruv mahoratini nazariy tomonlarini zamonaviy yondashuvlar asosida keng qamrovli yoritib berishni nazarda tutadi.*

Kalit so’zlar: *maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv faoliyati, rahbarlik, boshqaruv mahorati, boshqaruv madaniyati, ijtimoiy-psixologik yondashuvlar, sifat va samaradorlik, kasbiy kreativlikni rivojlantirish, pedagogik-psixologik bilimdonlik.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И НАВЫКОВ ЗАМЕСТИТЕЛЕЙ ДИРЕКТОРА ШКОЛЫ

Аннотация. *В статье рассмотрены разработка современных механизмов повышения качества и эффективности управленческих процессов за счёт совершенствования управленческих навыков заместителей директора и их социально-психологических качеств, умение использовать эффективные методы и инструменты, умение применять полученные теоретические знания на практике, специфическая для управления культура управления и различные виды педагогико-психологических знаний, направленные на создание нетрадиционных основ управленческих навыков, обеспечение деятельности педагогического коллектива как в ходе урока, так и в ситуациях, возникающих в образовательном процессе, это предполагает умение правильно применять научную значимость навыков и квалификации и всестороннее объяснение теоретических аспектов управленческих навыков на основе современных подходов, основанных на приобретённом опыте.*

Ключевые слова: *управленческая деятельность заместителей директора школы, лидерство, управленческие навыки, культура управления, социально-психологические подходы, качество и эффективность, развитие профессионального творчества, педагогико-психологические знания.*

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FORMING THE MANAGEMENT CULTURE AND SKILLS OF DEPUTY SCHOOL DIRECTORS

Abstract. *It aims to develop modern mechanisms for improving the quality and efficiency of management processes by improving the management skills of deputy school principals and their socio-psychological qualities, to be able to apply effective methods and tools, to be able to put the acquired theoretical knowledge into practice, to create a management culture and non-traditional foundations of management skills specific to management, to ensure the activity of the pedagogical team in the lesson process and to correctly apply the scientific value of various types of pedagogical and psychological knowledge, skills and qualifications in situations encountered in the educational process, and to comprehensively cover the theoretical aspects of management skills based on modern approaches based on the experience gained.*

Keywords: *management activities of deputy school principals, leadership, management skills, management culture, socio-psychological approaches, quality and efficiency, development of professional creativity, pedagogical and psychological knowledge.*

Kirish. Yurtimizda ta’limga bo‘lgan jiddiy e’tibor tufayli maktablarning faoliyatini yanada rivojlantirish, davlat va jamiyat talablariga mos keladigan dars jarayonlarini tashkil etish, mamlakatimizda

faoliyat yuritayotgan maktablarning pedagogik jamoalarining ish uslublarini zamonaviylashtirish, o‘qitishda yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llay olish, yosh avlodga ta’lim-tarbiya berishda sifat va samaradorlikka erishish bugungi kunda hal etilishi lozim bo‘lgan dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bugungi kunda ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishda asosiy omil sifatida qaralayotgan yo‘nalishlardan biri bu umumiy o‘rta ta’lim tizimi hisoblanib, bu sohani rivojlantirishdan ko‘zlangan asosiy maqsad barkamol shaxs va malakali mutaxassislarga sifatli ta’lim-tarbiya berish hamda ularni haqiqiy vatanparvar va mehnatsevar kadrlar sifatida voyaga yetkazishdan iborat.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq mamlakatimizda ta’lim sohasini keng qamrovli rivojlantirish va zamonaviylashtirishga alohida e’tibor qaratilib kelinmoqda. Har qanday jarayon o‘z natijasiga erishishga qaratilgan qonuniy va izchil harakatlar jamlanmasidan iborat bo‘ladi. Ta’lim jarayoni ham o‘zining ilmiy, nazariy, amaliy, metodologik, texnologik va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ega ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Shuningdek, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan barcha turdagi ta’lim tizimi muassasalari, ayniqsa yosh avlodga dastlabki fundamental bilim, ko‘nikma va boshlang‘ich malakalarni mustaqil shakllanishiga asos bo‘luvchi maktab ta’limining boshqaruv jarayonini eskicha qiyofasidan holi bo‘lish va o‘zida zamonaviy qiyofa aks ettirishi, ayni paytda naqadar dolzarb masala ekanligi tahliliy o‘rganildi va shu tariqa tadqiqotning dolzarbligi belgilab olindi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, umumiy o‘rta ta’lim tizimi rahbarlarining boshqaruv mahorati rivojlantirishga qaratilgan ilmiy va nazariy bilimlarni tahliliy o‘rganish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirishda maktab direktori o‘rinbosarlarining yangicha yondashuvlariga asoslangan ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va boshqaruv mahoratini yanada takomillashtirish, ularni zamon talablariga moslashtirish, kasbiy shakllanishiga qaratilgan kreativ qobiliyatlar borasida ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish, maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv jarayonlarida ongli munosabatni tarkib toptirish, ilmiy jihatdan samarali natijalar beradigan xulosalarni ishlab chiqish, boshqaruvni zamonaviy takomillashgan vositalari va uslublar bo‘yicha tavsiyalarni taklif etish tadqiqotning bugungi kun uchun naqadar dolzarb ekanligidan dalolat beradi.

Mazkur sohada faoliyat yuritayotgan zamonaviy boshqaruv qobiliyatlari va boshqaruv mahoratga ega bo‘lgan rahbar-kadrlar salohiyati mamlakatning ijtimoiy psixologik, iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy va siyosiy, aqliy-axloqiy jihatdan rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Shu tufayli maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv mahoratining shakllanishini va ularning kamolotini ta’minlash jamiyat oldidagi eng asosiy muammolardan biri sanaladi. Bu kabi muammolarni hal etish maqsadida tadqiqotning oldidagi maqsad va hal etilishi lozim bo‘lgan vazifalar belgilab olindi.

Ilmiy tadqiqotdan ko‘zlangan asosiy maqsad, maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining mazmun-mohiyatini ilmiy tomondan asoslash, ularning boshqaruv sifatlarini rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi mavjud muammolarni hal etish va boshqaruvning nazariy va amaliy ahamiyatini hayotga tatbiq etishdan iboratdir.

Olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, boshqaruvda madaniyatlilik, mahoratlilik muhim hisoblanib, har qanday ijtimoiy-psixologik jarayon erishishga yo‘naltirilgan muddao va maqsadga, ya’ni u yoki bu maqsadga erishmoq uchun ko‘zda tutilgan ta’limga oid mushtarak manfaatli orzularni ro‘yobga chiqarilishiga yo‘naltirilgan iqisodiy, siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy, kasbiy va ijtimoiy-psixologik maqsadlarni amalga oshirishni nazarda tutadi.

Yuqorida belgilab olingan maqsadlar asosida tadqiqotga doir quyidagi hal etilishi lozim bo‘lgan vazifalar belgilab olindi:

1) maktab jamoasini boshqaruv jarayoniga mos keluvchi zamonaviy talablarni ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etishni yo‘lga qo‘yish;

2) boshqaruv madaniyati, boshqaruv mahorat, kasbiy-kreativlik va kasbiy-kompetentlikka ega bo‘lgan zamonaviy ta’lim tizimi rahbarlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib berish;

3) maktab direktori o‘rinbosarlarining shaxsiy fazilatlarini samaradorlilik darajasini muntazam ravishda oshirib borish;

4) ish jarayonida uchraydigan vaziyatlarda hosil qilingan turli tipdagi qobiliyatlarini to‘g‘ri ishlata olishning ilmiy asoslarini yaratish;

5) maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv-mahoratini rivojlantirishga doir xulosa va tavsiyalar ishlab chiqish.

Boshqaruv jarayonining samaradorligi bevosita rahbarning boshqaruv madaniyati, boshqarish mahoratiga va aqliy salohiyatiga bog‘liq holda amalga oshiriladi. Bu esa o‘z navbatida boshqaruv jarayonidagi ijtimoiy-psixologik muhitning barqarorligini ta’minlab beradi. Haqiqiy rahbar o‘zini va boshqalarni har tomonlama o‘rganib, tahlil qilgan holda muloqotga kirishadi va boshqaradi.

Yuqorida keltirib o‘tilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib ta’kidlaydigan bo‘lsak, ilmiy tadqiqot ishida erishilishi lozim bo‘lgan maqsadlar har tomonlama ilmiy asoslanganligi maktab direktori o‘rinbosarlari faoliyatini nazariy va amaliy jihatdan naqadar muhimligini belgilab beradi. Shunga ko‘ra maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv qobiliyatlarini shakllantirishga qaratilgan quyidagi yo‘nalishlar belgilab olindi:

- maktab direktori o‘rinbosarlari tomonidan amalga oshiriladigan boshqarish funksiyalarini takomillashtirish;
- maktab direktori o‘rinbosarlari an’anaviy va noan’anaviy boshqarish uslublarini zamonaviylashtirish orqali ularni samaradorligini muntazam oshirib borish;
- maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv strukturasini tizimli tahlil asosida amaliyotga joriy etish;
- maktab direktori o‘rinbosarlari pedagog-xodimlar faoliyatini tartiblashtirish va motivatsiyalashda ularning ruhiy holatini hisobga olishi;
- maktab direktori o‘rinbosarligi lavozimiga loyiq qobiliyatli kadrlarni tanlash va shu orqali ularning boshqaruv qobiliyatlarini rivojlantirish;
- maktab direktor o‘rinbosarlari boshqaruv faoliyati davomida pedagog-kadrlarni faoliyatini to‘g‘ri tashkil etish va ularni doimiy nazorat qilish va b.

Asosiy qism. Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo‘lsak, maktablarni boshqaruvda direktor o‘rinbosarlarining salohiyatli, bilimdon, boshqaruv mahoratga ega, kreativ va yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo‘lmog‘i muhim hisoblanadi. Chunki boshqaruv jarayoni individual psixologik xususiyatlaridan kelib chiqadigan ijtimoiy-psixologik jarayondir. Barcha turdagi boshqaruv jarayonlari rahbar tomonidan nazorat qilinadi va turli boshqarish usullari, uslublari va vositalari, qonuniyatlari, tamoyillari, zamonaviy rahbarlar oldiga qo‘yiladigan umumiy talablar, jamoadagi sotsial-ruhiy (ijtimoiy-psixologik) muhit kabi obyektiv va subyektiv omillar orqali amalga oshiriladi. Aynan yuqorida keltirib o‘tilgan vositalar orqali rahbarning boshqaruv faoliyati tartibga solinadi.

Tadqiqotni oldiga qo‘yilgan vazifalarni hal etish davomida zamonaviy ta’lim tizimi rahbarlarini shaxsiy fazilatlarini samaradorligini oshirishga qaratilgan ma’lumotlar bazasini shakllantirish muhimligi to‘g‘risidagi vazifalar belgilab olingan. Bunga ko‘ra maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv mahorati ijtimoiy-psixologik kompetentligi, ularning ijtimoiy-psixologik muammolari, boshqaruvning shaxsga oid turli o‘ziga xos pedagogik-psixologik xususiyatlari, boshqaruvga doir nazariy hamda amaliy tajribalari, rahbar bilan xodimlar o‘rtasidagi psixologik munosabatlarining obyektiv va subyektiv sifatida o‘ziga xos qonuniyatlariga oid bilim, ko‘nikma, malaka hamda ijodiy dunyoqarashni shakllantirishga yo‘naltirilgan.

Boshqaruv mahorati nima va nimalardan tashkil topgan? Maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv mahorati nazariyasi va metodikasining quyidagi, ya’ni: pedagoglar kollektivi va bolalar bilan bilan qanday qilib til topishi mumkin? Qanday qilib qisqa muddat ichida maktab jamoasi o‘rtasidagi munosabatlarning haqqoniy manzarasiga erishmoq lozim? Pedagogik jamoaning talablarini bajarishga qanday qilib majbur etish mumkin? Qanday qilib ijtimoiy-psixologik muhitni yaxshilash va sog‘lom ruhiy iqlimni saqlab qolish va o‘z kuch-quvvatini oqilona sarflash mumkin?. Shu kabi ko‘plab savollar tug‘iladi. Bu savollarga beriladigan javoblar har bir mohir rahbar va pedagogning ishida zarur bo‘lgan umumiy kasbiy malakalarni shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lib, mazkur masalalarni hal qilish uchun boshqaruvchida bo‘lgan kuch-g‘ayratni, qat’iyatni, tirishqoqlikni, tadqiqotlar olib borishga intilishi, yangi vaziyatga, yangi kollektivga kirish, qobiliyatini, samamiyatni, to‘g‘rilik va halollikni, o‘tkir aql-idrokni, bir vositasini boshqasi bilan tekshirib ko‘rish malakasini, o‘z topilmalarining qimmatini aniqlash qobiliyatini talab qiladi. Maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv mahorati pedagogik jamoani faoliyati bilan bog‘lagan holda ta’lim-tarbiya san’atining uzviy aloqadorligini ta’minlashga erishiladi. Boshqaruv faoliyatida amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan yuksak boshqaruv mahorat o‘ziga xos rivojlanish va shakllanish bosqichlariga egaligi bilan alohidalanadi.

Bu rahbarning jamlangan tajribalar asosida shakllangan fahm-farosat, bilim va ko‘nikmalarning, chinakam ilmiy, ta’lim-tarbiyadagi qiyinchiliklarni yengishga qodir bo‘lgan nufuzli rahbarlikning, bolalar qalbining qandayligini his qilish mahorati, ichki dunyosi nozik va zaif bo‘lgan bola shaxsiga mohirlik bilan avaylab yondashish hisoblanadi. Donolik va ijodiy dadillik, ilmiy tahlil, hayol va fantaziyaga bo‘lgan ijtimoiy-psixologik sifatlar rahbarda mujassam bo‘lgandagina pedagogik faoliyat samarali amalga oshadi.

Maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv madaniyati hamda boshqaruv mahoratga pedagogik-psixologik bilimlar, fahm-farosat bilan bir qatorda pedagogik texnika sohasidagi malakalar ham kiradiki, bunday ijtimoiy-psixologik jarayon ta’lim-tarbiyaviy jarayonini amalga oshirishda ozroq kuch sarflab, ko‘proq natijalarga erishish imkonini beradi. Albatta, maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv mahorat

boshqaruv jarayonini o‘z ichiga oladi, balki erishilgan natijalar chegarasidan tashqariga chiqishga doimo intilishi ham nazarda tutiladi.

Maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv madaniyati va rahbarlaega xos bo‘lgan mahoratning shakllanish bosqichlariga: reproduktivlik, ijodiylik, ijodiy-navatorlik, tashkilotchilik va tashabbuskorlik, jamoni faoliyatini motivlashtira olish kabilarni o‘z ichiga qamrab oladi.

Maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv madaniyati va mahoratlilik darajalari o‘quv jarayoni hamda ma’naviy-ma’rifiy ish darajasining davomi hisoblanib, ular quydagilarda o‘z aksini topadi: -reproduktiv (o‘rta past) moslashuvchan (past) lokal (chegaralangan) – modellashtirish (o‘rtacha qoniqarli).

Bu darajada pedagogik jamoa bilan bo‘ladigan o‘quv-tarbiya ishlarining ayrim yo‘nalishlarida yuqori sifati bilan xarakterlanadi:

-izchil modellashtirish (yuqori). Bu bosqichda, pedagog faoliyatining barcha turlarida yuqori sifatga erishiladi;

-izchil modellashtirish (oliy darajada). Bunda, pedagogik faoliyatning barcha turlarida ijodiy munosabat namoyon bo‘ladi, o‘quv-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish yo‘llari izlab topiladi va ularning ijtimoiy-psixologik ahamiyati ochib beriladi.

Maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv mahorat komponentlari kasbiy faoliyatga kasbiy vazifalarini bajarish uchun zarur bo‘lgan malaka nuqtayi nazardagi qarashlarni o‘zida aks ettiradi.

Maktab direktori o‘rinbosarlarining bunday boshqaruv jarayoni ijtimoiy-psixologik tomondan pedagogik faoliyat madaniyat bilan uzviy ravishda bog‘langan bo‘ladi. Yuqori saviyali madaniyat-pedagogning mehnatini zaruriy sharti hisoblanadi.

Madaniyat - so‘zi lotincha tarjima qilinganda “ishlov berish”, “yetishtirish” ma’nosini bildiradi. U insoniyat tomonidan ijtimoiy-tarixiy amaliyoti jarayonidan yaratilgan va yaratilayotgan, jamiyatning rivojlanishidagi tarixiy erishilgan darajasini ifoda etuvchi moddiy-ma’naviy qadriyatlari to‘plamidan iborat bo‘lgan tushunchadir.

Madaniyat – bu keng ma’noda-bu jamiyatning rivojlanishi tarixiy darajasidir. U odamlarning hayoti va faoliyatini tashkil etish turlari va shaxslarida hamda ular yaratayotgan moddiy-ma’naviy qadriyatlarda ham o‘z ifodasini topadi. Tor ma’noda madaniyatni moddiy va ma’naviylik kabi ham tushunniladi.

Maktab direktori o‘rinbosarlarining pedagogik madaniyati bir qator tizim hosil qiluvchi unsurlarga ega. Ularga quyidagilar kiradi:

1. Maktab jamoasini boshqarishda pedagogik-psixologik loyihalash madaniyati. U obyektiv imkoniyatlar bilan talab va istaklarni o‘zaro nisbatlangan holda maqsadni to‘g‘ri tanlay bilish, vazifalarni belgilab olish, ularning amalga oshirilish bosqichlarini rejalashtirish, zarur qurollarni anglab olish malakasidir. Loyihalash madaniyatini namoyish qilish bu ijodga, ya’ni favqulodda yangi yaratish, o‘rnatilgan me’yoriy va namunalar chegarasidan chiqib keta olish qobiliyati hamdir.

2. Boshqaruvda bilimlilik madaniyati. Bunda maktab drektori o‘rinbosari boshqaruvga oid pedagogik-psixologik bilimlarni xilma-xilligini va ularni pedagogik jamoa faoliyatida to‘g‘ri qo‘llay bilishini bildiradi.

3. Maktab direktori o‘rinbosarlarining dunyoqarash madaniyati. Ushbu turdagi boshqaruv madaniyatini samarali kechishini va darajasini aksariyat hollarda maktab jamoasi va ularning o‘zaro munosabatlari jarayoni natijalari belgilaydi. Turli namunadagi dunyoqarashning mavjudligi, xususan, stixiyali, muntazam, ilmiy va irratsional, optimistik va pessimistik, dogmatik va tanqidiy. Diniy, ateistik, ratsional va pedagogik faoliyat subyektining ham bir necha namunasi borligini taqazo qiladi. Rahbarlardagi dunyoqarash va boshqaruv madaniyati asosan fan, falsafa, din kabi ma’naviy-ma’rifiy madaniyat unsurlari bilan tanishish chog‘ida shakllanadi.

4. Maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv madaniyatning yana bir unsuri pedagogik va psixologik fikrlash madaniyatidir. Fikrlash madaniyati ham kundalik hayot jarayonida odatdagi vositalar, ham maxsus vositalar (uning tarkibiy formal mantiqni o‘rganish ham kiradi)da vujudaga keladi.

5. Maktab direktori o‘rinbosarlarining his etish madaniyati. U insonlar oliy kechinmalarnining keng uyg‘unligi hosilasi bo‘lib, ularsiz pedagogik jarayonda muloqotning bo‘lishi mumkin emas.

6. Maktab direktori o‘rinbosarlarining baholash madaniyati. Bu jarayon asosan maktab jamoasining faoliyatiga yo‘naltirilgan bo‘lib, u yoki bu sabab va hodisalar bo‘yicha ahloqiy, estetik, siyosiy, huquqiy, diniy yoki falsafiy xarakterdagi malakali hukm chiqarish qobiliyatidir.

7. Maktab direktori o‘rinbosarlarining muloqot madaniyati pedagogik madaniyatning eng muhim komponenti bo‘lib, u pedagogik jamoani o‘quvchilar, ota-onalar hamda rahbariyat pedagogik ish doirasidan tashqaridagi barcha insonlar bilan muloqot qilish madaniyatlarini qamrab oladi. Shuningdek, boshqaruvda notiqlik, ishontirish, ta’sir ko‘rsatish muhim hisoblanadi.

8. Maktab direktori o‘rinbosarlarining tashkiliy madaniyati. Bu ham boshqaruv madaniyat tizimiga kiradi va u o‘qitish hamda tarbiya jarayonini pedagogik doiraning turli darajalarida (jamiyatda, o‘quv yurtlarida, bolalar guruhlarida) tashkil etish imkoniyatini beradi.

Umuman olganda, maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv madaniyati qanchalik shakllangan bo‘lsa shunchalik samarali kechadi. Buning uchun rahbar tashqi va ichki qiyofasini namunali va zamonaviy tarzda tarkib toptirishi kerak bo‘ladi.

Bugungi kunda boshqaruvning ko‘plab turlari va yo‘nalishlari farqlanadi. Ta’limga oid boshqaruvda rahbardan yuqori madaniyat va aqliy salohiyat, kreativ yondashuvlar talab etiladi. Maktab jamosini boshqarish bu boshqaruvning boshqa turlaridan farq qiladi. Chunki umumta’lim tizimini boshqarish ta’limni va tarbiyaviy jarayonlarni boshqarish demakdir.

Maktab direktori o‘rinbosarlari tomonidan maktab jamoasini boshqarishning ijtimoiy-psixologik jihatlariga alohida to‘xtalib o‘tamiz.

Maktab direktori o‘rinbosarlarining pedagog-kadrlarni joylashtirish sohasida amalga oshiriladigan ishlari muhim hisoblanadi. Bu sohada pedagog-kadrlarni boshqarish xizmatiga mavjud vakant o‘rinlarga nomzodlarni tanlash, kadrlarni ish joyiga to‘g‘ri qo‘yish, ish joyi va kasbga aloqador masalalarda xodimning shaxsiy va kasbiy xususiyatini chuqur o‘rganish vazifasi qo‘yiladi.

Maktab jamoasini boshqarishning yana bir muhim yo‘nalishlaridan biri bu, xodimlar adaptasiyasi, ya’ni moslashuvini boshqarish. Pedagog-kadrlarning o‘zgaruvchan sharoitlarga yoki yangi ish joyiga moslashishini va tez orada jamoa hayotiga qo‘shilib ketishni nazarda tutadi. Bunda pedagog-kadrlar jamoasini muassasa maqsadi sari yetaklash, ularning faoliyatini keng qamrovli tarzda rivojlantirishlari uchun kerakli imkoniyatlarni yaratib berish orqali umumta’lim muassasasi maqsadlariga erishish mumkin bo‘ladi.

Maktab direktori o‘rinbosarlari doimiy ravishda maktab jamoasini motivatsiyalash, ya’ni ularda tashkilot maqsadi yo‘lida mehnat qilish uchun ishtiyoq uyg‘otish. Motivatsiyaning asosiy mazmun-mohiyati massasasa maqsadi va pedagogik-xodim manfaatlarini uyg‘unlashtirishdan iborat bo‘lib, aynan shu mas’uliyatli vazifa, odatda rahbar zimmasiga yuklanadi.

Pedagogik jamoani o‘qitish - uning boshqaruv mahoratini oshirish yo‘lidagi asosiy tadbir bo‘lib, ushbu omil nafaqat kasbga oid mutaxassisliklar, balki rahbarlik mahoratini oshirishga ham tegishlidir. Misol uchun, “General Electric” kompaniyasi inson resurslarini rivojlantirish uchun sarflangan har bir dollar ustiga ustama 3 dollar foyda olar ekan. Ushbu rivojlantirish dasturidagi asosiy e’tibor, yangi texnologiyani o‘zlashtirish va maqsadga intilish yo‘lida samarali faoliyat yuritish uslubini o‘rganishga qaratiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, maktab jamoasini boshqarish real ijtimoiy-psixologik jarayon bo‘lib, obyektiv va subyektiv tomondan shaxslararo munosabatlarni o‘z ichiga qamrab oladi. Shuning uchun ham ta’lim tizimining samaradorligi, to‘g‘ri boshqarish orqali mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan maktablarni faoliyatini yanada samaradorligini oshirish, ularnining sifat jihatdan rivojlantirish, ilmiy, tashkiliy-uslubiy, ma’naviy-ma’rifiy, metodologik jihatdant nazariy va amaliy tomondan maktab direktori o‘rinbosarlarining o‘rni beqiyos hisoblanadi. Chunki boshqaruv jarayonida aqliy qobiliyatlarning ham alohida ahamiyati bo‘lganidek, maktab direktori o‘rinbosarlarining tashabbuskorligi, tashkilotchiligi, o‘quv faoliyatini davlat talablari asosida tashkil eta olishi kabi ko‘plab ijtimoiy-psixologik jarayonlarni o‘z ichiga qamrab oladi.

Mazkur jarayonning ahamiyatli tomoni shundaki, ayni paytda maktab direktori o‘rinbosarlarining faoliyati ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida qaraydigan bo‘lsak, barcha boshqaruvga yo‘naltirilgan usullar, uslublar, mexanizmlar va vositalarni o‘z ichga qamrab oladi.

Adabiyotlar:

1. Karimova V.M., Hayitov O.E., Djalalova S.M. Boshqaruv psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. –T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2008. – 208-210 b.

2. Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To‘raev A.B. O‘quv-metodik qo‘llanma A-1-141 “Oliy ta’lim muassasalari pedagoglarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimi uchun modulli Web texnologiya asosida elektron axborot ta’lim resurslarini yaratish va amaliyotga joriy etish” mavzusidagi grant loyihasi asosida yaratilgan. “Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari” . – Toshkent, 2015 yil. 95-96 b.

3. Shonazarov A.M. Ta’lim tizimi rahbarlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini shakllanishiga oid nazariy-metodologik yondashuvlar. Zamonaviy ta’lim ilmiy-amaliy jurnal. №9 (130) 2023. ISSN 2181-6514.www.itm.uz. DOI: 10.34920/SO/VOL. 2023. ISSUE. 9.5

4. Shonazarov A.M. Zamonaviy rahbar kadrlarini tayyorlashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. ISSN 2181-6883 // “Pedagogik mahorat” Ilmiy-nazariy va metodik jurnal № 10 son (2023-yil, noyabr). 97-102 betlar.

5. Shonazarov A.M. Development of socio-psychological competence of school principals of the general secondary education syste. // Science and innovation international scientific journal volume 1 issue 8 uif-2022: 8.2| ISSN: 2181-3337

6. Shonazarov A.M. Socio-psychological characteristics of competent general education system leaders. // Science and innovation international scientific journal volume 2 issue 12 december 2023 uif-2022: 8.2 ISSN: 2181-3337 Scientists.uz https://doi.org/10.5281/zenodo.1036426. “Science and innovation” xalqaro ilmiy jurnali Volume 2 Issue 12.

7. Hayitov O.E. Boshqaruv psixologiyasi: Darslik. – T.: «Istiqlol» nashriyoti, 2021. – 234 b.

8. Axmedjanov K.B. Xolov A.X. Yosh rahbar kadrlarda samarali qaror qabul qilish ko‘nikmasini shakllantirish.O‘quv qo‘llanma // Toshkent: “Tafakkur qanoti”, 2020. – 96 bet

9. To‘ychiyeva S. Boshqaruv texnologiyalari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2020. – 148 bet

10. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. https://stat.edu.uz/, lex.uz.

Amirova Luiza Maratovna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o’qituvchisi

BEZORILIK PSIXOLOGIK TADQIQOT PREDMETI SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqola zo’ravonlikni boshdan kechirgan psixologik oqibatlarning har tomonlama tizimli tahlilini taqdim etadi. U uzoq muddatli zo’ravonlik natijasida yuzaga keladigan tashvish, depressiya va o’zini past baho kabi umumiy ruhiy salomatlik muammolarini muhokama qiladi. Muallif erta aralashuvning muhimligini va bu ta’sirlarni yumshatishda uyda ham, maktabda ham qo’llab-quvvatlash tizimlarining rolini ta’kidlaydi.*

Kalit so’zlar: *zo’ravonlik, tajovuz, qurbonlik, psixologik ta’sir, hissiy stress, tengdoshlar bilan munosabatlar, uzoq muddatli ta’sirlar, ruhiy salomatlik, chidamlilik, kiberbulling, qo’rqitishga qarshi dasturlar.*

БУЛЛИНГ КАК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. *В этой статье представлен всесторонний систематический обзор психологических последствий, которые испытывают жертвы издевательств. В ней обсуждаются распространённые проблемы психического здоровья, такие как тревога, депрессия и низкая самооценка, которые возникают в результате продолжительного издевательства. Автор подчёркивает важность раннего вмешательства и роль систем поддержки как дома, так и в школе в смягчении этих последствий.*

Ключевые слова: *издевательства, агрессия, виктимизация, психологическое воздействие, эмоциональный стресс, отношения со сверстниками, долгосрочные последствия, психическое здоровье, устойчивость, киберзапугивание, программы борьбы с издевательствами.*

BULLYING AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Abstract. *This article provides a comprehensive systematic review of the psychological effects experienced by victims of bullying. It discusses common mental health issues, such as anxiety, depression, and low self-esteem, that arise as a consequence of sustained bullying. The author emphasizes the importance of early intervention and the role of support systems, both at home and in school settings, in mitigating these effects.*

Keywords: *bullying, aggression, victimization, psychological impact, emotional distress, peer relationships, long-term effects, mental health, resilience, cyberbullying, anti-bullying programs.*

Введение. В настоящее время проблема насилия в образовательной среде становится всё более актуальной. Предпосылкой любого насилия является отсутствие уважения к личности. Полноценное развитие и реализация индивидуальных потенций человека в школе возможны только в определённых условиях. Центральное место среди них принадлежит качеству межличностного общения и психологической безопасности в образовательной среде. Современный жизненный контекст не исключает явления насилия из процессов обучения и воспитания. В этой связи необходимо исследовать сам феномен насилия в образовательной среде, его истоки, формы и причины, в связи с тем, что оно способно разрушать безопасность образовательной среды и негативным образом сказываться на построении межличностных отношений между субъектами образовательного процесса и развитии личности обучающегося.

Литературный анализ и методология. Запугивание может проявляться в нескольких формах, включая физическое, вербальное, реляционное и киберзапугивание. Каждый тип имеет уникальные последствия для психологического благополучия жертв:

1. Физическое издевательство: включает в себя прямой физический вред, например, удары или толчки. Жертвы могут получить непосредственные физические травмы, но могут также пережить долгосрочные психологические последствия, включая повышенную тревогу и постоянное чувство угрозы.

2. Вербальное издевательство. Для словесного издевательства характерны обзывательства, оскорбления и угрозы. Эта форма часто приводит к внутреннему чувству никчёмности и хроническому стрессу, влияющему на самооценку жертв.

3. Реляционное издевательство. Этот тип сосредоточен на социальной изоляции и сплетнях. Это может привести к серьёзному эмоциональному стрессу, поскольку жертвы могут бороться с чувством одиночества и социального неприятия, что приводит к тревоге и депрессии.

4. Киберзапугивание. Это современная форма издевательств, происходящая через цифровые платформы. Жертвы могут чувствовать себя в ловушке, поскольку издевательства следуют за ними в их доме. Анонимность онлайн-взаимодействий часто усугубляет страх и беспомощность, связанные с издевательствами.

Психологическое воздействие на жертв.

Исследования показали, что жертвы издевательств испытывают ряд психологических последствий. Исследования показывают, что люди, подвергшиеся издевательствам, могут страдать от:

- тревоги и депрессии: Жертвы часто сообщают о повышенном чувстве тревоги и проявляют симптомы депрессии. Длительное воздействие может привести к хроническим проблемам психического здоровья, которые сохраняются и во взрослом возрасте.

- симптомы посттравматического стресса: у многих жертв проявляются признаки, схожие с посттравматическим стрессовым расстройством (ПТСР), такие как воспоминания, ночные кошмары и высокий уровень стресса, связанный с инцидентами издевательств.

- Снижение академического и социального функционирования. Эмоциональный стресс может помешать жертве успевать в учёбе и социальному взаимодействию. Они могут отстраняться от школьных занятий, что приводит к изоляции и дальнейшему обострению проблем с психическим здоровьем.

Психологи обращают внимание на увеличение количества случаев буллинга среди детей и подростков [1]. В отличие от случайной драки или ссоры, буллинг представляет собой намеренное агрессивное поведение, осуществляемое регулярно [2]. Под термином «буллинг» в психологической литературе обычно понимают совокупность социальных, психолого-педагогических проблем. Несмотря на то, что буллинг проявляется в стабильных социальных группах, он представляет собой широкий спектр моделей поведения. Важно, чтобы участники травли имели неравную социальную мощь или физическую силу и желание это подтвердить [1]. Проблема агрессивного поведения изучается в психологии и социологии, биологии и психиатрии.

Будь то эмоциональная или физическая агрессия со стороны группы или одного человека, важно, чтобы жертва была беспомощной и неспособной защитить себя или оказать сопротивление. Неуверенность в себе, инаковость и низкий социальный статус жертвы — распространённые, но не единственные причины издевательств. Причиной может быть страх перед неизвестностью, потребность во власти со стороны преследователей, принятие издевательств как нормы со стороны наблюдателей [3]. Последствием косвенного издевательства может стать социальная изоляция жертвы.

Исследования показывают негативное воздействие издевательств на жертв. Есть большая вероятность, что эти люди превратятся в агрессоров. Кроме того, жертвы издевательств имеют повышенный риск возникновения тревоги и депрессии [4; 5]. У детей и подростков уже во время учёбы в средней школе возникают проблемы с самооценкой.

Демонстрация агрессии и насилия в средствах массовой информации может спровоцировать появление страхов и тревог у учащихся, родителей и учителей. Выделен ряд типичных страхов и тревог современного ребёнка, учащегося средней школы: теракты, «опасные» люди, увольнение или смерть родителей, бедность и несчастье, собственные неудачи, оценка со стороны значимых других людей [6]. Проблема легитимации агрессивного поведения сегодня особенно актуальна. Бестактное отношение к учителю или учительнице – не редкость в жизни современной общеобразовательной школы. Рост числа случаев детской жестокости и агрессии отмечен и в достаточно экономически развитых странах. Но социальная ситуация неопределённости оказывает сильное влияние на психическое здоровье.

Результаты. Участниками буллинга в той или иной степени являются все члены той социальной группы, в которой наблюдается данная проблема. Ролевая структура содержит три основные позиции: хулиганы (агрессоры), жертвы и наблюдатели. В.Р. Петросянц называет основные позиции: насильники, потерпевшие и свидетели. Для абьюзеров характерны высокая успешность, позитивное отношение к агрессии, отсутствие эмпатии, большая потребность в доминировании, завышенная самооценка, относительно высокий социометрический статус [3]. Пострадавшим свойственна социальная отстранённость, чувствительность, соматическая слабость, повышенная тревожность, склонность к депрессиям, негативное самоотношение, низкий/высокий уровень

агрессии, низкая степень социальной поддержки [3]. Вот примеры техники «незаконченных предложений» в исполнении потерпевших в нашем исследовании. «Мои три заветных желания — быть богатым, счастливым и красивым. А потом меня дразнят», «Мне больше всего хотелось бы получить хорошее образование, работу!». «Мои три заветных желания — хорошо учиться, жить счастливо и открыть малый бизнес». «Мои три заветных желания — иметь машину для печатания денег». «Если бы я стал невидимым, я бы начал грабить банки». Добавим, что претензии других студентов к «изгоям» связаны с материальным благополучием семьи. Страхи хулиганов связаны с подтверждением своего относительно высокого статуса в социальной группе. Проведём параллель с результатами нашего лонгитюдного исследования тревожности на начальном этапе обучения. Для детей группы риска по явной тревожности характерно благополучное положение в коллективе, приятный внешний вид, хорошее материальное обеспечение семьи, отличная или хорошая успеваемость. В начальной школе тревожность коррелирует с эмоциональным настроем учителя, эффективностью выполнения заданий, межличностными предпочтениями сверстников. Большинство авторов сходятся во мнении, что именно личность классного руководителя оказывает огромное влияние на положение ребёнка в системе взаимоотношений. Требования взрослого в конкретном классе определяют популярность и статус ученика. Востребованные в детском коллективе учащиеся характеризуются хорошими способностями и успеваемостью, спокойствием и трудолюбием. Теперь давайте посмотрим статистику стран, где наблюдается наибольшее психологическое воздействие на людей. Распространённость и последствия издевательств, включая их психологические последствия, могут значительно различаться в зависимости от страны и региона. На него влияют культурные, социальные и правовые рамки, связанные с издевательствами и психическим здоровьем. Хотя конкретные рейтинги могут со временем меняться, вот некоторые страны, в которых издевательства считаются серьёзной проблемой, часто приводящей к серьёзным психологическим последствиям для людей:

1. США. Издевательства в школах и в Интернете — хорошо задокументированная проблема, оказывающая существенное воздействие на психическое здоровье.

2. Индия: Уровень издевательств, особенно в учебных заведениях, вызывает тревогу, что может привести к серьёзным психологическим расстройствам среди учащихся.

3. Южная Корея. Издевательства вызывают серьёзную озабоченность, особенно в школах, и привели к многочисленным случаям серьёзных психологических травм и даже самоубийств.

4. Япония. Издевательства являются серьёзной проблемой в школах и приводят к серьёзным психологическим последствиям для жертв.

5. Бразилия. Издевательства распространены в школах и могут привести к депрессии и тревоге среди жертв.

6. Россия: Сообщается, что издевательства, особенно в школах, вызывают серьёзные эмоциональные расстройства и долгосрочные психологические проблемы.

7. Австралия: Издевательства остаются критической проблемой, и существуют различные инициативы по устранению их психологических последствий для молодых людей.

8. Канада: Хотя предпринимаются усилия по борьбе с издевательствами, во многих отчётах указывается, что они по-прежнему оказывают значительное влияние на психическое здоровье пострадавших.

9. Филиппины: Издевательства в школах являются признанной проблемой, приводящей к негативным психологическим последствиям для многих учащихся.

10. Великобритания: Издевательства в школах и на рабочих местах вызывают серьёзную озабоченность, влияя на психическое здоровье многих людей.

Этот список не является исчерпывающим, и последствия издевательств часто занижаются или сильно различаются в пределах страны в зависимости от различных факторов, таких как социально-экономический статус, городские или сельские условия и системы поддержки сообщества.

Обсуждение. Проактивные меры, образование и ресурсы в области психического здоровья могут существенно помочь смягчить последствия издевательств. Борьба с издевательствами требует многогранного подхода. Эффективные вмешательства включают в себя:

- образовательные и информационные программы: реализация образовательных программ в школах может рассказать учащимся о последствиях издевательств, способствовать сочувствию и поощрять позитивное поведение свидетелей.

- услуги консультирования и поддержки: предоставление жертвам ресурсов по психическому здоровью может помочь им разобраться в своих переживаниях и разработать стратегии преодоления эмоционального стресса.

- изменения в политике: школы и рабочие места должны разработать чёткую политику борьбы с издевательствами, описывающую последствия запугивания и продвигающую культуру уважения и инклюзивности.

Заключение. Буллинг – сложное явление, имеющее серьёзные психологические последствия. Понимание его воздействия имеет решающее значение для разработки эффективных мер вмешательства и систем поддержки жертв. Создавая среду, которая препятствует издевательствам и способствует психическому благополучию, мы можем работать над снижением распространённости и последствий издевательств в обществе.

Литература:

1. Бочавер А.А., Жилинская А.В., Хломов К.Д. Школьный буллинг и позиция учителей // Социальная психология и общество. 2015. № 1 (6). стр. 103–116.

2. Гусейнова Е.А., Ениколопов С.Н. Влияние позиции подростка при буллинге на его агрессивное поведение и самооценку [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование http://psyedu.ru/journal/2014/2/Guseinova_Enikolopov.phtml

3. Петросянц В.Р. Психологические особенности старшеклассников, участников буллинга в образовательной среде, и их устойчивость: Дис. ...канд. психол. наук. СПб, 2011. 210 с.

4. Крейг В.М. Взаимосвязь издевательств, виктимизации, депрессии, тревоги и агрессии у детей начальной школы // Личность и индивидуальные различия. 1998. Том. 24 (1). С. 123–130.

5. Фиабане Э., Флачи Д., Георгий И. и др. Профессиональные результаты и психологическое здоровье после издевательств на рабочем месте: предварительное исследование // Med Lav. 2015. Том. 106 (4). С. 271–283.

6. Прихожан А.М. Психология тревоги. Дошкольный и школьный возраст. М.: Питер, 2009. 192с.

Bosimov Bobir Ismatilla o‘g‘li,
Jizzax davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

PROBATSIYA NAZORATIDAGI SHAXSLAR FAOLIYATINI EMOTSIONAL BOSHQARUVNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada probatsiya nazoratidagi shaxslar faoliyatida emotsional boshqaruvning o‘rni va ahamiyati batafsil tahlil etiladi. Emotsional boshqaruvning probatsiya jarayonida qanday rol o‘ynashi, uning stressni boshqarishda, ijtimoiy moslashuvda va qayta integratsiya jarayonida shaxslar uchun muhim ekani o‘rganiladi. Probatsiya tizimi orqali shaxslarni reabilitatsiya qilishda emotsional barqarorlikni rivojlantirish va boshqarish usullarini qo‘llash dolzarb masalalardan biri sifatida ko‘riladi.*

Kalit so‘zlar: *emotsional boshqaruv, probatsiya, stress, reabilitatsiya, nazorat, ijtimoiy moslashuv, o‘z-o‘zini boshqarish, reabilitatsiya.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ЛИЦ, НАХОДЯЩИХСЯ НА ПРОБАЦИИ

Аннотация. *В статье подробно анализируется роль и значение эмоционального управления в деятельности лиц, находящихся под пробационным контролем. В ней рассматривается роль управления эмоциями в процессе испытательного срока, его значение для людей в управлении стрессом, социальной адаптации и реинтеграции. Развитие и управление эмоциональной устойчивостью при реабилитации личности через систему пробации рассматривается как одна из актуальных задач.*

Ключевые слова: *эмоциональное управление, испытательный срок, стресс, реабилитация, контроль, социальная адаптация, самоконтроль, реабилитация.*

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EMOTIONAL MANAGEMENT OF PROBATIONERS' ACTIVITIES

Abstract. *The article analyzes in detail the role and significance of emotional management in the activities of persons under probation control. It examines the role of emotional management during the probation period, its significance for people in stress management, social adaptation and reintegration. Development and management of emotional stability in the rehabilitation of the individual through the probation system is considered as one of the urgent tasks.*

Keywords: *emotional management, probation period, stress, rehabilitation, control, social adaptation, self-control, rehabilitation.*

Kirish. Jamiyatda huquqni muhofaza qilish va ijtimoiy tartibni saqlash masalalari doimiy ravishda dolzarb bo‘lib kelgan. Shu kontekstdan kelib chiqqan holda, probatsiya tizimi shaxslarning huquqiy tizimga integratsiya qilinishiga, ularga nisbatan pedagogik yondashuvlarni qo‘llashga va qayta moslashishga yordam beradigan muhim vosita sifatida ko‘rilmoqda. Probatsiya, asosan, ozodlikdan mahrum etish jazosini o‘tash o‘rniga shaxsning nazorat ostida bo‘lib, ijtimoiy-siyosiy hayotda qayta ishtirok etishini ta’minlashga qaratilgan tizimdir. Probatsiya nazorati ostida bo‘lgan shaxslar ko‘pincha psixologik bosimga, ijtimoiy cheklovlarga duch keladi va bu ularning jamiyatga qayta integratsiya qilinishini murakkablashtirishi mumkin. Shu sababli, emotsional boshqaruv probatsiya jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, nazorat ostidagi shaxslarning reabilitatsiyasi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Probatsiya nazoratidagi shaxslar – bu jinoyat sodir etib, sud tomonidan jazoga hukm qilingan, lekin jazo muddati davomida ozodlikda yashab, probatsiya xizmatining nazorati ostida faoliyat yurituvchi shaxslardir. Ularning faoliyatini boshqarishda emotsional omillar katta ahamiyat kasb etadi, chunki bu shaxslar ko‘pincha ijtimoiy, psixologik va emotsional jihatdan o‘zlariga bo‘lgan ishonchni yo‘qotgan bo‘ladilar. Shuning uchun, probatsiya jarayonida emotsional boshqaruvni ta'minlash ularni jamiyatga qayta moslashtirish va jinoyat sodir etmaslik yo‘liga yo‘naltirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Probatsiya tizimi zamonaviy jazoni ijro etish tizimining ajralmas qismi bo‘lib, u jinoyatchilarning tuzalishiga, jamiyatga moslashishiga va qayta jinoyat sodir etmasliklariga ko‘mak beradi. Ushbu tizim

davlatning jinoyatchilikni kamaytirish va jamoatchilik xavfsizligini ta’minlash borasidagi strategiyalaridan biri hisoblanadi. Probatsiya orqali nafaqat jinoyatchilarni tuzatish, balki ularni jamiyatga foydali kishilar sifatida qaytarishga erishiladi.

Probatsiya jarayonida shaxslarning o‘z emotsiyalarini boshqarishi ularga stressli vaziyatlarda ijtimoiy va psixologik jihatdan bardosh berishga, muammolarni samarali hal qilishga yordam beradi. Emotsional boshqaruv nafaqat stressni kamaytirishga xizmat qiladi, balki probatsiya jarayonida ijtimoiy aloqalarni yaxshilashga, shaxslararo munosabatlarda hamkorlikni ta’minlashga va reabilitatsiya jarayonida muvaffaqiyat qozonishga yordam beradi.

Emotsional boshqaruvning mohiyati.

Emotsional boshqaruv shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilish va ularni to‘g‘ri yo‘naltirish qobiliyati sifatida ta’riflanadi. Ushbu qobiliyat insonning har qanday murakkab vaziyatlarda ham xotirjamlikni saqlashiga, stress bilan kurashishga va konstruktiv yechimlar topishga yordam beradi. Emotsional boshqaruv orqali shaxs o‘z hayotidagi turli vaziyatlarga ongli ravishda javob berish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Probatsiya nazorati ostidagi shaxslar ko‘pincha huquqiy jarayonlar, shaxsiy muammolar va ijtimoiy bosimlardan kelib chiqadigan stress bilan kurashishga majbur bo‘ladilar. Bu jarayonda ularning emotsional boshqaruv qobiliyatlari ularning umumiy faoliyat samaradorligiga va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Probatsiya jarayonida shaxslarning o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilish va ularga konstruktiv javob berish qobiliyatlari ularning muvaffaqiyatli reabilitatsiya qilinishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Probatsiya nazorati ostidagi shaxslar ko‘pincha o‘zlarining jinoiy faoliyatlari tufayli jamiyat tomonidan qabul qilinmaydigan stigma bilan yuzlashadilar. Ushbu shaxslarning emotsional boshqaruv qobiliyatlari jamiyat bilan sog‘lom aloqalar o‘rnatish va stressni boshqarish jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Fergus McNeill o‘zining tadqiqotlarida probatsiya nazorati ostidagi shaxslar uchun emotsional boshqaruvning roli haqida shunday fikr bildiradi:

Tahlil va natijalar. "Emotsional boshqaruv, ayniqsa, probatsiya nazorati ostida bo‘lgan shaxslar uchun ijtimoiy moslashuv jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu shaxslar o‘z his-tuyg‘ularini samarali boshqarishni o‘rganmasalar, ular ijtimoiy aloqalarni tiklashda va qayta jinoyatchilikdan saqlanishda muammolarga duch kelishadi"

Probatsiya nazoratidagi shaxslarning emotsional holati: Probatsiya nazoratidagi shaxslarning emotsional holati murakkab bo‘lishi mumkin. Ular quyidagi emotsional holatlar bilan duch kelishlari mumkin:

1. Qo‘rquv va xavotir: Sud hukmi, jazoni ijro etish va kelajakda to‘g‘ri yo‘lga tushish borasidagi noaniqlik tufayli xavotir va qo‘rquv tuyg‘usi kuchayishi mumkin.

Probatsiya jarayonida sud qarorlari va huquqiy jarayonlarning noaniqligi shaxslar o‘rtasida qo‘rquvni keltirib chiqaradi. Ular qachon va qanday qaror qabul qilinishi haqida aniq ma'lumotga ega bo‘lmaganligi sababli, bu ularning ichki bezovtaliklarini kuchaytiradi. Sud jarayonlarida huquqiy muammolar, yangi qoidalar yoki qoidabuzarliklar qayta baholanishi mumkinligi ularning kelajakka bo‘lgan ishonchiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ular jamiyatga qaytganlarida, oila a'zolari, do‘stlari va atrofdagilar ularni qanday qabul qilishidan qo‘rqishadi. Ular o‘zlarini o‘ziga yot his qilishlari va jamiyatdan chetlatilganliklarini his qilishlari mumkin.

Ular doimiy ravishda ish topish, moliyaviy mustaqillik va ijtimoiy moslashuv masalalarida qiyinchiliklarga duch kelishadi. Probatsiya jarayonida nazoratda bo‘lishning o‘zi ham ularni qo‘rquv va xavotirga solib qo‘yadi, chunki ular o‘z harakatlari uchun doimiy nazorat ostida ekanliklarini his qilishadi. Qoidabuzarliklar sodir etish xavfi qayta jinoyat sodir etish qo‘rquvini keltirib chiqaradi. Ular har qanday kichik xato tufayli qamoqqa qaytish xavfini his qiladilar, bu esa ularda ichki xavotirni oshiradi.

2. Depressiya va umidsizlik: Jamiyatning ularga bo‘lgan munosabati, ijtimoiy stigma va oilaviy muammolar sababli depressiya va umidsizlik holatlari ko‘pincha uchraydi. O‘tmishda jinoyat sodir etganligi sababli, ular jamiyat tomonidan tamg‘alanishi va qabul qilinmaslikdan qo‘rqishadi. Bu, ayniqsa, yaqinlari va do‘stlari bilan munosabatlariga ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Shaxslar o‘zlarini yolg‘iz va jamiyatdan chetda his qilishadi, bu esa ularning depressiya va umidsizlik holatlarini kuchaytiradi. Probatsiya nazoratidagi shaxslar ko‘pincha oila a'zolari va yaqinlari bilan bo‘lgan munosabatlarini tiklashda qiyinchiliklarga duch keladilar. O‘tmishdagi jinoyatlar sababli yaqinlari bilan bo‘lgan ishonchni yo‘qotish va munosabatlarning buzilishi ularni psixologik jihatdan bosimga tushiradi va ularning hayotiy motivatsiyasini pasaytiradi.

3. G‘azab va agressiya: O‘tmishdagi muvaffaqiyatsizliklar, jazolanish va qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi tufayli g‘azab va agressiv holatlar yuzaga kelishi mumkin. G‘azab — bu shaxsning tashqi yoki

ichki muhitdagi hodisalarga nisbatan kuchli norozilik yoki darg‘azablik hissi. Bu his-tuyg‘u odatda nohaqlik, cheklangan imkoniyatlar yoki ruhiy zo‘riqish natijasida yuzaga keladi.

Agressiya esa g‘azab yoki boshqa salbiy his-tuyg‘ularning tashqi ko‘rinishi bo‘lib, u shaxsning atrof-muhitdagi odamlar yoki narsalarga zarar yetkazish istagi yoki tajovuzkor harakatlar bilan ifodalanadi. Agressiya, odatda, shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olmasligi yoki o‘z muammolarini hal qilishda salbiy yondashuvning natijasi sifatida yuzaga keladi. Probatsiya nazoratidagi shaxslar o‘tmishdagi jinoyatlari uchun jazolanish yoki jamiyat tomonidan tamg‘alanish tufayli nohaqlikni his qilishlari mumkin. Bu his-tuyg‘ular ularni g‘azablanishga va agressiv harakatlarga moyil qilish ehtimolini oshiradi. Shaxslar qamoq yoki boshqa jazolar davrida boshdan kechirgan salbiy tajribalar g‘azabning kuchayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

4. Motivatsiya yetishmovchiligi: Shaxslar o‘zlarini ijtimoiy hayotdan chetlashtirilgan his qilishi va jamiyatga qayta integratsiyalashishda motivatsiyaning yetishmasligi tufayli qayta jinoyat sodir etishi mumkin. Probatsiya nazoratidagi shaxslar o‘zlarini jamiyatdan chetlatilgan yoki ajratilgan deb his qilishlari mumkin, bu esa ularning ichki motivatsiyasini zaiflashtiradi. O‘z hayotlarini o‘zgartirish va ijtimoiy moslashuv uchun yetarli darajada rag‘bat ko‘rmagan shaxslar qayta motivatsiyani his qilishmaydi. Ko‘pincha probatsiya nazoratidagi shaxslar o‘z hayotlarida qiyinchiliklar va muvaffaqiyatsizliklarni boshdan kechirgan bo‘ladilar. Bunday tajribalar ularning kelajakda muvaffaqiyatga erishishlariga bo‘lgan ishonchlarini pasaytiradi va yangi maqsadlar sari intilish motivatsiyasini kamaytiradi.

Probatsiya jarayonida emotsional boshqaruvning psixologik ahamiyatini o‘rganish uchun statistik tahlil quyidagi jadval shaklida taqdim etilgan. Ushbu jadvalda probatsiya nazorati ostidagi shaxslarning emotsional boshqaruv darajasi va ularning qayta jinoyatchilikka yo‘l ochish ehtimoli o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘rsatilgan.

1-jadval.

Probatsiya jarayonida emotsional boshqaruv va qayta jinoyatchilikka ta'siri

O'zgaruvchi	O'rtacha qiymat (M)	Standart og'ish (SD)	Korrelyatsiya (r)	Regressiya koeffitsiyenti (β)
Emotsional boshqaruv	3.5	0.8	-0.45**	-0.30*
Qayta jinoyatchilik (yillik)	5	2.0		
Yosh	35	10	-0.20*	-0.10
Jins (1 - erkak, 2 - ayol)	-	-		
Psixologik qo‘llab-quvvatlash	4.0	1.0	-0.35**	-0.25*

- * $p < 0.05$ (Statistik jihatdan ahamiyatli)
- ** $p < 0.01$ (Juda statistik jihatdan ahamiyatli)

1. Emotsional boshqaruv va qayta jinoyatchilik:

- Korrelyatsiya ($r = -0.45$, $p < 0.01$): Emotsional boshqaruv darajasi bilan qayta jinoyatchilik o‘rtasida salbiy korrelyatsiya mavjud. Bu shuni anglatadiki, emotsional boshqaruv darajasi oshgan sari, qayta jinoyatchilik ehtimoli kamayadi.

- Regressiya koeffitsiyenti ($\beta = -0.30$, $p < 0.05$): Emotsional boshqaruv qayta jinoyatchilikka mustaqil ravishda salbiy ta'sir ko‘rsatadi. Demak, emotsional boshqaruvni rivojlantirish qayta jinoyatchilikni kamaytirishga yordam beradi.

2. Yosh va emotsional boshqaruv:

- Korrelyatsiya ($r = -0.20$, $p < 0.05$): Yosh bilan emotsional boshqaruv o‘rtasida zaif salbiy korrelyatsiya mavjud. Yosh ortishi bilan emotsional boshqaruv darajasi ozgina kamayadi.

- Regressiya koeffitsiyenti ($\beta = -0.10$): Yosh probatsiya jarayonida emotsional boshqaruvga kamroq ta'sir ko‘rsatadi, ammo statistik jihatdan ahamiyatli emas.

3. Psixologik qo‘llab-quvvatlash va emotsional boshqaruv:

- Korrelyatsiya ($r = -0.35$, $p < 0.01$): Psixologik qo‘llab-quvvatlash darajasi bilan emotsional boshqaruv o‘rtasida kuchli salbiy korrelyatsiya mavjud. Psixologik qo‘llab-quvvatlash oshgan sari, emotsional boshqaruv darajasi ham oshadi.

- Regressiya koeffitsiyenti (β = -0.25, p < 0.05): Psixologik qo‘llab-quvvatlash probatsiya shaxslarining emotsional boshqaruviga mustaqil ravishda salbiy ta'sir ko‘rsatadi, bu esa emotsional boshqaruvni kuchaytirishga yordam beradi.

- Emotsional boshqaruv probatsiya jarayonining muvaffaqiyatli bo‘lishida muhim rol o‘ynaydi. Shaxslar emotsiyalarini samarali boshqarish orqali qayta jinoyatchilikka yo‘l qo‘ymaslik ehtimolini kamaytiradilar.

- Psixologik qo‘llab-quvvatlash emotsional boshqaruvni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Mutaxassislar tomonidan taqdim etilayotgan psixologik yordam probatsiya shaxslarining emotsional holatini yaxshilashga yordam beradi.

- Yosh omili emotsional boshqaruvga kamroq ta’sir qiladi,** ammo bu omil probatsiya jarayonida hisobga olinishi kerak, chunki yoshga qarab emotsional boshqaruv strategiyalari farq qilishi mumkin.

1. Emotsional boshqaruv treninglarini joriy etish:

Probatsiya jarayonida shaxslarni emotsional boshqaruv bo‘yicha treninglar bilan ta'minlash, ularning his-tuyg‘ularini samarali boshqarishlariga yordam beradi.

2. Psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish:

Probatsiya nazorati ostidagi shaxslar uchun muntazam ravishda psixologik maslahatlar va terapiya seanslarini tashkil etish zarur.

3. Individual yondashuvni ta’minlash:

Har bir probatsiya shaxsining yoshiga, jinsiga va psixologik holatiga qarab individual yondashuvni qo‘llash, ularning emotsional boshqaruv qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

4. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tarmoqlarini mustahkamlash:

Probatsiya shaxslarini oila, do‘stlar va jamoatchilik bilan aloqalarini mustahkamlash orqali ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni ta’minlash.

Probatsiya jarayonida emotsional boshqaruv shaxslarning ijtimoiy moslashuvi va qayta jinoyatchilikdan qochishida muhim ahamiyatga ega. Statistik tahlil ko‘rsatdiki, emotsional boshqaruv darajasini oshirish probatsiya jarayonining muvaffaqiyatli bo‘lishiga yordam beradi. Shu sababli, probatsiya tizimida emotsional boshqaruvni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Emotsional boshqaruvning asosiy elementlari quyidagilardan iborat:

1. O‘z-o‘zini anglash: Shaxs o‘zining ichki holatini, his-tuyg‘ularini va ularning kelib chiqish sabablarini tushunishi muhimdir. Probatsiya nazorati ostida bo‘lgan shaxslar o‘z his-tuyg‘ularini tan olish va ularga qanday javob berish kerakligini bilish orqali o‘zlarini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Probatsiya jarayonida shaxslarning jamiyatga qayta integratsiya qilinishi va qayta ijtimoiylashuvi asosiy maqsadlardan biridir. Ushbu jarayon davomida shaxsning o‘z-o‘zini anglash qobiliyati muhim rol o‘ynaydi. O‘z-o‘zini anglash – bu insonning o‘zini tushunishi, o‘z his-tuyg‘ulari, maqsadlari, motivlari va harakatlarini tahlil qilish qobiliyatidir. Probatsiya shaxslarida o‘z-o‘zini anglash darajasini rivojlantirish ularga o‘zgarishlar qilish va jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuvni amalga oshirishda yordam beradi.

2. O‘z-o‘zini boshqarish: Bu shaxsning o‘z emotsiyalarini boshqarish qobiliyatidir. Probatsiya jarayonida bu ko‘nikma muhimdir, chunki shaxs stressli va murosasiz vaziyatlarda o‘zini tuta olish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim. Probatsiya jarayonida o‘z-o‘zini boshqarish muhim psixologik va ijtimoiy jihatlardan biri hisoblanadi. Probatsiya ostidagi shaxslar jamiyatga qayta integratsiya qilinish jarayonida o‘z harakatlarini mustaqil boshqarishga va mas’uliyatni anglashga o‘rganishlari kerak. O‘z-o‘zini boshqarish – bu insonning o‘zini tutish, his-tuyg‘ular va harakatlarni ongli ravishda boshqarish qobiliyatidir. Bu qobiliyat probatsiya ostidagi shaxslarning ijtimoiy hayotda o‘zini tutishi, qonunga muvofiq xulq-atvorini saqlashi va jamiyatga muvaffaqiyatli qaytishi uchun zarur hisoblanadi.

3. Motivatsiya: O‘z maqsadlariga erishish uchun emotsiyalarni to‘g‘ri yo‘naltirish qobiliyati. Probatsiya jarayonida shaxslar qayta ijtimoiylashishni maqsad qilib, ularga yordam beradigan ijobiy emotsiyalarga yo‘naltirilgan motivatsiyani shakllantirishlari kerak.

4. Empatiya: Bu boshqalarning his-tuyg‘ularini anglab, ularning ehtiyojlarini tushunish qobiliyatidir. Probatsiya jarayonida shaxslararo munosabatlarda empatiya katta rol o‘ynaydi, chunki bu ko‘nikma boshqalar bilan samarali muloqot qilishga yordam beradi. Probatsiya jarayonida empatiya shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash va insonni tushunishga asoslangan yondashuv sifatida muhim o‘rin tutadi. Empatiya – bu boshqa insonlarning hissiyotlarini tushunish, his qilish va ularga hamdardlik bildirish qobiliyati. Probatsiya jarayonida empatiya nafaqat probatsiya ostidagi shaxslar uchun, balki ular bilan ishlaydigan mutaxassislar uchun ham muhim hisoblanadi.

5. Ijtimoiy ko‘nikmalar: Shaxsning boshqalar bilan munosabatda bo‘lishi va ularga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar. Probatsiya jarayonida ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish shaxsning jamiyatga qayta moslashuvini ta’minlaydi. Ijtimoiy ko‘nikmalar shaxsning jamiyatda

muvaffaqiyatli hayot kechirishiga, ijtimoiy aloqalar o‘rnatishiga va ijtimoiy muhitda faol ishtirok etishiga yordam beradi. Yaxshi muloqot ko‘nikmalari, masalan, tinglash, so‘zlash va tushuntirish qobiliyatlari shaxslarning o‘z fikrlarini samarali ifodalashlariga va boshqalar bilan to‘g‘ri aloqalar o‘rnatishlariga yordam beradi. Ijtimoiy ko‘nikmalar emotsional intellektni o‘z ichiga oladi, bu esa shaxsning o‘z va boshqalar hissiyotlarini tushunish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu, ijtimoiy aloqalarning yaxshilanishiga, stressni boshqarishga va muammolarni hal etishga yordam beradi.

Probatsiya jarayonida emotsional boshqaruvning psixologik ahamiyati.

Probatsiya jarayonida emotsional boshqaruv shaxslarning reabilitatsiya jarayonida muvaffaqiyat qozonishlari uchun zarur hisoblanadi. Probatsiya nazorati ostidagi shaxslar ko‘pincha o‘z hayotidagi muammolar bilan kurashishga, stressli holatlarga dosh berishga va jamiyatga qayta moslashishga intiladilar. Bu jarayonning samaradorligi ko‘pincha ularning emotsional boshqaruv qobiliyatlariga bog‘liq bo‘ladi.

1. Stressni boshqarish: Probatsiya jarayonida shaxslar ko‘pincha yuqori darajadagi stress holatiga tushadilar. Stressning sabablari huquqiy jarayonlar, ijtimoiy stigmatizatsiya, moliyaviy qiyinchiliklar yoki oila bilan bog‘liq muammolar bo‘lishi mumkin. Emotsional boshqaruv bu shaxslarning stressni samarali boshqarishiga va bu holatni yengib o‘tishga yordam beradi. Natijada, probatsiya jarayonida stressni boshqarish usullari qo‘llanilganda, shaxslarning ijtimoiy moslashuvi osonlashadi va ularning o‘z maqsadlariga erishish ehtimoli oshadi.
2. Konfliktlarni oldini olish: Probatsiya jarayonida shaxslar ko‘pincha jamiyatga qayta integratsiya qilinish jarayonida murosasiz vaziyatlarga duch keladilar. Bunday holatlarda emotsional boshqaruv ularga konfliktlarni oldini olish, o‘zini tuta bilish va ijtimoiy munosabatlarda ijobiy rol o‘ynashga yordam beradi. Bu esa ularning jamiyatda qayta moslashish imkoniyatlarini oshiradi.
3. Ijtimoiy moslashuvni ta’minlash: Probatsiya jarayonida shaxslarning emotsional boshqaruv qobiliyatlari ijtimoiy moslashuv jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxslar o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishni o‘rgangan holda jamiyatdagi turli vaziyatlarda o‘zlarini qanday tutishni bilishadi, bu esa ijtimoiy aloqalarni o‘rnatish va qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi.
4. Reabilitatsiya jarayonini tezlashtirish: Emotsional boshqaruvning yana bir muhim jihati shundaki, bu jarayon shaxslarning reabilitatsiya jarayonida muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini oshiradi. Probatsiya nazorati ostidagi shaxslar o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishni o‘rganib, reabilitatsiya jarayonida faolroq ishtirok etadilar va bu jarayonning tezroq amalga oshishiga hissa qo‘shadilar.

Emotsional boshqaruvni shakllantirish usullari.

Probatsiya jarayonida emotsional boshqaruvni rivojlantirish uchun turli xil usullar va yondashuvlar mavjud. Ushbu usullar shaxslarning o‘z his-tuyg‘ularini anglashiga, boshqarishga va stressli holatlarga konstruktiv javob berishga yordam beradi.

1. Psixologik treninglar: Probatsiya tizimidagi shaxslar uchun maxsus psixologik treninglar tashkil qilish emotsional boshqaruvni rivojlantirishda muhim vositadir. Ushbu treninglar shaxslarning o‘z his-tuyg‘ularini tushunishga va ularni to‘g‘ri boshqarishga yo‘naltirilgan bo‘lib, ular stress va konfliktlarni oldini olishda samarali hisoblanadi.
2. Individual va guruhiy terapiya: Probatsiya jarayonida individual va guruhiy terapiya shaxslarning emotsional boshqaruv qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu terapevtik mashg‘ulotlar shaxslar uchun o‘z his-tuyg‘ularini yanada chuqurroq anglash va ularga to‘g‘ri javob berishga yordam beradi.
3. Stressni boshqarish texnikalari: Stressni kamaytirish uchun nafas olish mashqlari, meditatsiya va relaksatsiya texnikalari emotsional boshqaruvni rivojlantirishning samarali usullari hisoblanadi. Ushbu texnikalar shaxslarning emotsional barqarorligini ta’minlash va stressli vaziyatlarga to‘g‘ri javob berishga yordam beradi.
4. Empatik yondashuvlarni rivojlantirish: Probatsiya jarayonida boshqalar bilan ijtimoiy aloqalarni rivojlantirishda empatiya muhim ahamiyatga ega. Shaxslar o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish bilan birga boshqalar bilan hamkorlik qilish va ular bilan to‘g‘ri munosabatda bo‘lishni o‘rganishlari lozim.

Xulosa. Probatsiya nazoratidagi shaxslar uchun emotsional boshqaruv ularning ijtimoiy moslashuvi va reabilitatsiya jarayonida muvaffaqiyat qozonishlari uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu ko‘nikmalar shaxslar o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishni, stress va konfliktlarni oldini olishni va ijtimoiy munosabatlarda konstruktiv bo‘lishni o‘rganishlariga yordam beradi. Probatsiya tizimida emotsional boshqaruvni rivojlantirish orqali shaxslarning jamiyatga qayta integratsiya qilinishini ta’minlash mumkin. Probatsiya nazoratidagi shaxslar faoliyatini emotsional boshqarish – bu ularning qayta ijtimoiylashishi va jinoyat sodir etmaslik yo‘liga yo‘naltirilishida muhim vositadir. Emotsional boshqarish orqali shaxslar o‘z hayotlaridagi qiyinchiliklarni yengib o‘tishga, jamiyatga qayta moslashishga va ijobiy hayot yo‘li tanlashga qodir bo‘ladilar. Shu sababli, probatsiya jarayonida emotsional boshqaruvga alohida e'tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar:

1. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books.
2. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Stress, Appraisal, and Coping. Springer Publishing.
3. Ekman, P. (2003). Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life. Owl Books.
4. Turner, J. H., & Stets, J. E. (2005). The Sociology of Emotions. Cambridge University Press.
5. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2008). Emotional Intelligence: New Ability or Eclectic Traits?. American Psychologist.
6. Gross, J. J. (2002). Emotion Regulation: Affective, Cognitive, and Social Consequences. Psychophysiology, 39(3), 281-291.
7. McLeod, S. (2018). Emotion-Focused Therapy. Simply Psychology.
8. Thompson, R. A. (1994). Emotional Regulation: A Theme in Search of Definition. Monographs of the Society for Research in Child Development, 59(2- 3), 25-52.
9. Baumeister, R. F., & Vohs, K. D. (2004). Handbook of Self-Regulation: Research, Theory, and Applications. Guilford Press.
10. Davidson, R. J., & Begley, S. (2012). The Emotional Life of Your Brain: How Its Unique Patterns Affect the Way You Think, Feel, and Live. Hudson Street Press.
11. Probation Services Review (2021). The Role of Emotional Management in Probation Supervision. Journal of Correctional Services, 15(3), 45-62.
12. Keltner, D., Oatley, K., & Jenkins, J. M. (2018). Understanding Emotions. Wiley.
13. Bar-On, R., & Parker, J. D. A. (2000). The Handbook of Emotional Intelligence. Jossey-Bass.
14. Collins, R. (2004). Interaction Ritual Chains. Princeton University Press.
15. Siegel, D. J. (2012). The Developing Mind: How Relationships and the brain Interact to Shape Who we are. Guilford Press.

Bahronov Abbos Faxriddin o‘g’li,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

O‘SMIR BOKSCHILARDA MUVAFFAQIYATGA ERISHISH MOTIVLARINING ILMIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *O‘smir bokschilarda muvaffaqiyatga erishish motivlari ilmiy-psixologik asoslari asosida tahlil qilinadi. Ushbu maqola bokschilarning motivatsiyasi, ularning emotsional va psixologik holatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. O‘smirlar o‘z maqsadlariga erishish uchun qanday motivlarga ega ekanliklarini aniqlash, shuningdek, motivatsiyani oshirish va sport jarayonida muvaffaqiyatni ta'minlashga yordam beradigan tavsiyalar ishlab chiqish maqsad qilingan.*

Kalit so’zlar: *kurash, mahorat, individuallik, sport klubi, o’smir, texnik tayyorgarlik, pedagogik xususiyatlar, temperament, sport musobaqalari, determinizm.*

НАУЧНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МОТИВЫ ДОСТИЖЕНИЯ УСПЕХА У БОКСЁРОВ-ПОДРОСТКОВ

Аннотация. *В статье анализируются научно-психологические основы мотивации подростков-боксёров для достижения успеха. Работа посвящена исследованию мотивации боксёров и их эмоционального и психологического состояния. Цель состоит в том, чтобы определить, какие мотивы имеют подростки для достижения своих целей, а также разработать рекомендации для повышения мотивации и обеспечения успеха в спортивном процессе.*

Ключевые слова: *борьба, мастерство, индивидуальность, спортивный клуб, подросток, техническая подготовка, педагогические особенности, темперамент, спортивные соревнования, детерминизм.*

SCIENTIFIC AND PSYCHOLOGICAL MOTIVES FOR SUCCESS IN ADOLESCENT BOXERS

Abstract. *This article analyzes the scientific and psychological foundations of motivation in adolescent boxers for achieving success. It focuses on studying the motivation of boxers and their emotional and psychological states. The aim is to identify the motives adolescents possess for reaching their goals and to develop recommendations to enhance motivation and ensure success in the sporting process.*

Keywords: *struggle, skill, individuality, sports club, teenager, technical training, pedagogical features, temperament, sports competitions, determinism.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-oktabrdagi PQ-3306-son “Kurash milliy sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Qaroriga muvofiq, sportchilar, trenerlar va hakamlarning mahorati va malakasini muntazam oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, sport muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash hamda o‘quv-mashg‘ulot jarayonlarining yuqori sifatini ta’minlash, shuningdek, “Kurash” milliy sport turini respublika aholisining keng qatlamlari o‘rtasida, ayniqsa, voyaga etmaganlar va yoshlar o‘rtasida faol targ‘ib qilish hamda ommalashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qabul qildi. Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan qarorga muvofiq, “Kurash” milliy sport turini yanada rivojlantirish va ommalashtirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqildi.

Bugun mustaqil O‘zbekistonimiz taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo‘ymoqda. Har kunimiz yaxshi bir yangilikdan, xushxabardan, orzular ro‘yobidan, buyuk kelajakka umiddan boshlanmoqda. Xalqimizning bunyodkorlik salohiyati, turli sohalarda erishilayotgan ulkan yutuqlar, Vatanimiz obro‘sining xalqaro maydonda kundan-kun yuksalib borayotgani qalblarimizni faxr-iftixorga to‘ldirmoqda.

O‘zbek jismoniy tarbiya tizimida yanada takomillashtirish, uni jahon andozalariga yaqinlashtirish orqali sportimiz Osiyo, jahon, olimpiya o‘yinlari sari odimlab yuksak pog‘onalarga ko‘tarildi.

Qadimgi o‘zbek jismoniy tarbiyaning shakllanishida muhim o‘rinda bo‘lib kelgan milliy sport turlarimizdan “Buxorocha kurash” hamda “Farg‘onacha kurash”lar bugun zamonaviy tus oldi va xalqaro sport turi darajasigacha ko‘tarilib, jahon uzra “Kurash” hamda “Belbog‘li kurash” nomlari bilan o‘zbek millatini dunyoga tanitib kelmoqda. Milliy kurashimiz qadimdan yoshlarimizni har omonlama ma’naviy va jismoniy rivojlanishini ta’minlab kelgan bo‘lsa, endi 135 dan oshiq mamalakat yoshlarini hartomonlama ma’naviy va jismoniy rivojlanishlariga xizmat qilmoqda. Shu bilan bir qatorda kurash millatimiz faxri

sifatida, yoshlarni or-nomusli, iftixor, vataniga mehrli va sadoqatli bo‘lishini, millatiga hurmat kabi muqaddas burchlarini tarbiyalashga xizmat qilayotganligi o‘z isbotini topmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O‘zbekistonda psixolog olimlardan R.A.Abdurasulov, D.Arziqulov, J.S.Iskenderov, D.I.Ilxamova, Z.G.Gapparov, F.A.Kerimov, M.M.Mamatov, A.I.Rasulov, R.S.Salamov, LS.Tursunov, E.G‘. G‘oziyev, Z.E.G‘oziyeva va boshqalar tomonidan muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanishining o‘ziga xos va yoshga doir xususiyatlari muammosining nazariy-psixologik asoslari keng tadqiq etilgan. Lekin o‘smir bokschilarda muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanishining psixologik omillari va o’ziga xos xususiyatlari maxsus tadqiqot predmeti sifatida ilmiy-amaliy o’rganilmagan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlaridan N.A.Baturin, I.D.Bex, M.I.Borishevskiy, I.P.Volkov, V.A.Ivannikov, A.F.Lazurskiy, N.D.Levitov, V.S.Merlin, A.S.Puni, V.I.Selivanov, V.K.Kalin, V.A.Kruteskiy, S.L.Rubinshteyn, P.A.Rudik, V.I.Selivanov, O.A.Sirotin, S.Y.Samulkin va A.I.Sherbakov va boshqalar muvaffaqiyatga erishish motivlarining psixologik tabiati, sport faoliyatiga xos bo‘lgan muvaffaqiyatga erishish motivlari va ularga ta’sir etuvchi psixologik omillar, motivatsiya nazariyalari, o’smir bokschi sportchilarda muvaffaqiyatga erishish motivlarini shakllantirishiga oid masalalarni ilmiy tadqiq etganlar.

Texnika vositalariga qat’iy belgilangan harakat tuzilmasi va ularni namoyon qilish uchun zarur jismoniy sifatlar darajasi bilan ifodalanadigan sportchilar harakatlari kiradi.

Kurashda texnika uchta asosiy bo‘limlardan tashkil topadi:

- hujum harakatlarini tayyorlash texnikasi;
- bellashuvni tuzish texnikasi;
- musobaqalarda qatnashish texnikasi.

Kurashda musobaqa faoliyatining tahlili hujumning ikkita turini aniqlab berdi: oddiy, qachonki hujum darxol asosiy usuldan so‘ng boshlanadi, va murakkab, qachonki kurashchi ikkita yoki uchta turli xil harakatlarni qo’llaydi (birinchisi keyingi harakatlar bilan hujum qilish uchun qulay dinamik vaziyatni yaratadi). Ularning ikkalasi to‘xtovsiz, bir butun harakat sifatida bajariladi.

Tasnifga muvofiq, usullar (ular yordamida texnik harakatlarni amalga oshirish uchun qulay bo‘lgan sharoitlar yaratiladi) uchta guruhga bo‘linadi:

- shunday usularki, ular yordamida kurashchi o‘ziga zarur bo‘lgan raqibning himoya reaksiyasiga erishadi (xavf solish, harakatni cheklash, kishanlash, qurshab olish muvozanatdan chiqarish);
- kurashchi uchun foydali bo‘lgan raqibning faol reaksiyani ta’minlayidigan usullar (chorlash);
- shunday usullarki, ularni bajarish natijasida raqib kurashchining ma’lum bir harakatlariga e’tibor qilmaydi yoki bo‘sh himoya bilan javob beradi yoki bo’shashadi (takroriy hujum, qayta chorlash, qo‘shaloq, aldash va boshq).

Bolalar va o‘smirlar sport maktablarida kurashchilarni texnik va taktik mahoratini oshirishga o‘rgatish metodikasidan foydalanish.

Bajarilayotgan ishni amalga oshirish uchun qo‘yilgan vazifalarni hal qilishda quyidagi tadqiqot uslublari qo‘llanildi:

1. Ilmiy - uslubiy adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish;
2. Pedagogik kuzatishlar, va tashkil etish bo‘yicha materiallarni tahlil qilish;
3. Pedagogik tajriba;
4. Pedagogik nazorat testlari.
5. Matematik statistik uslublari.

Ushbu uslub ishning hamma vazifalarini hal etish uchun foydalaniladi va tadqiqot vazifalarini oldinga qo’yish hamda olingan natijalarni muhokama etishda asosiy uslub bo‘lib xizmat qiladi. Adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida trenirovkani tashkil etishning qonuniyatlari, MF xususiyatlari, trenirovka tuzulmalaridagi yuklamalarini taqsimlash uslublari.

Kurashchilarning sport mahoratini oshirishda texnik harakatlarini va jismoniy sifatlarining o‘rni va samarasini aniqlash borasida mashg‘ulot va musobaqa faoliyatini nazariy-uslubiy xususiyatlarini o‘rganish.Pedagogik kuzatishlar kurashchilar tayyorgarligi dinamikasini tahlil qilish maqsadida, Bolalar va o’smirlar sport maktabkurashchilarning tayyorgarligini takomillashtirish uslubini samaradorligini baholash.

O.Hayitov o‘smir bokschining qator funksiyalarini tasniflash asosida, bokschilarga xos professional sifatlarni quyidagi turlarga ajratadi:

1. Bokschining gnostiklik (bilish) funksiyasi bu – sportga oid maxsus adabiyotlarni tahlil qilish qobiliyati bo‘lib, o‘z mazmunida sportchilarning doimiy ahvolini yetarlicha baholash, ulardagi xato va qiyinchiliklar sabablarini aniqlash;

2. Psixologik tizimning maqsadini, psixologik ta’sirning obyekti, faoliyati, vositalari va shakllarini, undagi faoliyatning afzalliklari hamda kamchiliklari haqidagi ma’lumotga ega bo‘lishi;

3. Muayyan ta’lim vazifalarini shakllantirish qobiliyati;

4. Soha ma’lumotlarini tahlil qila olishi, o‘quv materiallarining mazmuni, ta’limning tashkiliy shakllari samaradorligini ko‘ra olishi;

5. Sportchilarning jismoniy va aqliy holatini hamda ichki guruhiy o‘zaro munosabatlar mohiyatini aniqlay olishi;

6. O‘zining tajribasi va hamkasblarining tajribalarini umumlashtirib, uni yangi nazariy bilimlar bilan bog‘lay olishi yoki doim o‘z oldiga izlanuvchanlik vazifalarini qo‘ya olishi.

7. Ustoz va shogird tizimini yaxshi yo‘lga qo‘yish, sportchilarning kelajagini hisobga olib, shart-sharoitlarning ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va psixologik jihatlarini oldindan hisobga olib bora olish ko‘nikmasi;

8. Sportdagi taktik maqsadlarni doimiy o‘zlashtira borishni ta’minlash, guruhlarda jipslikni ta’minlash, musobaqalarga tayyorgarlikda zarur bo‘lgan faoliyatning eng oqilona usullari va modellarini aniqlay olish;

9. Sport ta’limidagi amalga oshiriladigan loyihalar va yangi rejalarning tashkiliy, o‘quv-uslubiy va istiqbolli chora- tadbirlarini ishlab chiqish;

10.O‘quv jarayoni ishtirokchilari o‘rtasida axborot almashinuvini ta’minlovchi kommunikativ qobiliyatga ega bo‘lish;

11. O‘quv jarayonining ishtirokchilari bilan har qanday vaziyatda aloqa qila olishni bilish;

12. Psixologik jihatdan maqbul sanalgan munosabatlarni o‘rnata bilish qobiliyati.

Subyektiv tur shaxsning xususiyatlariga bog‘liq bo‘lib, uning mazmuni xarakter, temperament va boshqa xususiyatlar bilan tushuntiriladi. Sportdagi subyektiv qiyinchiliklar ko‘pincha, salbiy his-tuyg‘ularda namoyon bo‘ladi. Ya’ni dushmandan qo‘rqish, shikastlanishdan qo‘rqish, yutqizib quyishdan qo‘rqish va hokazo. Obyektiv qiyinchiliklarga esa, sport faoliyatining umumiy va o‘ziga xos shart-sharoitlari bilan tushuntiriladi. Ya’ni belgilangan rejimga rioya qilish, ko‘plab musobaqalarda qatnashish, noqulay ob-havo va boshqalar.

K.Bagadirova boshqalardan farqli o‘laroq, sportchilarning qaysi sport turi bilan shug‘ullanishidan qat’iy nazar, sportchilar o‘rtasida ixtiyoriy faoliyat uslubini o‘rgangan. Muallif muvaffaqiyatga erishishning asosiy vazifalariga mos keladigan, motivatsion faoliyatning har xil uslublarini aniqlagan:

– rag‘batlantirish;

– tartibga solish;

– cheklash.

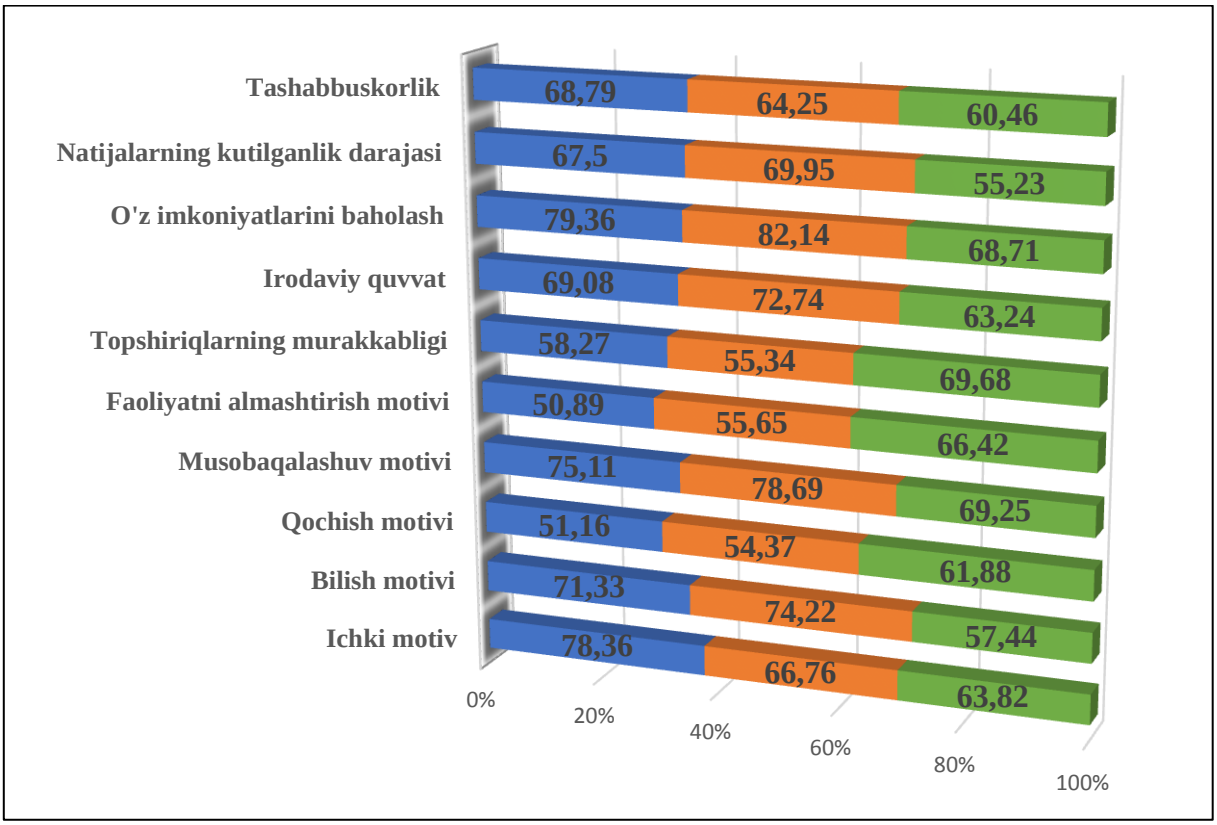

1-rasm. Shaxs intilish darajasi xususiyatlarini aniqlash so‘rovnomasi natijalari

Tadqiqot natijasida bokschilarda muvaffaqiyatga erishish xususiyatlarini rivojlantirishga ta’sir etuvchi asosiy omillar aniqlandi. Bular: psixologik, ijtimoiy, pedagogik va metodik omillardir.

Shaxs intilish darajasi xususiyatlarini aniqlashga mo‘ljallangan so‘rovnoma bo‘yicha birinchi shkala ichki motiv shkalasi bo‘yicha 78,36 ta natijani Buxoro shahar sport turlariga tayyorlash markazi, 66,76 ta ko‘rsatkichni Kogon shahar sport turlariga tayyorlash markazi hamda 63,82 ta G’ijduvon shahar sport turlariga tayyorlash markazlarida tahsil oluvchi sportchi bokschilar tashkil etgan.

Bilish motivi shkalasi bo‘yicha 71,33 ta natijani Buxoro shahar sport turlariga tayyorlash markazi, 74,22 ta ko‘rsatkichni Kogon shahar sport turlariga tayyorlash markazi hamda 57,44 ta G’ijduvon shahar sport turlariga tayyorlash markazlarida tahsil oluvchi sportchi bokschilar xarakterlangan.

Qochish motivi shkalasi bo‘yicha 51,16 ta natijani Buxoro shahar sport turlariga tayyorlash markazi, 54,37 ta ko‘rsatkichni Kogon shahar sport turlariga tayyorlash markazi hamda 61,88 ta G’ijduvon shahar sport turlariga tayyorlash markazlarida tahsil oluvchi sportchi bokschilarda namoyon bo‘lgan. Musobaqalashuv motivi shkalaga ko‘ra, 75,11 ta natijani Buxoro shahar sport turlariga tayyorlash markazi, 78,69 ta ko‘rsatkichni Kogon shahar sport turlariga tayyorlash markazi hamda 69,25 ta G’ijduvon shahar sport turlariga tayyorlash markazlarida tahsil oluvchi sportchi bokschilar tashkil etgan.

Faoliyatni almashtirish motivi shkalaga ko‘ra, 50,89 ta natijani Buxoro shahar sport turlariga tayyorlash markazi, 55,65 ta ko‘rsatkichni Kogon shahar sport turlariga tayyorlash markazi hamda 66,42 ta G’ijduvon shahar sport turlariga tayyorlash markazlarida tahsil oluvchi sportchi bokschilar tashkil qilgan.

Topshiriqlarning murakkabligi shkalaga ko‘ra, 58,27 ta natijani Buxoro shahar sport turlariga tayyorlash markazi, 55,34 ta ko‘rsatkichni Kogon shahar sport turlariga tayyorlash markazi hamda 69,68 ta G’ijduvon shahar sport turlariga tayyorlash markazlarida tahsil oluvchi sportchi bokschilar tashkil qilgan.

Irodaviy quvvat shkalaga ko‘ra, 69,08 ta natijani Buxoro shahar sport turlariga tayyorlash markazi, 72,74 ta ko‘rsatkichni Kogon shahar sport turlariga tayyorlash markazi hamda 63,24 ta G’ijduvon shahar sport turlariga tayyorlash markazlarida tahsil oluvchi sportchi bokschilar farqlangan.

O‘z imkoniyatlarini baholash shkalaga ko‘ra, 79,36 ta natijani Buxoro shahar sport turlariga tayyorlash markazi, 82,14 ta ko‘rsatkichni Kogon shahar sport turlariga tayyorlash markazi hamda 68,71ta G’ijduvon shahar sport turlariga tayyorlash markazlarida tahsil oluvchi sportchi bokschilarda namoyon qilgan.

Natijalarning kutilganlik darajasi shkalasi bo‘yicha 67,5 ta natijani Buxoro shahar sport turlariga tayyorlash markazi, 69,95 ta ko‘rsatkichni Kogon shahar sport turlariga tayyorlash markazi hamda 55,23 ta natijani G’ijduvon shahar sport turlariga tayyorlash markazlarida tahsil oluvchi sportchi bokschilar qayd etgan.

Xulosa. Kurashchilarning sport mahoratini oshirishda texnik harakatlarini va jismoniy sifatlarining o‘rni va samarasini aniqlash, aniq va maqsadga yo‘naltirilgan harakatdan boshqa harakatga o‘ta olish va to‘satdan paydo bo‘lgan vazifalarni bajarishda yangi harakatlarni yarata bilish.

O‘smir bokschilarda kognitiv komponent qanchalik darajada yaxshi rivojlangan bo‘lsa, musobaqa faoliyatida o‘z-o‘zini anglash, maqsadli jarayonlarni bilish, boshqa insonlarning ichki dunyosi va holatlarini baholay olishi, g‘alaba va mag‘lubiyatga to‘g‘ri baho bera olish, turli kutilmagan vaziyatlarga va stress vaziyatlariga chidamlilik, tashabbuskorlik, hamdardlik, ijtimoiy dadillik, psixologik chidamlilik, kasbiy kamolot sari faollik, sport sohasining istiqbollaridan xabardorlik, o‘quv mashg‘ulotlarini olib borishning barcha dasturlaridan xabardorlik kabi sifatlarning shakllanganligi, kasbiy faoliyatning samaradorligini ta’minlovchi psixologik shartlar sifatida xizmat qiladi.

Tavsiyalar. *Motivatsiya tahlili:* O‘smir bokschilar motivatsiyasini tahlil qilish uchun anketalar va intervyular yordamida individual va guruhiy motivlarni o‘rganish zarur. Bu bokschilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Ta'lim dasturlari: O‘smir bokschilar uchun psixologik tayyorgarlikni rivojlantirishga qaratilgan maxsus ta'lim dasturlarini ishlab chiqish. Bu dasturlar stressni boshqarish, o‘zini nazorat qilish va maqsad qo‘yishni o‘rgatishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Trening jarayoni: Motivatsiyani oshirish maqsadida trening jarayonida muvaffaqiyatli sportchilar bilan uchrashuvlar tashkil etish. Ushbu uchrashuvlar o‘smirlarga ilhom berish va ularning motivatsiyasini oshirishga yordam beradi.

Oila va jamiyat roli: Oila va jamiyatdan bokschilarga beriladigan psixologik qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish. Oila a'zolari va trenerlar bokschilarning motivatsiyasini oshirishda faol ishtirok etishi kerak.

Maqsadga yo‘naltirilgan dasturlar: O‘smir bokschilar uchun aniq maqsadlar qo‘yish va ularga erishish uchun rejalashtirilgan dasturlar ishlab chiqish. Bu bokschilarga o‘z muvaffaqiyatlarini kuzatishga va o‘z-o‘zini motivatsiyalashga yordam beradi.

Psixologik tayyorgarlik: Bokschilarga psixologik tayyorgarlikni oshirish bo‘yicha seminarlar va treninglar o‘tkazish. Ushbu treninglar stressni boshqarish va o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Sog'lom raqobat muhiti: O‘zaro raqobatni rag‘batlantirish va jamoa ruhiyatini oshirish uchun sog'lom raqobat muhitini yaratish. Bu bokschilar orasida ijobiy motivatsiya va bir-biriga yordam berishga olib keladi.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasining 2015-y. 4-sentabrdagi O’RQ-394-son «Jismoniy tarbiya va sport to’g’risida»gi Qonuni (yangi tahriri).

2. Андреева Д.А. О понятии «адаптация». Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе. // Человек и общество. / Вып. 13., ЛГУ, 1973, с. 62 69.

3. Бабушкин Г.Д. Формирование спортивной мотивации / Г.Д. Бабушкин, Е.Г. Бабушкин. - Омск: СибГАФК, 2000. – С.53.

4. Горская Г.Б. Психологическая теория спортивной деятельности: актуальные направления развития / Г.Б. Горская // Теория и практика физической культуры. Научно-теоретический журнал. - 1999. - №5. – С.53-56.

5. Малкин В. Р. Управление психологической подготовкой в спорте / В. Р. Малкин. – М., 2008. – С. 54.

Djalalova Mohinur Abdusattor qizi,
Farg’ona davlat universiteti Psixologiya kafedrasi o’qituvchisi

6-7 YOSHLI BOLALARDAGI AGRESSIVLIK HOLATLARINI OLDINI OLISH VA PSIXOKORREKSION ISHLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada 6-7 yoshli bolalarning agressiv holatlari natijalari psixokorreksion dasturdan keyingi tahlillari, olimlarning bu boradagi qarashlari, mulohazalari, bolalarda namoyon bo’ladigan xulq-atvor ko’rinishlari, tajovuzkorlik holatlari va ularni bartaraf qilishga qaratilgan tadqiqot ishining psixokorreksion tahlili bayon etilgan.*

Kalit so’zlar: *korreksiya, bola, ota-ona, jamiyat, ruhiy salomatlik, tajavuzkorlik, omil, dastur, konsepsiya, xizmat, emotsional barqarorlik, natija, ijobiy, xususiyatlar, profilaktika.*

АНАЛИЗ ПРОФИЛАКТИКИ АГРЕССИВНЫХ СИТУАЦИЙ У ДЕТЕЙ 6-7 ЛЕТ И ПСИХОКОРРЕКЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. *В статье описан анализ результатов агрессивных ситуаций детей 6-7 лет после психокоррекционной программы, мнения учёных по этому поводу, поведенческие проявления детей, случаи агрессии и психокоррекционный анализ,а также исследовательская работа, направленная на их устранение.*

Ключевые слова: *коррекция, ребёнок, родитель, сообщество, психическое здоровье, агрессия, фактор, программа, концепция, услуга, эмоциональная устойчивость, результат, позитив, характеристики, профилактика.*

ANALYSING THE PREVENTION OF AGGRESSIVE SITUATIONS IN 6-7 YEAR OLD CHILDREN AND PSYCHO-CORRECTIONAL ACTIVITIES

Abstract. *The article describes the analysis of the results of aggressive situations of 6-7-year-old children after the psychocorrective program, the opinions of scientists on this matter, the behavioral manifestations of children, cases of aggression and the psychocorrective analysis of the research work aimed at eliminating them.*

Keywords: *correction, child, parent, community, mental health, aggression, factor, program, concept, service, emotional stability, outcome, positive, characteristics, prevention.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 13-fevral kuni «2019-2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida» gi qarorni imzoladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Shavkat Miromonovich 2023-yil 16-iyundagi PQ-196-sonli «Aholining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi» Qarorni qabul qildi. Unga asosan aholining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini takomillashtirish, ruhiy holat buzilishlarini erta aniqlash, ularga tashxis qo‘yish, ruhiy holati buzilgan shaxslarni davolash sifatini oshirish, sohada samarali boshqaruv tizimini joriy etish, ilm-fanni rivojlantirish, kadrlar salohiyatini yuksaltirish va psixiatriya muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, aholiga o‘z vaqtida psixiatriya yordami ko‘rsatilishini tashkil etish maqsadida ma’lumotlar bayon etilgan. Ushbu qarorning aynan, 5-bandida maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarining ruhiy salomatligi masalasi borasida ham bir qancha ishlar amalga oshirilishi ta’kidlab o‘tildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. M.I.Lisina 1986-yilda xulq-atvor namunalarining ta'sirini o'rganishni ta'kidlaydi. Bolaning tajovuzkorligi kattalarning misollari ko'proq ekanligini ko'rsatib kuchli, uzoq muddatli va chuqur ta'sir qilishini aniqlagan. Shunisi e'tiborga loyiqki, bolalar maktabgacha yoshdagi eng katta ijtimoiy moyillik xususiyatlarini ochib berish eng tajovuzkorlar qatoriga kiradi. Erta bolalik davrida nazoratsiz xatti-harakatlar o'smirlik davrida g'ayriijtimoiy tendensiyalarga ega bo'lgan xatti-harakatlarga aylanishi mumkin [2].

I.A.Fromm uch-to'rt yoshda tajovuzkorlikning eng keng tarqalgan belgilaridan biri bo'lgan ko'chirish hodisasining mavjudligini ta'kidlaydi. Uning mohiyati shundaki, bu yoshdagi bola o'z g'azabini onasiga ochiqchasiga aytishga jur'at etmaydi, g'azab va tajovuzkorlikni boshqa, ancha zararsiz narsaga o'tkazadi[7].

V.V.Lebedinskiy bolaning aniq tajovuzkorlik davrlarini ta'kidlaydi. Uni buzadigan va normal affektiv rivojlanish jarayonida kuzatiladigan boshqalar bilan uyg'un munosabatlar asosan yoshga bog'liq affektiv va shaxsiy inqirozlar davriga to'g'ri keladi [1].

K.Bütner ta'kidlaganidek, bolalar ota-onalarning xatti-harakatlari haqidagi g'oyalariga rioya qilishlari kerak. Bu g'oyalar to'liq bo'ysunishni anglatadi. Ammo, kattalar bilan salbiy munosabatlar ustun bo'lishiga qaramay, bolalar doimo ular bilan ijobiy munosabatlar o'rnatishga va saqlab qolishga intilishadi. Agar bu munosabatlar bolani qoniqtirmasa, u tengdoshlari bilan muloqotda faollikning sezilarli darajada pasayishiga yoki ularga nisbatan tajovuzkorlikka olib keladigan chuqur ta'sirchan tajribalarni boshdan kechiradi.

Neofreydistlar ya'ni Freydning davomchilari bolalarning kattalarga bo‘lgan munosabati shakllanishida onaning o‘rni hal qiluvchi ahamiyatga ega deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, ona bolaning “orol ehtiyoji”ni qondiradi. Biroq onasidan ayrilib qolgan bolalarda ularning jismoniy va psixik jihatdan normal rivojlanishi holatlari uchraydi. Bolaning uni oziqlantirmagan u bilan faqatgina oynagan yoki muloqotga kirishgan kattalarga qattiq bog‘lanib qolishini neofreydisk pozitsiyadan aniqlashga urinishgan [8; 13-b.]. Oila bolani o‘rab turgan ijtimoiy muhitning eng muhim bo‘g‘inidir. Uning bola shaxsi shakllanishiga ko‘rsatadigan ta’siri benihoyat kattadir. Bolaning mustaqilligi nisbiy bo‘lib, u ko‘p jihatdan kattalar qaramog‘i va yordamiga muhtoj bo‘ladi. Psixiatrlarning ta’kidlashicha, bolalarni haddan tashqari qattiq qo‘llik bilan tarbiyalash unda nevrozlarni va psixosteniyani keltirib chiqaravchi omillardan biridir.

Natijalar. Tadqiqotimizda 6-7 yoshli bolalarning ruhiy salomatligi mezonlarini tahlil qildik. Diagnostika ishlarini olib borganimizdan so‘ng shahar hududida yashovchi 6-7 yoshli bolalardagi agressivlik darajasi qishloq bolalari natijalariga qaraganda yuqori ekanligi aniqlandi. Biz muammolarning oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan, bolalar va ularning ota-onalari uchun 3 oyga mo‘ljallangan 3 bosqichdan iborat korreksion dastur ishlab chiqdik. Dastur asosida haftada 2 marotaba mashqlar olib bordik. Bolalardagi agressivlik holatlarini to‘g‘rilash va tajovvuzkorlik xatti-harakatlarini o‘zgartirish bo‘yicha «Bolalarning agressivlik holatlarini bartaraf etish va emotsional holatlarini barqarorlashtirish ruhiy salomatlik asosidir» nomli psixokorreksion dastur 6-7 yoshli bolalar uchun mo‘ljalangan. Ushbu psixokorreksion dasturda tashkiliy bosqichida bolalarda bir-birlari bilan iliq munosabatlarni o‘rnatish, jamoani birdamligini ta’minlash maqsadida mashqlar olib borilgan. Ota-onalar uchun mo‘ljallangan psixokorreksion dasturimizda agressiv xati-harakatlarini kamaytirish ularga bola bilan aloqa qilish usullarini o‘rgatish borasida mashqlar keltirildi va ular bilan olib borildi. Shuni ta’kidlash asosliki, korreksion dasturimizda taklif qilingan ota-onalarimizning ba’zi birlari ishtirok etmaganlar. Belgilab olingan 3 oylik korreksion dasturning muddati yakunlangach, treninglar olib borilgach, biz shahar hududi bolalalari va ularning ota-onalari va tarbiyachilaridan qaydadan ushbu metodikalarni, «O‘zingni angla », « Agressiya belgilari» so‘rovnomasi, «Bola kattalar nigohida», metodikasi A.Asingerning «Agressivlik darajasi», so‘rovnomasi ota–onalarning agressivlik holatlarini aniqlash uchun so‘rovnomasini yana bir bor qayda o‘tkazdirildi. Quyida aniqlovchi tajriba va nazorat tajribalarining natijalarning tahlili keltirib o‘tildi. Asosiy maqsadimiz natijalar o‘rtasida mavjud farqlarni aniqlashdan iborat bo‘ldi. Mavjud farqlarni aniqlanishi korreksion dasturimizning ijobiy natija qayd etganligini yoki hech qanday natija bermaganligini isbotlaydi.

Shahar hududida yashovchi sinaluvchilarda «O‘zingni angla » metodikasining aniqlovchi tajriba va nazorat tajribalarining natijalari. X^2 mezoni bo‘yicha tahlili 1- jadvalda berilgan.

1-jadval.

6-7 yoshli bolalarning «O‘zingni angla » metodikasi aniqlovchi tajriba va nazorat tajribalarining natijalari

Aniqlovchi tajribaning o‘rtacha arifmetik qiymati	5,4343
Nazorat tajribaning o‘rtacha arifmetik qiymati	3,8081
Ishtirokchilar soni	101
X^2	65,790
Ishonchlilik darajasi	,000***

*(X^2-65,790) ($p\leq$,000***)*

Yuqoridagi jadvalda shahar hududida yashovchi sinaluvchilarda korreksion dasturgacha bo‘lgan natijalar 3 oylik korreksion dastur (dasturning to‘liq matni ilovada berilgan) o‘tkazilganidan keyingi natijalar bilan X^2 mezoni bo‘yicha solishtirildi va qiyosiy natijalar aniqlandi. Unga ko‘ra, aniqlovchi tajribada o‘rtacha arifmetik qiymat 5,4343 natijani qayd etgan bo‘lsa, nazorat tajribada esa o‘rtacha arifmetik qiymat 3,8081ni tashkil etdi. Ko‘rinib turibdiki korreksion dasturda olib borilgan metodikalar asosida bolalarning agressivlik darajasi past natijalarni qayd etganligini ta’kidlash lozim. Bu yerda (X^2-65,790) (p<,000***) bo‘lib, aniqlovchi va nazorat tajribalari natijalari o‘rtasida ahamiyatli farqlar mavjud ekanligi aniqlandi.

Shahar hududida yashovchi bolalardan olingan «Agressiya belgilari» metodikasining aniqlovchi tajriba va nazorat tajribalarining natijalari X^2 mezoni bo‘yicha tahlili 2-jadvalimizda aks etirildi.

2-jadval.

«Agressiya belgilari» metodikasidan olingan aniqlovchi tajriba va nazorat tajribalarining natijalari

Aniqlovchi tajribaning o‘rtacha arifmetik qiymati	11,9697
Nazorat tajribaning o‘rtacha arifmetik qiymati	10,1010
Ishtirokchilar soni	101
X^2	77,049
Asimptotik ko‘rsatkich	,000***

*(X^2-) (77,049 p≤,000***)*

Yuqoridagi jadvalda shahar hududida yashovchi sinaluvchilarda aniqlovchi tajriba natijalari 3 oylik korreksion dastur o‘tkazilganidan keyingi natijalar ya’ni nazorat tajriba ko‘rsatkichlari bilan SPSS dasturida X^2 mezoni bo‘yicha solishtirildi va qiyosiy natijalar aniqlandi. Unga ko‘ra, aniqlovchi tajribada o‘rtacha arifmetik qiymat 11.9697 natijani qayd etgan bo‘lsa, nazorat tajribada o‘rtacha arifmetik qiymat 10.1010ni tashkil etdi. Ko‘rinib turibdiki, korreksion dasturda olib borilgan metodikalar asosida bolalarning agressivlik darajasi va xulq –atvorida o‘zgarishlar mavjud ekanluigini ijobiy natijalar qayd etilganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu yerda (X^2-) (77,049 p≤,000***) bo‘lib, avvalgi va keyingi natijalar o‘rtasida ahamiyatga molik farqlar mavjud ekanligi aniqlandi. Quyidagi jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, «Agressiya belgilari» metodikasining aniqlovchi tajribadagi natijalari 54 foizni tashkil etgan bo‘lsa korreksion dasturdan keyingi nazorat tajribalaridagi natijalar 46 foizni tashkil etdi. Demak, bolalarning o‘zlarining tutishlari, emotsional holatlari va tajovuzkorliklari o‘rtasida tafavutli o‘zgarishlarni korreksion dastur natijasi sifatida etirof etishimiz mumkin. Chunki bolalarning quvnoq kayfiyati bolalarcha o‘yinlari, ularga ko'rsatilgan e’tibor natijasida o‘zgarishlar bo‘lishi bolani o‘ziga nisbatan adekvat baho shakllanishiga va tajovuzkor xulqini o‘zi boshqarishga o‘rgatish mumkin, sababi bolalarda bu holat faqatgina o‘zlaridan yoshi katta bo‘lgan insonlarning ta’siri natijasi holos. Ulardagi bu salbiy holatni 7 yoshgacha bartaraf qilish mumkin, undan keyin esa bu ularning xulqiga aylanib qolishi ehtimoli juda yuqori.

Shahar hududida yashovchi sinaluvchilarimizning har bir metodika natijalarini psixokorreksion dasturdan so‘nggi natijalarini ularda ijobiy, salbiy va hech qanday o‘zgarish mavjud bo‘lgan yoki mavjud bo‘lmaganligini tahlil qilishni ham maqsadga muofiq deb hisobladik va quyidagi jadvallarda metodikalarning tahliliy, qiyosiy natijalarini keltirib o‘tdik.

3-jadval.

Shahar hududida yashovchi sinaluvchilarning « O‘zingni angla » metodikasi bo’yicha aniqlovchi va nazorat tajribalari natijalarining Vilkokson mezoni bo’yicha tahlili

	N
Ijobiy o‘zgarishlar	79
Salbiy o‘zgarishlar	4
O‘zgarish kuzatilmagan	18
Umumiy	101
Z	-7,626(a)
Ahamiyatlilik darajasi	**,000*** **

Yuqoridagi jadvalda shahar hududidagi sinaluvchilarning aniqlovchi tajriba va nazorat tajribalarining natijalari SPSS dasturida Vilkokson mezoni yordamida tahlil qilingan natijalari keltirilgan bo‘lib, (Z=7,626(a) p≤,000***) avvalgi ko‘rsatkichlar keyingi ko‘rsatkichlardan farq qilishi va bu farq tadqiqotdan avvalgi natijalarga tadqiqotdan keyingi natijalar solishtirilganda, agressivlik darajasi pasayganligi aniqlangan bolalar 79 nafarni tashkil etganligi bilan isbotlandi. 4 nafar bolada bo‘lsa salbiy natija kuzatildi. Bu salbiy natija bolalar tushunmagan holda metodikaga javob berganliklari natijasi deb hisoblashimiz mumkin, chunki bu bolalar oldingi natijalarda past ko‘rsatkichlarni qayd etganlar. 18 nafar bolalarda hech qanday o‘zgarishlar kuzatilmadi. Psixokorreksion dasturdan so‘ng respondentlarning aksariyat qismida juda yaxshi o‘zgarishlar bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin, lekin natijalarida o‘zgarish bo‘lmagan bolalarning ham mavjud ekanligi trening mashg‘ulotlariga mas’uliyat bilan qaramaganliklari sababli deb hisoblaymiz. Chunki korreksion dastur bolalarning psixologiyasiga xulq-atvoriga turlicha ta’sir qilganligini anglash mumkin.

4-jadval.

Shahar hududida yashovchi sinaluvchilarning «Agressiya belgilari » metodikasi bo’yicha aniqlovchi va nazorat tajribalari natijalarining Vilkokson mezoni bo’yicha ko’rsatkichlari

	N
Ijobiy o‘zgarishlar	82
Salbiy o‘zgarishlar	1
O‘zgarish kuzatilmagan	18
Umumiy	101
Z	-7,837(a)
Ahamiyatlilik darajasi	,000***

Mazkur jadvalda shahar hududidagi sinaluvchilarning aniqlovchi tajriba va nazorat tajribalarining natijalari SPSS dasturida noparametrik Vilkokson mezoni yordamida tahlil qilingan natijalari keltirilgan bo‘lib, (Z=-7,837 p,≤000***) avvalgi ko‘rsatkichlar keyingi ko‘rsatkichlardan farq qilishi va bu farq tadqiqotdan avvalgi natijalarga tadqiqotdan keyingi natijalar solishtirilganda, agressivlik darajasi pasayganligi aniqlangan bolalar 82 nafarni tashkil etganligi bilan isbotlandi. 1 nafar bolada bo‘lsa, salbiy natija kuzatildi. 18 nafar bolalarda hech qanday o‘zgarishlar kuzatilmadi.

Muhokama. Natijalardan anglash mumkinki, shahar hududida yashovchi 101 nafar respondent bolalarning agressivlik darajasi biz tomonimizdan olib borilgan mashqlar, korreksion dasturdan so‘ng ijobiy tomonga yo‘nalganligini emotsional holatlarida barqarorlik kuzatilganligini ko‘rishimiz mumkin. Yuqoridagi jadvalda natijalari o‘zgarmagan respondentlar esa korreksion dasturda ishtirok etmagan va berilgan amaliy tavsiyalarga bee'tibor bo‘lgan sinaluvchilar ekanligini ta’kidlab o‘tishimiz o‘rinlidir.

Xulosa. 6-7 yoshli bolalarning ruhiy salomatligi masalasi ayniqsa, ularda agressivlik holatining oshib borayotganligi bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri sanaladi, chunki bu yoshli bolalarda xulqidagi ayrim kamchiliklarini oldini olish va bartaraf etish imkoniyati juda yuqori aksincha, 7 yoshdan keyin esa bu xulqni oldini olish yoki bartaraf etish masalasi biroz mummoli holatga aylanishi yoki umuman bu xulq uning xarakter xususiyatlariga aylanib ulgurishi mumkin shularni inobatga olib, bu bo‘yicha choralarni ko‘rish zarurdir.

Adabiyotlar:

1. Бессонова А.А. Активность и психологическое здоровье студентов: выпускная квалиф. //Институт психологии Пермского государственного гуманитарно педагогического университета 2014.-75 с.

2. Байкова Л.А. Социальное здоровье детей и молодёжи: методология, теория и практика: монография. // Руазань.: 2011. – 12-19с.

3. Бессонова Е.В. О структуре психологического благополучия Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве. // Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2013. – С. 30-35.

4. Божович Л. И. Проблемы формирования личности Л.И. Божович. - //М.: МПСИ; Воронеж: МОДЕК, 2001. - 349 С.

5. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. 2012. № 2. С. -44.

6. Воскресенская Т.А. Агрессивное поведение в конфликте обучающихся начальной школы // Мир наук культуры образования. 2020. № 6 (85). С. 17-19.

7. Бреслав Г.Е. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности. – СПб.: Речь, 2007. – 144 с.

8. Братусь Б.С. Проблема человека в психологии // Вопросы психологии. 1997. №5. С. 3-20.

Ermatova Gulnoz Pirimovna,
Navoiy davlat pedagogika instituti, Maktabgacha ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi
ermatovagulnoz571@gmail.com

AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA BO‘LG‘USI TARBIYACHILARDA IJTIMOIY INTELLEKTNI SHAKLLANTIRISH MUAMMOSI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada aksiologik yondashuv asosida bo‘lg‘usi tarbiyachilarda ijtimoiy intellektni shakllantirish, bo‘lg‘usi tarbiyachilarning kasbiy kompetentlik va ijtimoiy intellektini rivojlantirish orqali samaradorlikka erishish va ularning o‘ziga xos xususiyatlari, qobiliyatlari, huquq va erkinliklari, hissiy-emotsional, irodaviy va shaxsiy rivojlanishi bilan bog‘liq jihatlarini aksiologik yondashuv asosida tadqiq etish masalasi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha ta’lim, bo‘lg‘usi tarbiyachilar, kasbiy kompetensiya, ijtimoiy intellekt, ta’lim samaradorligi, hissiy-emotsional, irodaviy va shaxsiy rivojlanish, qadriyatlar, qadriyatlar mohiyati, inson qadri, aql – zakovat, axloq-odob, vijdoniy munosabat, go‘zal axloq va jismoniy kamolot, intellekt, ijtimoiy intellekt.*

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Аннотация. *В статье на основе аксиологического подхода рассмотрены формирование социального интеллекта будущих педагогов, развитие профессиональной компетентности и социального интеллекта будущих педагогов, а также их специфические характеристики, способности, права и свободы эмоционально-эмоционального характера. Освещено исследование аспектов волевого и личностного развития на основе ценностно-аксиологического подхода.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, будущие педагоги, профессиональная компетентность, социальный интеллект, образовательная эффективность, эмоционально-эмоциональное, волевое и личностное развитие, ценности, сущность ценностей, человеческие ценности, интеллект, нравственность, добросовестное отношение, нравственность и физическая зрелость, интеллект, социальный интеллект.*

THE PROBLEM OF FORMATION OF SOCIAL INTELLIGENCE IN FUTURE EDUCATORS ON THE BASIS OF AXIOLOGICAL APPROACH

Abstract. *The article, based on the axiological approach, examines the formation of social intelligence of future teachers, the development of professional competence and social intelligence of future teachers, as well as their specific characteristics, abilities, rights and freedoms of an emotional nature. The study of aspects of volitional and personal development based on the value-axiological approach is highlighted.*

Keywords: *preschool education, future teachers, professional competence, social intelligence, educational effectiveness, emotional, volitional and personal development, values, the essence of values, human values, intelligence, morality, conscientious attitude, morality and physical maturity, intelligence, social intelligence.*

Kirish. Respublikamizda so‘nggi yillarda jamiyatda ijtimoiy yetuk va ta’lim-tarbiya jarayonni samarali tashkil eta oladigan, psixologik bilimlarga ega, ijtimoiy intellekti shakllangan pedagoglarni tayyorlash masalasi asosiy vazifalardan biri bo`lib qolmoqda. Bu xususda Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida “Maktabgacha ta’lim tizimida ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish, maktabgacha ta’lim tashkilotlari xodimlarining professional tayyorgarligi va mahoratini oshirib borishning takomillashtirilgan tizimini joriy etish va 2022-2026-yillarda 160 mingdan ziyod pedagog kadrlarning malakasini oshirish hamda maktabgacha ta’lim-tarbiya jarayonlarini ilmiy asoslangan yondashuvlar asosida takomillashtirish”[1] ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilab berilganligi jamiyatda bo‘lg‘usi maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilariga oid masalalarni ilmiy o‘rganishga zaruriy asosdir.

Darhaqiqat, zamonaviy pedagogik va psixologik bilimlarni egallagan, jamiyatda ijtimoiy faol pedagoglarni tayyorlash dolzarb muammolardandir. Zamonaviy bilimlar bilan qurollangan, kreativ, intellekti yuqori bo‘lgan maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagog-xodimlari yosh avlodga ta’lim-tarbiya berish jarayonini samarali tashkil etadilar va pedagogik faoliyatning samarasi yanada oshadi. Mazkur vazifalarni

eng avvalo, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida faoliyat olib borishga tayyorlanayotgan bo‘lg‘usi tarbiyachilarning ijtimoiy intellektini rivojlantirish orqali amalga oshirish ta’lim samaradorligini ta’minlashga xizmat qilishi muhim sanaladi. Bu borada aynan, bo‘lg‘usi tarbiyachilar hissiy-emotsional, irodaviy va shaxsiy rivojlanishi bilan bog‘liq jihatlarini aksiologik yondashuv asosida tadqiq etish jarayoniga alohida e’tibor qaratish zarurati kuzatilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bu xususida mamlakatimizda F.A.Akramova, Sh.R.Barotov, M.G.Davletshin, F.F. Ganjiyev, E.G‘.G‘oziyev, M.H.Hakimova, I.Ibodullayeva, A.M.Jabborov, V.M.Karimova, Z.T.Nishonova, L.V.Nazirova, M.A.Norbosheva B.R.Qodirov, N.S.Safayev, D.A.Sobirova, A.A.Turg‘unov, G‘.B.Shoumarov, Sh.J.Usmonova va boshqalar ijtimoiy intellektning o‘quv faoliyatiga ta’sir etishi, tarbiyachi-o‘qituvchi-tarbiyalanuvchi hamkorligini takomillashtirishning psixologik masalalarini ilmiy tadqiq etganlar[14]. Ilmiy tadqiqotlar tahlillari natijasidan shuni ko‘rsatadiki, pedagogika, psixologiyada ijtimoiy intellekt muammosi turli ilmiy maqsadlar doirasida o‘rganilgan bo‘lsa-da, biroq bo‘lg‘usi maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilari ijtimoiy intellektini aksiologik yondashuvlar asosida takomilashtirish muammosi alohida ilmiy tadqiq etilmagan.

Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi mamlakatlari olimlaridan V.A.Aseyeva, B.G.Anan’ev, L.S.Vigotskiy, L.A.Venger, B.M.Velichkovskiy, Y.V.Kukanova, A.R.Luriya, N.A.Makarova, R.S.Nemov, S.L.Rubinshteyn, Y.A.Stepanova, V.D.Shadrikov va boshqalarning amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarida ijtimoiy intellekt – inson faoliyatining muayyan shakli sifatida o‘rganilib, uning o‘ziga xos xos tomonlari, intellekt asosida pedagoglarda o‘z-o‘zini boshqarish masalalari ochib berilgan.

Ijtimoiy intellekt bu intellektning bir turi hisoblanadi. Intellekt ilmiy manbalarda quyidagicha talqin etilgan. Ijtimoiy intellekt xususiyatlarini yoritishda intellekt bo‘yicha mavjud barcha pedagogik-psixologik nazariyalarning ilmiy-nazariy tahlil etar ekanmiz, hozirgacha ilmiy olamda qo‘llanilayotgan mazkur yondashuvlarni intellektning muhim kategoriyalari sifatida belgilab olish mumkin degan fikr-mulohazaga keldik.

Intellekt, aql - inson hayoti davomida bilish faoliyatiga tegishli bo‘lgan barqaror o‘ziga xos rivojlanib boruvchi xususiyatlar va sifatlar tizimi hisoblanadi. Inson hayotining ichki va tashqi holatlari, ya’ni ijtimoiy hayotda yashash jarayonida ham aniq pozitsiyasini belgilab olishidir. Odatda subyektning faoliyat sohasiga bog‘liq holda aqlning ijtimoiy, texnik, gumanitar, vebral, novebral turlarni farqlash mumkin[2].

Bizning bu hayotda yashashimiz rivojlanishimiz, qobiliyatimiz, is’tedodimiz, bosh miyamizning imkoniyat darajalari, faol faoliyatimiz, hayotiy tajribalarimiz va boshqa jihatlarimizning ijtimoiy omillariga bog‘liq ekanligi bilan izohlanadi.

Insonning saviyasi, bilim darajasi, faoliyatining natijalariga ham bog‘liqdir. Bu natijalar insonning o‘zini tutishi, o‘z xatti-harakatlarini boshqarishi, boshqa insonlarning xatti-harakatlarini tushunishi va psixologik testlarga (IQ) qarab ham belgilanadi. Ijtimoiy intellekt esa ijtimoiy o‘zaro ta’sirning muvaffaqiyatini aniqlaydigan qobiliyatlar to‘plamidir. Buni biroz boshqacha izohlaganimizda, o‘ziga o‘xshagan insonlarning xatti-harakatlarini tushunish jarayonida o‘z xatti-harakatlarini anglashi va vaziyatli xarakretga ega bo‘lgan muammoli holatlarda vaziyatni to‘g‘ri baholash, anglash va oqilona tadbir qo‘llay olish qobiliyatini qamragan holda chora-tadbir qo‘llay olishidir.

Ijtimoiy intellektning turli konsepsiyalarini nazariy tahlil qilgan olimlarimiz u haqida mavjud g‘oyalar va ilmiy yondashuvlardagi farqlarga qaramay, ularning aksariyati uchta yo‘nalishga ega:

- o‘z his - tuyg‘ulari va boshqalarning his - tuyg‘ularini tushunish;
- o‘z his - tuyg‘ularini ifodalash va tartibga solish;
- o‘z his -tuyg‘ularini va xatti - harakatlarni boshqarish.

Ular ijtimoiy intellekt ijtimoiy jarayonlarni qayta ishlash bilan bog‘liq aqliy qobiliyatlarning aniq va izchil guruhi ekanligini ko‘rsatishga muvaffaq bo‘ladilar[7].

Ijtimoiy intellektni turli davrlarda olimlar tomonidan turlicha izohlangan:

1-jadval.

Yevropa olimlari tomonidan ijtimoiy intellektga berilgan ta’riflar

T\r	Muallif, olim nomi	Ijtimoiy intellektga berilgan ta’rif	Ijtimoiy intellekt belgilari
1.	Dj.Gilford	Mustaqil va kognitiv, ijtimoiy identifikatsiya bilan bog‘liq ma’lumotlarni qabul qilish va qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lgan intellektual qobiliyatlarning asosiy kategoriyasi	intellekt strukturasi modelini: kognitiv, ijtimoiy identifikatsiya
2.	E.Torndayk	Ijtimoiy intellektga shaxslararo munosabatni oldindan ko‘ra olish, insonlarni tushunish	kognitiv va emotsional

		qobiliyati va ularga oqilona munosabat o‘rnatishga bo‘lgan malakalarini bilish qobiliyati	
3.	G.Ollport	Ijtimoiy intellekt - bu odamlar bilan munosabatda “Insonga berilgan mukofot” sifatida qabul qilingan har tomonlama tushuna olish qobiliyati	kognitiv qobiliyat bilan emas ko‘proq xatti-harakatlar
4.	F.E.Vernon	Ijtimoiy intellekt - bu shaxsning sotsiumda insonlar bilan o‘zaro munosabatlarga kirisha olishi, voqea-hodisalarni to‘g‘ri baholay olishi, vaziyatlarni adekvat qabul qila olishi, ijtimoiy adaptatsiyani shakllanganligi, ijtimoiy identifikatsiya talablariga mos xatti-harakatlarni amalga oshirish, shaxslararo munosabatlarni bashorat qilish, empatik qobiliyatni yuqoriligi	kognitiv va xulqiy komponentlar
5.	Y.P.Ayzenk	Shaxsning jamiyat talablariga moslashish uchun psixometrik intellektdan foydalanish qobiliyati	psixometrik intellekt
6.	M. Ford va M. Tisak	Ijtimoiy intellekt ijtimoiy jarayonlarni qayta ishlash bilan bog‘liq aqliy qobiliyatlarning aniq va izchil guruhi	ijtimoiy jarayonlar, aqliy qobiliyat
7.	F. Moss (1927)	Boshqa odamlar bilan til topishish qobiliyati	til topishish qobiliyati
8.	T. Hunt (1927)	Boshqalar bilan muomala qilish qobiliyati sifatida	muomala qilish qobiliyati
9.	R. Strang (1930)	Odamlar haqidagi bilimlar	Psixologik bilimlar
10.	P.Ye.Vernon (1933)	Boshqalar bilan osonlik bilan munosabatga kirishish qobiliyati, ularning pozitsiyasiga kirish, o‘zini boshqasining o‘rniga qo‘yish hamdardlik bildirish qobiliyati	munosabatga kirishish qobiliyati
11.	J. Wedek (1947)	Boshqa odamlarning his-tuyg‘ulari, kayfiyatlari va harakatlarining motivatsiyasini tanqidiy va to‘g‘ri baholash qobiliyati	harakatlarining motivatsiyasi, tanqidiy va to‘g‘ri baholash
12.	Devid Veksler (1896-1981)	Ijtimoiy intellektni shaxsning inson bo‘lish qobiliyati	Shaxslilik qobiliyati

Ijtimoiy intellekt ko‘pincha hayotiy tajriba hamda insoniy munosabatlar sohasidagi intellektual qobiliyatning bir shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, donolik hayotiy tajribalar bilan bog‘liq. Shuni aniq aytish mumkinki, bu donolik tabiiy intellektning bir tomoni (tarkibiy qismi) ekanligi, chunki u to‘g‘ridan - to‘g‘ri aloqalarni, nima sodir bo‘layotgani haqidagi ma’lumotlarni qayta ishlashga va moslashish jarayoniga bevosita ta’sir qiladi. Ayni vaqtda donolik shunisi bilan ajralib turadiki, bu kundalik hayotiy sharoitida o‘zini namoyon qilish, aqliy yetuklik va uzoq davom etadigan turmush tajribalari natijasida namoyon bo‘ladigan o‘ziga xos intellektual yetuklik jarayonidir. Hayotiy ko‘nikmalar va hayotiy tajribalar bilan inson xatti-harakatlari haqida ma’lumot berish ya’ni bashorat qilish qobiliyati ijtimoiy intellekt bilan o‘zaro namoyon bo‘ladi[17].

Mamlakatimizda yangi ijtimoiy institutlarning paydo bo‘lishi va ijtimoiy hodisalar, globallashuv jarayoni, odamlarning bir-birlari bilan birgalikdagi o‘zaro ijtimoiy munosabatlarning murakkablashishi va tezlashishi hamda shaxslararo munosabatlarning rivojlanishini oldindan muammoli vaziyatlarni bashorat qilish, ma’lumotlarni va xatti-harakatlarni tahlil qila olish qobiliyatiga ega bo‘lishlikni talab etmoqda. Odamlar ko‘pincha boshqalar bilan muloqotga kirishishga va mas’uliyatli qarorlar qabul qilishga har doim ham tayyor bo‘lavermaydilar. Ijtimoiy intellekt odamlarning qilmishlari va xatti-harakatlarini, ularning nutqini, shuningdek, imo-ishora, jestlar orqali ham tushunishni ta’minlaydi. Bu qobiliyat shaxslararo o‘zaro ta’sir samarali va ijtimoiy moslashuv jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlaydi.

Imiy manbaalarda berilgan ma’lumotlarning nazariy tahlili ijtimoiy intellektni quyidagi tarkibiy qismlarga: nazorat qiluvchi, ya’ni belgilovchi, muloqot va qadriyatli, adaptatsion - tahliliy qismlarga ajratishni taqozo etadi.

Yuqoridagi ilmiy-nazariy tahlillarimizdan kelib chiqib, shuni alohida ta’kidlash lozimki, ijtimoiy intellekt borasida yagona ilmiy talqin mavjud emas. Ijtimoiy intellekt ko‘p qirrali qobiliyatlar tarzida talqin etilganligi bois u shaxs faoliyati bilan uzluksiz bog‘liqdir.

Mamlakatimiz olimlari tomonidan hanuzgacha ijtimoiy intellektni muayyan kasbiy faoliyatga yoki xususan, bo`lg`usi tarbiyachilar misolida atroflicha o‘rganilmaganligi kuzatildi. Bu esa bugungi maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilari faoliyati misolida uning ijtimoiy intellektiga daxldor bo‘lgan imkoniyatlari ko‘lamini aniq belgilab olishni taqozo etadi. Shu qayd etib o‘tish mumkinki, yuqorida bayon etilgan izlanishlar natijasi: birinchidan, ijtimoiy intellektga ilmiy-nazariy jihatdan umumiy tarif berish imkoniyatini bera olsa, ikkinchidan, tadqiqot maqsadiga mos ijtimoiy intellekt omillarini tizimli ravishda shakllantirish va uni amaliyotda tatbiq qilish uchun ilmiy - metodologik manba bo‘lib xizmat ko‘rsatadi. Shuni ta’kidlash lozimki, barcha ilmiy - nazariy va metodologik asoslar hozirgi kunda bo`lg`usi maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarining ijtimoiy intellekti haqidagi tasavvurlarni shakllantirish borasida ilmiy izlanishlar olib borishda kerakli ilmiy xulosalar chiqarish imkoniyatini keltirib chiqaradi. Quyida ijtimoiy intellekt va uning asosiy komponentlari haqida ma’lumotlar berilgan bo‘lib, aynan respublikamiz olimlari qarashlari yoritib berilgan:

2.jadval.

O‘zbek olimlari tomonidan ijtimoiy intellekt va uning komponentlariga berilgan ta’riflar

T\r	Mualliflar	Ijtimoiy intellekt va uning asosiy komponentlariga oid yondashuv	Ijtimoiy intellekt belgilari
1.	E.G‘.G‘oziyev	Ijtimoiy intellektning asosiy komponentlari hisoblanadigan shaxslararo munosabat, pedagogik muloqotga qobiliyatlilik, pedagogik hamkorlik va faoliyatni boshqarish masalalari o‘rganilgan	shaxslararo munosabat, pedagogik muloqot, qobiliyatlilik, o‘zaro bir-birini tushunish va idrok etish
2.	M.G.Davletshin	O‘qituvchining shaxsiy va kasbiy xislatlari ta’lim jarayonida o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘zaro munosabatlarining meyorlarini belgilovchi eng muhim omil ekanligini qayd etadi	O‘qituvchi- o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik mexanizmlar
3.	V.M.Karimova	Intellekt uning lug‘aviy ma’nosi aql so‘zlari negizidan paydo bo‘lganligi, aql-idrok bilan bog‘liq qobiliyatlar ijtimoiy xarakterga ega ekanligi qobiliyatlar va intellektga bevosita tashqi muhit, undagi insoniy munosabatlar, yashash davri ta’sir ko‘rsatishi hamda yangi avlod vakillarining intellekt darajasi ularning ota-bobolarinikidan ancha yuqori ekanligini ta’kidlagan	aql-idrok bo‘lagi sifatida o‘zgarib borishi, qobiliyatlar ijtimoiy qobiliyatlar, intellekt bevosita tashqi muhit, undagi insoniy munosabatlar[70; 121-b.]
4.	Z.T.Nishonova	O‘quvchilar bilan muloqot o‘rnatishda hamkorlik qilish, individual bilish faoliyatlarining o‘zaro bog‘liqligini	shaxsning muloqotmandlik, muomalaning o‘quv faoliyatini boshqarishdagi roli, hamkorlik
5.	F.A.Akramova	Shaxs rivojlanishidagi uning intellektual qobiliyatlari va ijtimoiy ongi o‘sishidagi muayyan bosqichda shaxs o‘zi uchun tashqi bo‘lgan maqsadlarga emas, balki o‘z shaxsiy tarbiyasining maqsadini ham anglashi	intellektual qobiliyatlar, ijtimoiy ong, shaxsiy tarbiya
6.	D.A.Sobirova	O‘qituvchi sotsial intellektini psixologik asoslarini takomillashtirish jarayonini ya’ni o‘qituvchi ijtimoiy intellektiga ta’sir qiluvchi omillar hamda ularning kasbiy faoliyat samaradorligiga ta’siri masalalari	O‘qituvchi ijtimoiy intellektini tadqiq qilish modeli
7.	Sh.J.Usmonova	Talabalar kasbiy shakllanishida intellekt dinamikasi ya’ni umumiy intellekt va ijtimoiy intellektning o‘zaro aloqadorlik imkoniyatlari	Talabalarning kasbiy shakllanishida intellekt dinamikasi
8.	J.B.Majidov	Ijtimoiy intellekt shaxsning faoliyati davomida sodir bo‘luvchi xulq-atvor belgilarini	Xulq-atvor belgilarini va ularni kechishi

		muvofiqlashtiradigan va bir-biriga yaqinlashtiradigan jarayonlarining kechishi bilan bevosita bog‘liq	
9.	S.M.Norboyeva	Ijtimoiy intellekt ijtimoiy munosabatlar mahsuli. U shaxsning xalqaro maydonda sodir bo‘layotgan voqealarga nisbatan jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga munosabatida ham namoyon bo‘ladi	O‘quvchilarning ijtimoiy intellektini shakllantirish
9.	Turg‘unov A. A.	Maktabgacha ta’lim tizimi psixologik xizmatini tashkiliy-metodik rivojlantirish mexanizmlari	Psixologik xizmat, maslahat ishlari
10	Norbosheva M.A.	Maktabgacha yoshdagi bolaning muloqot subyekti sifatida ijtimoiy-psixologik rivojlanish xususiyatlari	Muloqot, munosabat, ijtimoiy psixologik taraqqiyot
11.	I.Ibodullayeva	O‘smirlik davridagi umumiy xususiyatlarga ega bo‘lgan hissiy va ijtimoiy intellekt bir qator amaliy intellekt shakllari ekanligini taqiq etgan	Shaxslararo o‘zaro ta’sir, empatiya va noverbal muloqot
12.	M.H.Hakimova	Inson intellektining tarkibiy komponentlari, xususiyatlarini va intellektual savodxonlikning zaruriy komponenti, fikrlash operatsiyalari va refleksiv harakatlarning yaxlitligi	Talabalardagi ijtimoiy intellekt, pedagogik bilimlarni o‘zlashtirish
13.	F.F.Ganjiyev	MTT tarbiyachilarida ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish, pedagogik vaziyatlar va shaxslararo munosabatlarning ta’sirchan mexanizmlari	Tarbiyachilarda ijtimoiy-psixologik komponentlarning namoyon bo‘lish va rivojlanish qonuniyatlari

Tahlil va natijalar. Yuqorida bayon etilgan fikrlardan shuni anglash mumkinki, mutaffakirlarimiz tomonidan aynan ijtimoiy intellekt muammosi talqin qilinmagan bo‘lsada, lekin shaxs kamoloti, ta’lim - tarbiyasi, bilim egallashi, hayotni tushunishi, o‘qishi, o‘rganishi jarayonlarini ta’kidlaganlar. Ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan boy meros nafaqat o‘sha davrda balki bugungi kunda ta’lim tizimida pedagog-tarbiyachilar ijtimoiy intellektini shakllantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Biz ijtimoiy intellekt muammosi haqidagi ma’lumotlarni yuqorida ko`rib chiqdik. Aynan bo`lg`usi tarbiyachilarda ijtimoiy intellektni qadriyatlar asosida shakllantirish muhimdir[13].Chunki inson omili, uning huquq va erkinliklari har bir taraqqiyot davrida ham munim sanalgan. Bizga ma’lumki, insoniyat tarixida hech narsa izsiz ketmagan. U har bir xalqning qonida, tarixiy xotirasida saqlanib, hayotimiz davomida bajariladigan amaliy ishlarimizda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham u qudratli hisoblanadi. Azal-azaldan durdona asarlarimiz, tarixiy merosimiz asrab-avaylanadi. Ularni o‘rganish va avloddan avlodga yetkazish davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridandir. Azaliy qadriyatlarimiz va axloqiy fazilatlarni o‘zida mujassam etgan qimmatli merosimizni asrash va qadrlash har birimizning sharafli burchimizdir[11].

Xalqlarning milliy qadriyatlarini uning tarixi, ma’naviyati, madaniyati, o‘ziga xos urf-odatlari, an’analarisiz tasavvur qilish qiyin[12].Qadriyat olimlarimiz tomonidan talqin etilganda, bu insoniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan millat, elatlarning manfaatlari, maqsadlariga xizmat qiladigan va ular tomonidan baholanib, qadrlanadigan tabiat hamda jamiyat ne’matlari, hodisalari majmui deya baholangan [10].

Hozirgi zamon qadriyatshunos olimlarining fikriga ko‘ra, qadriyatlarning ham o‘ziga xos qonunlari mavjud. Bu qonunlar inson irodasiga bo‘ysunmaydi. Qadriyatlar obyektiv olamning subyektiv in‘ikosi bo‘lgani uchun, kishilarning amaliy faoliyatiga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Hatto odamlar turmush tarzini o‘zgartiradi. Xuddi shuning uchun ham, kishilar o‘zlarining turmush tarzlarini insoniyat yaratgan qadriyatlar talablariga qarab o‘zgartirib boradilar.

Tarixiy manbaalarimizdan ma’lumki, muatfakkirlarimizdan Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino ham qadriyatlarni talqin etganlarida, eng avvalo, insonning ma‘naviy - axloqiy fazilatlari, xislatlari, xususiyatlarini, insonning ruhiy-ma‘naviy kamoloti uchun yordam beradigan buyuk xazinasini tushunganlar[15]. Sharqda esa keng tarqalgan diniy-falsafiy ta‘limot-tasavvuf namoyondalari ham, qadriyatlar insonning qadr - qimmati, uning ruhiy - ma‘naviy yetukligiga qarab belgilanmog’i lozimligini ta’kidlaganlar. Xususan, tasavvufning eng yirik oqimlaridan biri Kubraviya ta’limotida, insonning ruhiy - ma‘naviy yetukligini ifodalovchi asosiy mezonlar belgilangan bo`lsa, Naqshbandiyada esa insonning ruhiy - ma‘naviy kamolotini ifodalovchi mezonlar: hush dar dam - har bir nafasni hushyorlik bilan olish, g’aflatda qolmaslik; nazar bar qadam - har bir qadamni ehtiyotkorlik bilan bosish, har bir so’zni, fe’li, amalini nazorat

qilish; safar dar vatan – vatan ichra, uning tabiati ichra sayr qilish va e’zozlash; xilvat dar anjuman - xalq ichida, anjumanda, ya’ni ko’pchilik orasida bo’lsa ham, o’zini xilvat joyda o`tirgandek chiroyli tutish hisoblanadi. Tasavvuf falsafasining buyuk namoyondalari Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy, Abduholiq G’ijduvoniy, Aziziddin Nasafiy, Bohouddin Naqshbandiy, Hoja Ahror Valiy kabilar inson ma‘naviy qadriyatlarining asosida poklik, hayo, sabr - bardosh, qanoat, chidam, beozorlik, hokisorlik kabi insoniy xislatlarni qo‘yishgan.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan ko‘rinib turibdiki, qadriyatlar ichida eng ulug’i, eng a‘losi insondir. Xuddi shuning uchun ham insonning ongi va faoliyatiga bog’liq bo‘lmagan, undan tashqarida turgan biror bir qadriyat bo‘lishi mumkin emas. Shunday ekan, qadriyatlar o‘z mohiyati, mazmuniga qarab inson aql – zakovatini, axloq-odobini, mehnatga halol, vijdonan munosabatini, go‘zal did va jismoniy kamolotni ulug’lovchi, turlarga bo‘linmog’i darkor.

Shunday qilib, yuqoridagi mulohazalardan kelib xulosa qiladigan bo‘lsak, ijtimoiy intellekt jarayoni o‘zining maqsadi va mohiyatiga ko‘ra keng qamrovli bo‘lishi va bu qadriyatlar tizimi bo`lgan insonning qadr - qimmati, sha‘ni, or - nomusi, g’ururi va uning o‘ziga xos xususiyatlari, qobiliyatlari, huquq va erkinliklari bilan bog`liq. Insonning ijtimoiy intellekti aql-zakovati, axloq-odobi, mehnatga munosabati: halolligi, vijdoniyligi, mehnatsevarligi, boshqa insonlarga munosabati, xulq-atvoti, dunyoqarashi, did-farosati va boshqa jihatlarining barchasi qadriyatlar bilan mujassamdir.

Bo`lg`usi maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarining kasbiy faoliyat xususiyatlari, ijtimoiy intellekti qadriyatlar bilan o‘zaro aloqadorligi kasbiy samardorlikka erishishning muhim asosi sifatida ilmiy tahlillar natijalarida aks etmoqda.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” Farmoni, 37-bet .

2. https://idum.uz/uz/archives/9908 Psixologiyaga oid termin va atamalar izohli lug‘ati.

3. Thorndike R. L. Factor analysis of social and abstract intelligence// Journal of Educational Psychology. – England: 1936. № 4. – pp. 124-128.

4. Терстоун Л.Л. Характер интеллекта. – М.: Педагогика, 1924. – С. 230.

5. Usmonova Sh.J. Talabalar kasbiy shakllanishida intellekt dinamikasi: Psix. fan nom. … dis. – T.,TDPU, 2011. –B.124.

6. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта// Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования. Под ред. Д.В. Ушакова, Д.В. Люсина. – М.: 2004. – С. 11-29.

7. Южанинова А.Л. К проблеме диагностики социального интеллекта личности. В сб.: «Проблемы оценивания в психологии». Саратов, издательство Саратовского университета, 1984. – С. 212.

8. Falsafa E. Yusupov tahriri ostida. Toshkent, 1999, 301-321-betlar.

9. To‘lenov J. T., G’afurov Z. G’. Falsafa. Toshkent, 1997, 268-294- betlar.

10. Комилов Т., Абидова С. Миллий ахлоқий қадриятлар ва уларнинг тарбиявий аҳамияти. ЎзР ФА, “Фан”, 2000. Б.20

11**.** https://www.gazeta.uz/uz/2016/10/19/ustuvor.

12. E.G. Pirimovna. Bolalarda xalq o ‘yinlari orqali sotsial intellektni shakllantirishning ijtimoiy omillari PEDAGOGS jurnali 1 (1), 285-287.

13. Эрматова Г.П. Роль народного фольклора в формировании социального интеллекта у детей. Актуальные исследования Учредители: ООО Агентство перспективных научных

14. Pirimovna E.G. Psychological factors for the formation of social intelligence in teachers of preschool educational organization International Scientific and Current research conferences, 16-19.

15. Ermatova G.P. Mutafakkirlarimiz asarlarida xalq ogzaki ijodiyoti asosida bola sotsial intellektini shakllantirish masalalarining yoritilishi Psixologiya Учредители: Бухарский государственный университет, 103-108

16. Pirimovna E.G. Yosh avlod huquqlari-qomusimiz himoyasida https://sciencepedagogy.uz/wp-content/uploads/2023/12/Zamonaviy-pedagogika-2-son.pdf#page=72.

17. Pirimovna E.G. The Problem of Social Intelligence and its Interpretation in Scientific Sources BioGecko 12 (4), 631-636.

Eshchanova Nasiba Matnazarovna,
Ma’mun universiteti o‘qituvchisi

GIPERTONIK BEMORLARDA PSIXOEMOTSIONAL HOLATLAR NAMOYON BO‘LISHINING O‘ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada gipertoniya kasalligi va uning asosiy belgilari, shuningdek, gipertonik bemorlarda psixoemotsional holatlar namoyon bo‘lishining o‘ziga xos xususiyatlari masalasi tahlil qilingan. Shuningdek, Gipertoniya kasalligini o‘rganishning tadqiqotligi va milliy ahamiyati dunyo bo‘yicha keng tarqalishi va yuqori kasallanish darajasi bilan bog‘liqligi, mazkur kasalik bilan og‘rigan bemorlarda nafaqat fiziolgik sohada balki emotsional, ijtimoiy-shaxsiy sohasida ham o‘zgarishlar sodir bo‘lib, bu o‘zgarishlar kasallikning darajasi, bemorlarning yoshi va individual tipalogik xususyatlariga bog‘liqligi masalasi tadqiq qilingan.*

Kalit so‘zlar: *gipertoniya, emotsiya, zo‘riqish, stress, psixoterapiya, hissiy labillik, perfektsionizm, qo‘rquv.*

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ У ГИПЕРТЕНИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ

Аннотация. *В данной статье анализируется проблема гипертонической болезни и её основные симптомы, а также особенности проявления психоэмоциональных состояний у больных гипертонической болезнью. Также исследовательская и национальная значимость изучения гипертонии связана с широким распространением и высокой заболеваемостью этим заболеванием в мире, изменения происходят не только в физиологической сфере, но и в эмоциональной, социальной и личностной сфере. Изучен вопрос о том, зависят ли эти изменения от уровня заболевания, возраста больных и индивидуальных типологических особенностей.*

Ключевые слова: *гипертония, эмоциональность, напряжение, стресс, психотерапия, эмоциональная лабильность, перфекционизм, страх.*

CHARACTERISTICS OF THE APPEARANCE OF PSYCHOEMOTIONAL STATES IN HYPERTENIC PATIENTS

Abstract. *This article analyzes the issue of hypertension and its main symptoms, as well as the peculiarities of the manifestation of psychoemotional conditions in hypertensive patients. Also, the research and national significance of the study of hypertension is widely spread around the world and is associated with high morbidity rates, changes in patients with this disorder occur not only in the physiologic area, but also in the emotional, socio-personal area, and the question of the degree of the disease, the age of patients and their dependence on individual typological characteristics have been studied.*

Keywords: *hypertension, emotion, tension, stress, psychotherapy, emotional lability, perfectionism, fear.*

Kirish. Gipertoniya yurak qon tomir kasalliklari ichida keng tarqalgan xastalikdir. Bu kasallik yurak, miya va buyrak kasalliklari xavfini sezilarli darajada oshiradi va dunyodagi kasallanish va o‘limning asosiy sabablaridan biridir. Uni birinchi marta Abu Ali Ibn Sino bemor qon tomirini paypaslab ko‘rib aniqlagan qon tomir (puls) ning to‘liq va tarang ekanligini kuzatgan. Kasallikning asosiy belgilardan biri bosimini ortishi bo`lib, bu holat ko`pincha asab tizimining qo‘zg‘alishi, taranglashuvi, kuchli hayajonlanish tufayli yuzaga kelishidan Ibn Sino bu kasallikni "Xafaqon" xastaligi deb atagan [4].

G‘arbda esa bu atama essensial gipertenziya yoki "arterial gipertenziya" atamasi bilan 1911-yilda E. Frank tomonidan amaliyotga kiritilgan va 1922-yilda Germaniyadan Bergmann uni yuqori qon bosimi kasalligi deb atagan.

Adabiyotlar tahlili. Maqolada Abu Ali ibn Sinoning gipertoniya kasalligi bo‘yicha bildirgan fikrlari, A.Aleksandrning gipertenziya kasalligi bo‘yicha qilgan tashxislari, bundan tashqari D. Urazbayevaning “Onkologik bemor ayollar emotsional sohasiga ta’sir etishning mexanizmlari” nomli monografiyasida ko‘rsatilgan masalalar tahlil qilinib, gipertonik bemorlarda psixoemotsional holatlar namoyon bo‘lish xususiyatlari masalalari ilmiy tahlil qilingan.

Tadqiqotning metodik uslublari. Ilmiy xolislik, nazariy qiyosiy tahlil, taqqoslash, mantiqiy xulosa, asoslash, umumlashtirish, tibbiyot, fiziologiya, psixologiya fan yutuqlaridan foydalaniladi

Muhokama. Gipertenziya - bu biron bir aniq organik sabab bo‘lmasa, qon bosimi surunkali ko‘tarilishi bilan tavsiflanadigan klinik sindrom. Ushbu sindrom qon bosimi yuqori darajada o‘zgarib turadigan dastlabki bosqichdan boshlab, bosim yuqori darajada barqarorlashadigan bosqichgacha, ko‘pincha qon tomirlari va buyraklarning shikastlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan progressiv kuchga ega ekanligini A. Aleksandr ta’kidlab o‘tgan [1]. Emotsiyalarning organizm faoliyatidagi fiziologik roli kattadir. Hayvonlarda emotsiyalarning funksiyasi nihoyatda baxolovchi bir butun funksiyasi bo‘lib, harakat qilishga undovchi faoilyat bilan bevosita bog‘liqdir. Odamning emotsional hayotida bosh miya po‘stlog‘i va u bilan bog‘liq bo‘lgan 2- signal sistemasi faolyati katta ahamiyatga ega. Qo‘rquv va g‘azab emotsiyalarda qonda adrenalin miqdori ko‘payadi. Affektda qonga qalqonsimon bez garmoni tushishi ko‘payadi. Shuningdek, gipofizning inkretor faolyati oshadi. Salbiy emotsiyalar me’da osti bezi shirasi sekretsiyasining kamayishiga olib keladi. Ijobiy emotsiyalarda me’da shirasi oshadi.

Emotsiyalar yurak qon tomirlar sistemasi va arterial bosimga kuchli ta’sir qiladi. Kasallikning rivojlanishga salbiy emotsiyalar ta’sir o‘tkazadi. Shulardan uzoq vaqt davomida stress va tushkunlik holatida yurish, tez-tez psixologik zo‘riqshlardir. Shu o‘rinda stress va tushkunlik o‘zi nima? U qanday namoyon bo‘ladi? degan savollar tug‘iladi stress - inson organizmining haddan tashqari zo‘riqish, salbiy emotsiyalar yoki oddiygina zerikishga bo‘lgan javob reaksiyasidir.

Stress chog‘ida inson organizmi yechim izlashga undaydigan adrenalin gormoni ishlab chiqaradi. Kichik miqdordagi stress hamma uchun kerak, chunki bu kishini fikrlashga, muammodan chiqish yo‘lini topishga undaydi, stresssiz hayot zerikarli bo‘lar edi. Boshqa tomondan, agar stress juda ko‘p bo‘lsa, tana zaiflashadi, kuchsizlanadi va muammolarni hal qilish qobiliyatini yo‘qotadi. Stress omillariga moslashishda gipertoniya bilan og‘rigan bemor shaxsiyatining xarakteristik va umidsizlik xususiyatlari muhim rol o‘ynashini ta'kidladilar. Surunkali stressni yengishda xatti-harakatlarning roli ko‘rib chiqiladi.

Bugungi kunga kelib, faqat bir qator ishlar gipertoniya bilan og‘rigan bemorlarda ziddiyatli xatti-harakatlarning psixologik omillarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Muammoning holatini qisqacha ko‘rib chiqishga asoslanib, gipertenziv bemorlarning psixologik xususiyatlari va ularning xulq-atvor strategiyalari bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkazish zarur bo‘ladi.Stressning paydo bo‘lish mexanizmlari batafsil o‘rganilib chiqilgan va juda murakkabdir: ular bizning gormonal, asab va qon tomir tizimlarimiz bilan bog‘liq.

Depressiya - kayfiyatning tushishi, fikrlar karaxtligi va harakatlarning pasayib ketishi, qiziqish yoki zavqni yo‘qotish, aybdorlik hissi yoki o‘zini past baholash, uyqu yoki ishtahaning buzilishi, energiyaning pastligi va konsentratsiyaning zaifligi bilan namoyon bo‘ladigan keng tarqalgan ruxiy buzulish. Depressiv kasallik insonning yashash tarziga salbiy tasir ko‘rsatadi, bemorning atrof muhitga moslashuvuni susaytiradi, odamlar bilan munosabatini murakkablashtiradi. Ko‘pincha bularni doimiy emotsional taranglikni talab etadigan ish faoliyati keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, miya chayqalishiga uchragan bemorlarda ham kasallik rivojlanishi xavfi yuqori bo‘ladi. Irsiy moyillik ham sabablar qatorida agar kishining avlodida bu kasallik uchragan bo‘lsa, unda ham ushbu kasallik rivojlanishi xavfi bir necha barobarga ortadi.

Onkologiya kasalligida ham gipertoniya kabi bemorlarning emotsional sohasiga psixologik ta’sir o‘tkazish muammolari yoritilgan. Onkologiya sohasida psixoterapiyani qo‘llash, psixologiya sohasidagi emotsiyalar haqidagi tadqiqotlarning chuqur nazariy tahlilini talab qilmoqda. Chunki kasallikni davolashda psixologik yordam ko‘rsatilar ekan, u mustahkam nazariy asosga ega bo‘lishi lozim. Emotsiya psixologiyasiga oid har bir tadqiqot muayyan ilmiy muammolarni, amaliy vazifalarni yechishga qaratilgan bo‘lib, o‘z o‘rnida qimmatlidir. Garchi emotsiyalar inson ruhiyatini boshqarish bilan birga fiziologik holatga ta’sir ko‘rsatib,salomatlik va kasallik chegarasida turadi [7]. Shuningdek, gipertoniya kasalligi kayfiyatning o‘zgarishi, darmonsizlik, tushkunlik, charchoq va uyqu buzilishi, bilan birga kelishi bir qancha tadqiqotlarda o‘z isbotini topgan. Har qanday somatik kasalliklar inson psixikasida o‘ziga xos bo‘lgan emotsional holatlarni vujudga keltirsa, surunkali kasalliklarda esa depressiyani vujudga keltiradi.

Steress holati ham turli kasalliklarda turlicha holda kechadi, masalan onkologik kasalliklarda stress holati o‘ziga xos holda namoyon bo‘ladi. Gipertoniya esa bevosita insonning his tuyg‘ulari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladigan kasallikdir. Umuman ilmiy adabiyotlarni tahlil qilganimizda stress holatining paydo bo‘lishi bir nechta omillar bilan belgilanishi ko‘rsatib o‘tilgan.

1-jadval.

T/r	**Stressning kelib chiqishiga eng ko‘p sabab bo‘ladigan holatlar:**
1.	Kasbiy mas’uliyat darajasining oshishi
2.	Do‘stlar, yaqin insonlar, oila a’zolari bilan munosabatning tez-tez buzilishi
3.	O‘z-o‘zini hurmat qilish darajasining pastligi
4.	Yetarlicha dam olmaslik yoki uyquning kamligi

5.	Axborotning haddan tashqari ko‘p yuklanishi
6.	Moliyaviy beqarorlik
7.	Ortiqcha vazn
8.	Organizmda vitamin va mikroelementlarning yetishmasligi
9.	Uzoq muddatli surunkali kasalliklar
10.	Ijobiy his-tuyg‘ularning yetishmasligi
11.	Yashash joyini o‘zgarishi
12.	Yaqin insoning vafot etishi.

Stress va salbiy kechinmalar bemorning shaxsiy xususiyatlarida yaqqol namoyon bo‘ladi va bunda psixoterapevtik ta’sir ko‘rsatish zarur hisoblanadi. [7]. Bemorning emotsional ijobiy kechinmalarni kechirishi kasallikni kechishida va davolanishida muhim omil ekanligini ko‘rsatadi. Agar bemorda kasallikdan tuzalishga nisbatan salbiy emotsiyalar mavjud bo‘lsa kasallikdan davolanish ko‘rsatkichi susayadi [2]. Bemorlardagi ruhiy bezovtalik holati ham meyoriy bosimni o‘lchashda va ushlab turishda qator muammolar tug‘diradi. Bezovtalikning bir qator ko‘rinishlari mavjud. Ko‘pincha bezovtalik titroq, ko‘zni ko‘p pirpiratish va xayolparastlikda ko‘rinadi.

Umuman olganda, bezovtalik bemorning bir joyda tura olmasligida ko‘rinadi. Bu bezovtalik ayniqsa, kasalxonaga kelgach yanada kuchayadi. Bunga kasalxona muhiti, bemor-shifokor munosabatlari, bemorlarning munosabatlari sabab bo‘lishi mumkin. Ko‘pincha mutaxassislar bemorning fiziologik holatini davolashdan ko‘ra psixologik holatini davolashda ko‘proq qiyinchiliklarga uchraydilar. Ko‘pgina tibbiyot xodimlari bemorlardagi psixologik depressiya va stress, standartlashgan psixologik holatga urg‘u berishgan. Gipertenziv bemorlarning xususiyatlarini aniqlash va ularning turli ziddiyatli vazitatlardagi xatti-harakatlarining turli strategiyalari bilan kasallikni amalga oshirishga imkon berishing oldini olish va kasalxonalarda differensial profilaktika choralarini ko‘rish va zarur tuzatish dasturlarini tashkil etish. Muammolarni bashorat qilish va oldini olish shifoxonalarda gipertonik bemorlarni boshqarish tibbiy psixologning muhim vazifalari hisoblanadi. Shu munosabat bilan psixologik holatni baholash, ziddiyatli vaziyatlarda xulq-atvor strategiyalari va gipertenziv bemorlarda tajovuzkorlik konfliktli xatti-harakatlarning turli strategiyalari doirasida, ishlar olib borish uchun psixosomatik tibbiyotning zamonaviy tushunchalari uchun juda muhimdir.

Gipertenziya etimologiyasi haqidagi savolga yakuniy javob nafaqat psixodinamik omillarni tushuntirishda yotadi. Ko‘pgina nevrotiklar tajovuzkor impulslarni bostirishni va passiv qaramlik va tajovuzkor raqobat tendentsiyalari o‘rtasidagi odatiy to‘qnashuvni ko‘rsatadi, bu asosiy gipertonik to‘qnashuvga o‘xshaydi, ammo ularda qon bosimi ortishi yo‘q. Agar kasallikning boshlanishiga faqat psixologik omil ta’sir qilgan bo‘lsa, unda o‘zlarining tajovuzkor impulslarini surunkali ravishda bostiradigan va bu impulslarni chiqarish uchun hech qanday nevrotik alomatlardan foydalanmaydigan har bir odamda gipertenziya paydo bo‘lishini kutish mumkin. Biroq, bu sodir bo‘lmaydi. Bir necha bor ta’kidlanganidek, faqat noma’lum, ehtimol irsiy somatik omillar bilan birgalikda psixodinamik ta’sirlar avtonom funksiyalarning surunkali buzilishiga olib kelishi mumkin; gipertonik bemorlarda aynan shunday bo‘ladi. Ba’zi gipertonik bemorlar allaqachon psixoanalizdan o‘tgan bo‘lsa-da, ularning soni hali ham natijalarni statistik baholash uchun yetarlicha kichikdir. Shunga qaramay, erta bosqichdagi gipertenziya bilan og‘rigan bemorlarda olingan terapevtik natijalar dalda beruvchi ekanligini ta’kidlash mumkin.

Ko‘pincha, bemorning o‘rtacha qon bosimi psixoanaliz paytida o‘zini aniq tasdiqlaganidan keyin sezilarli darajada pasayadi; bunday bemor hatto boshqalar uchun muammoga aylanishi mumkin. Boshqa kasalliklarda bo‘lgani kabi, oldini olish gipertenziyani davolashdan ko‘ra foydalidir; shuning uchun, eng ehtimolli prognoz, muammoning eng yaxshi yechimi kasallikning dastlabki bosqichida erta tashxis qo‘yish va psixoterapiya qo‘llanilishi bo‘ladi.

Arterial gipertoniya bilan og‘rigan bemorlar quyidagi shaxsiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi: tashvishning aniq somatizatsiyasi, depressiyaning yuqori darajasi; introversiya, hissiy labillik, isteriya, nevrotizmning yuqori ko‘rsatkichlari, tashvish, hissiy beqarorlik, umidsizlikka past bardoshlik va xushmuomalalik; pessimizm, qo‘rquv, ichki keskinlik, faollikning kuchayishi, hukmronlik qilish istagi, avtoritarizm, mustaqillikka intilish. Arterial gipertenziya bilan og‘rigan shaxslarning premorbid shaxsiy xususiyatlari orasida affektiv beqarorlik, tashvish, shubhalilik, sezuvchanlikning kuchayishi, qo‘zg‘aluvchanlik, izolyatsiya, hushyorlik, shubha va ba’zi hollarda egosentrizm, iste’molchi xatti-harakatlari ko‘rsatilgan [5]; o‘sib borayotgan dushmanlik-tajovuzkor tuyg‘u bilan doimiy kurash, o‘zini o‘zi tasdiqlashda qiyinchiliklar, nafrat namoyon bo‘lishini nazorat qilish bilan bog‘liq bo‘lgan intrapersonal nizolar; Perfeksionizm, ya'ni yuqori ijtimoiy maqsadlarga erishish va ijtimoiy hayotning yuqori standartlariga intilish [6].

Natijalar. Aksariyat hollarda gipertoniya bilan og‘riganlar mehnatsevarlik, aniqlik va vijdonlilik kabi xarakter xususiyatlari bilan ajralib turadi; ammo, bu ko‘pincha shuhratparastlik, tajovuzkorlik, raqobatga intilishni yashiradi va shuning uchun ularda ichki va ba'zan tashqi nizolar, surunkali bostirilgan tajovuzkorlik, kamtarlik, tashqi uyatchanlik, ehtiyojlarni bostirish uchun o‘ziga xos muhit bo‘lishi mumkin [3]. Nevrotik kasalliklarning og‘irligi gipertenziya kursining barqarorligiga bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Labil gipertenziyasi bo‘lgan bemorlar yuqori darajadagi tashvish bilan ajralib turadi.

Gipertenziv kasallik, ayniqsa, inson jamiyatga maksimal foyda keltirishi mumkin bo‘lgan balog‘at yoshida kuchli pasayish, ba'zan esa aqliy va jismoniy faoliyatning yo‘qolishiga olib kelishi sababli, eng jiddiy e'tiborga loyiqdir. Bundan tashqari, gipertoniya sog‘lom uzoq umr ko‘rishning asosiy to‘siqlaridan biridir. Kasbiy arterial gipertenziya va gipertoniya bilan og‘rigan bemorlarda ko‘pincha quyidagi xarakter belgilari aniqlanadi: gipertimiya, steniklik, namoyishkorlik, psixosteniklik va kamroq introvertlik, sikloidlik va qattiqlik. Kasallikning paydo bo‘lishida irsiyat ham rol o‘ynaydi. Muayyan sharoitlarda noto‘g‘ri ovqatlanish ham gipertenziya rivojlanishiga yordam beradi; jinsi, yoshi muhim. Homiladorlik davrida ayollarda qon bosimining ko‘tarilishi mumkin, bu esa tug‘ruq vaqtida jiddiy asoratlarni keltirib chiqarishi mumkin. Miya tomirlarining aterosklerozi gipertenziya rivojlanishiga hissa qo‘shishi mumkin, ayniqsa qon tomir tonusini tartibga solish uchun mas’ul bo‘lgan ba’zi bo‘limlarga ta’sir qilsa.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, gipertenziyaning birlamchi oldini olish va bemorlarni reabilitatsiya qilish uchun individual rejani tuzishda ushbu omillarni hisobga olish kerak. Gipertenziya bilan og‘rigan bemorlarda psixosomatik va somatopsixik buzilishlarning yuqori darajada tarqalishini hisobga olgan holda, bemorlarni umumiy amaliyot shifokorlari tomonidan tibbiy psixologlar va psixoterapevtlar bilan birgalikda nazorat qilish zarur. Gipertoniya kasalligining rivojlanishida faqat fiziologik sabablar emas, balki insonning ruhiy olami va uning emotsional holatiga ham bog‘liq ekanligini aytishimiz mumkin. Psixologlar bir qator shaxsiy xususiyatlar bilan bog‘liqligini ta'kidlaydilar jumladan, mas'uliyat, faol hayot pozitsiyasi, hissiy beqarorlik, tajovuzkorlik yoki his-tuyg‘ularni bostirish va boshqalar. Oiladagi va ishdagi nizo bu muqarrar ravishda gipertoniya bilan kasallangan odamlarning psixologik holatiga, tajovuzkorlik xususiyatlariga ta'sir qiladi, oilada, yaqin atrofda va jamiyatda ko‘plab muammolar paydo bo‘ladi. Hozirgi kunda globallashuv jarayoni ekanligini hisobga olgan holda insonlar zimmasiga katta mas’uliyat yuklaydi, bu esa insondan katta kuch va sabr bardoshni talab qiladi. Gipertoniya kasalligini oldini olish, uni davolash va reabilitatsiya tadbirlarini o‘tkazishda nafaqat tibbiy davo choralari balki ularning psixologik jihatlariga ham e’tibor berilishi zarurligi masalasi maqolada o‘z aksini topgan.

Adabiyotlar:

1. Алмазов, В.А. “Гипертоническая болезнь” / В.А. Алмазов, Е.В. Шляхто // “Кардиология для врача общей практики”.-2001.- №1.-С. 128

2. Aminov B, TilavovT, Mavlonov O “Odam va uning salomatligi” “O‘qituvchi” nashiriyot-matbaa ijodiy uyi ,Toshkent 2006.

3. Арабидзе Г. Г. “Диагностика артериальных гипертоний” // “Ангиология и сосудистая хирургия”. - 1999.-№ 3.-С. 116–118.

4. Изард К Э “Психология эмоций” –СПБ Питер 2002-464 с

5. Сидорова Ю.И, М.П.Билецкая “Психологические особенности пациентов с гипертонической болезнью II стадии”. СПб. Педиатр. Том IV №1. 2013. ст 86.

6. Селье Г. “Стресс без дистресса” / Пер. с англ. - Рига: Виеда, 1992 - 109 с.

7. Urazbayeva D.A. “Onkologik bemor ayollar emotsional sohasiga ta’sir etishning mexanizmlari” [Matn]: Monografiya Urganch “Quvonchbek-Mashhura” MCHJ nashriyoti ,2020 yil. 180 b.

Fozilova Sabohat Nodir qizi,
Ma’mun universiteti Psixologiya va tibbiyot kafedrasi o‘qituvchisi
sabohatfozilova202@gmail.com

YOSHLARDA EKOLOGIK ONG SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada atrof-muhitni kelajak avlodlar uchun ekologik talablarga javob beradigan tarzda yetkazish maqsadida xalqaro miqyosda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, ekologik ong xususiyatlarining namoyon bo'lishi, qadriyatlar va ekologik ong o'rtasidagi bog’liq, yoshlarni ekologik ongi darajasini rivojlanganligi metodikasi orqali tadqiq qilindi. Natijalar tahlili yoshlarni atrof-muhitga munosabatni rivojlantirishni taqozo etgan.*

Kalit so‘zlar: *ekologik ong, qadriyat, kognitiv, pragmatik, motivatsiya, aura.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ У МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются меры, реализуемые на международном уровне в целях создания окружающей среды таким образом, чтобы она отвечала экологическим требованиям будущих поколений, а также исследованы проявление характеристик экологического сознания, связь между ценностями и экологическим сознанием, развитие уровня экологического сознания молодёжи посредством методики. Анализ результатов потребовал от молодёжи формирования отношения к окружающей среде.*

Ключевые слова: *экологическое сознание, ценность, познавательный, прагматический, мотивация, аура.*

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN YOUNG PEOPLE

Abstract. *The article discusses measures implemented at the international level to make the environment ecologically clean for future generations, the development of attitudes towards the environment among students, the manifestation of features of environmental awareness, between values and environmental awareness, the results showing the presence of a direct relationship.*

Keywords: *ecological consciousness, value, cognitive, pragmatic, motivation, aura.*

Kirish. Hech kimga sir emaski, sayyoramiz misli ko’rilmagan muammolarga duch kelmoqda. Iqlim o’zgarishi, ichimlik suv tanqisligidan plastik ifloslanishgacha, yurtimizda ham so’nggi yillarda ekologik muammolar ortib bormoqda. Biz insonlarning harakatlarimiz oqibatlari atrof-muhit va kelajak avlodlar farovonligiga tobora ko’proq ta’sir qilmoqda. Garchi bu muammolarning ko’lami hududiy, mintaqaviy katta bo’lsa ham har birimiz kundalik tanlovimiz va harakatlarimiz orqali o’zgarishlarni amalga oshirishga qodirmiz. Bu go’zal va betakror zaminimizni asrab avaylashda bir nechta inson yoki tashkilotlarning harakati yetarli emas, minglab millionlab insonlar ongida atrof-muhitni asrash bo’lishi va birgalikdagi harakati lozim.

1977-yil Tbilisi dekloratsiyasida belgilanganidek, Ekologik ta’limning uchinchi maqsadi munosabatlardir. Ijtimoiy guruhlar va shaxslarga atrof-muhitga bo’lgan g’amxo’rlik va atrof-muhitni yaxshilash va muhofaza qilishda faol ishtirok etish uchun motivatsiyalar to’plamini egallashga yordam berish. Biz yoshlik davrida shakllantiriladigan va voyaga yetgunimizcha olib boradigan qadriyatlarimiz turli manbalardan shakllanadi. Rivojlanayotgan yillar davomida bizga oilamiz, maktablarimiz, mahallalarimiz va dinimiz ta’sir qiladi. Keyinchalik, biz qo’shimcha ravishda ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy institutlar va a’zolik tashkilotlari tomonidan ta’sirlanamiz. Michigan State University Extension ma’lumotlariga ko’ra, bu ko’plab omillar biz kattalar sifatida ega bo’lgan qadriyatlarimizni shakllantiradi va oxir-oqibat biz harakatlarni amalga oshiramiz. Yosh avlodga ekologik ong qarashlarini qadriyatlari bilan uzviy bog’lash orqali hayot faoliytini olib borishiga ko’maklashish lozim. Har bir insonning ekologik ongi o’z aurasiga ma’suliyat (yashab turgan yeri, o’qiyotgan va ishloyotgan joyga, u turgan makonga o’tkazgan vaqtida tozaligi va go’zalligiga javobgarlik hissi orqali yondashishi anglab yetishi) li bo’lishi va qadrlashi lozimdir. Atrof-muhitga e’tiborli bo’lish bizning shaxsiy tanlovimizning atrof-muhitga ta’sirini tan olishdan boshlanadi. Biz iste’mol qiladigan oziq-ovqatdan tortib, sotib olgan mahsulotlarimizgacha, bizning

qarorlarimiz atrofimizdan ancha uzoq bo’lgan to’lqinli ta’sirga ega. [1,B.5] Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, odamlar o’zlarining atrof-muhitga ta’siridan xabardor bo’lsalar, ular ekologik toza xatti-harakatlarni qabul qilish ehtimoli ko’proq. Atrof-muhitni ilmiy tushunishdan tashqari, u xulq-atvordagi o’zgarishlarni rag’batlantirishi kerak va bu axloq, qadriyatlar va turmush tarzi darajasida ishlashni anglatadi. Qadriyatlarga kuchli e’tibor qaratiladigan ta’lim barqarorlikni ta’minlash uchun barcha faoliyat sohalarida amalga oshirishdagi to’siqlarni bartaraf etishga yordam beradi. Qadriyatlar birinchi navbatda oilada, ota-onalar va boshqa yaqin oila a’zolari tomonidan ongli yoki ongsiz ravishda, misol va so’z bilan, shu jumladan an’anaviy hikoyalar, ertaklar va ertaklar orqali uzatiladi. Biroq, qadriyatlar ommaviy axborot vositalari va reklama orqali, ko’pincha jamoa manfaatlaridan ko’ra, tijorat maqsadlarida ko’proq uzatilmoqda. Maktablar va tengdosh guruhlar ota-onalarga qaraganda qadriyatlarga ko’proq ta’sir qila boshlaydi. Qadriyatlarni ekologik ong bilan bog’liq holda bolalarda tarbiyalash ushbu murakkab jarayonda kim mas’ul ekanligi va qanday usullar orqali amalga oshirish hali ham o’z yechimini topmadi. Agarda buni kelajak avlodda shakllantira olsak “Barqaror atrof –muhit va iqtisodiyot”ni tashkil qilishimiz mumkindir [2, B.7].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy ilm-fanda qadriyatlarni o'rganishning sotsiologik va ijtimoiy-psixologik tarmog'i XX asrga kelib ancha rivojlandi. M. Rokich, Sh.Shvarts, B.Bilskiy, P.V.Shults, L.S.Zelezniy tatqiqotlari orqali qadriyatlarni o’rganishni yangi bosqichini ochib berdi.Yurtimiz olimlari A.D. Aliyorov, D.X.Kosimova , Sh.Z.Taylonova,M.M.Umarova o’rgangan. Ekologik ong muommosini S. D. Deryabo, V. A. Yasvin V. I. Panov, V. V. Rubtsov T. G. Ivoshina A. V. Gagarin, S. O. Novikov, D. N. Kavtaradze, I.V.Tsvetkova, N. V. Lapchinskaya, A.Aldasheva V.I.Medvedov, ilmiy tatqiqot ishlarida yoritib berganlar. Respublikamiz olimlari tamonidan ekologik ta’limga oid bir qancha ishlar amalga oshirilgan R.H. Jurayev, O.Turdikulov, B.Ziyomuhammedov, S.K.Annamuratova, S.X.Fayzulina, R.Xasanov, Y.Sh.Shodimetov, Y.G.Maxmudov, S.A.Mamatov, V.N.Sattorovlar A.K.Shamshetova tatqiqotlarida o’rganishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bizning tatqiqot ishimizning maqsadi talabalarimizning tabiatga munosabatni o'rganishdir. Naturafil so'rovnomasi tabiatga munosabatning intensivligini aniqlash uchun mo'ljallangan. Metodikaning natijalari maxsus kalit yordamida qayta ishlanadi. Kalit bilan mos keladigan javobi hisoblanadi va unga bir ball beriladi. (E'tibor bering, tabiatshunoslik miqyosida "bilmayman" degan javob har doim "samarasiz" deb hisoblanadi).

1-jadval.

O'simliklar			Hayvonlar			Tabiat				Mezon
1.-	6.+	11.-	16.+	21.-	26.+	31.-	36.-	41.-	46.-	PA
2.+	7.+	12.+	17.+	22.-	27.+	32.+	37.+	42.+	47.+	K
3.-	8.+	13.+	18.+	23.-	28.+	3.+	38.+	43.+	48.-	Pk
4.+	9.-	14.-	19.+	24.+	29.+	34.-	39.+	44.+	49.+	Pc
5.-	10.-	15.-	20.+	25.-	30.-	35.+	40.-	45.+	50.-	NE

Olingan natijalar umumiylashtirilib munosabatlar intensivligi =PA+K+Pk+Pc+NE chiqariladi. Mezondagi natija ushbu chiziqdagi ballar yig'indisi sifatida aniqlanadi. Har bir mezon bo’yicha ko’rsatkichlari quyidagi natijalar o’rganiladi.

PA - pertseptiv-affektiv

Tabiiy obyektlarning estetik va axloqiy rivojlanishi darajasida namoyon bo'ladigan tabiatga munosabat bilan bog'liq bo'lgan estetik, axloqiy va hayotiy xarakterdagi shaxsning ta'sirchan rangli "standartlari" tizimidagi o'zgarishlar darajasini diagnostika qilishga qaratilgan, hissiy va ekspressiv elementlarga nisbatan sezgirlikni oshirish.

K - kognitiv

Tabiat obyektlari bilan bog'liq bo'lgan kognitiv faoliyatning motivatsiyasi va yo'nalishidagi o'zgarishlar darajasini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unga bo'lgan munosabat bilan shartlangan bo'lib, ular qabul qilish, qidirish va qayta ishlashga tayyorlik (pastki daraja) va xohish (yuqori) da namoyon bo'ladi. ushbu obyektlar haqida ma'lumot.

Pk- amaliy o'lchov

Tabiiy obyektlar bilan amaliy faoliyatning motivatsiyasi va yo'nalishidagi o'zgarishlar darajasini, unga bo'lgan munosabat bilan shartlangan diagnostikaga qaratilgan bo'lib, u tabiiy obyektlar bilan pragmatik bo'lmagan amaliy aloqaga tayyorlik va xohishda namoyon bo'ladi.

Pc - progressiv

Shaxsning tabiatga bo'lgan munosabati bilan belgilanadigan, atrof-muhitni shu munosabatga mos ravishda o'zgartirish bo'yicha faoliyatida namoyon bo'ladigan o'zgarishlarni diagnostika qilishga qaratilgan.

NE - naturalistik bilim

Tabiiy obyektlar to'g'risida shaxs uchun mavjud bo'lgan ma'lumotlar yig'indisini diagnostika qilish.

Har bir mezon bo’yicha rivojlanish darajasi aniqlab olish 2-jadval asosida tadqiq qilinadi.

2-jadval.

T-ball	Natijalar
1/ 29	Past daraja
2/ 30-54	O’rta daraja
3/ 55 yuqori	Yuqori daraja

Tahlil va natijalar. Tatqiqot jarayoni Ma’mun universitetining Filologiya fakulteti 1-bosqich 120 nafar talabasida o’tkazildi.

Talabalarning atrof-muhitga bo'lgan munosabatining rivojlanish darajasini o'rganar ekanmiz, shuni ta'kidlash kerakki, birinchi o'lchovda talabalarning uchdan biridan ko'prog'i past darajaga ega 38,7%, o’rtacha daraja 38,1% va atigi 23,2%. yuqori darajaga ega edi. Taxmin qilish mumkinki, Talabalarning atrof-muhitga bo'lgan munosabatning yuqori darajada rivojlangan respondentlarning bunday past foizi ekologik ongi past darajada ekanligini ko'rsatadi.

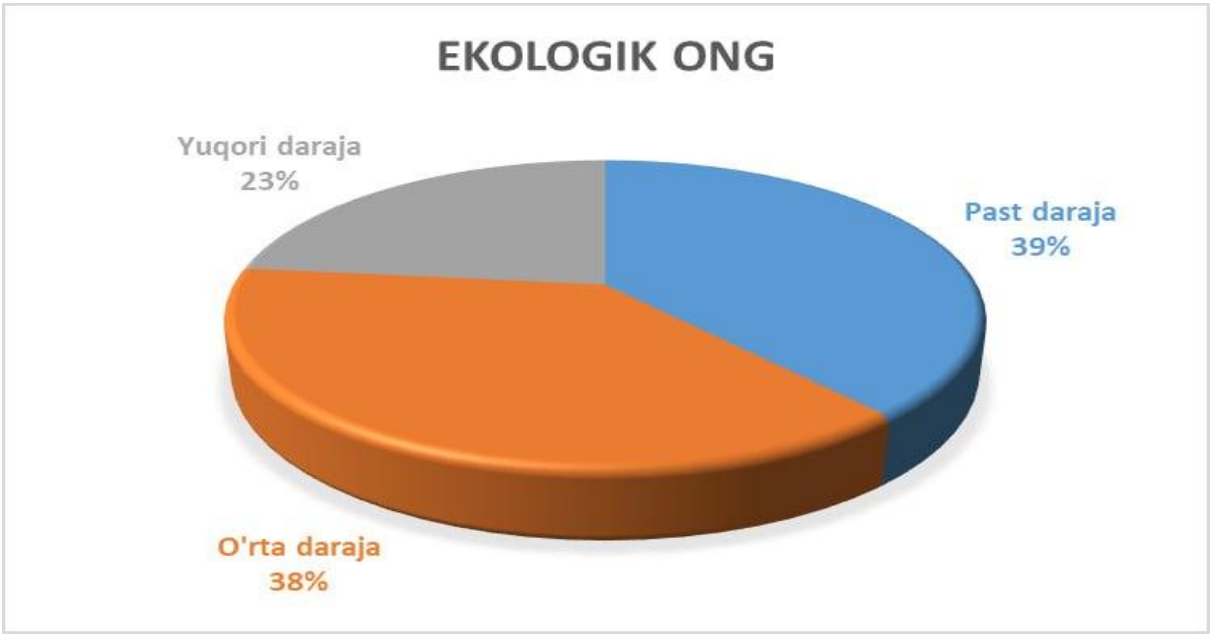

Xulosa va takliflar. Xulosa o’rnida shuni takidlashimiz mumkinki, yosh avlodga ekologik ong qarashlarini qadriyatlari bilan uzviy bog’lash orqali hayot faoliyatini olib borishiga ko’maklashish lozim. Har bir insonning ekologik ongi o’z aurasiga ma’suliyat (yashab turgan yeri, o’qiyotgan va ishloyotgan joyga, u turgan makonga, o’tkazgan vaqtida tozaligi va go’zalligiga javobgarlik hissi orqali yondashishi anglab yetishi) li bo’lishi va qadrlashi lozimdir. Atrof-muhitga e’tiborli bo’lish bizning shaxsiy tanlovimizning atrof-muhitga ta’sirini tan olishdan boshlanadi. Kichik o’zgarishlar vaqt o’tishi bilan katta ta’sirga olib kelishi mumkin, shuning uchun individual harakatlaringizning kuchini kamaytirmang. Biz o’sishda, o’rganishda va boshqalar bilan bog’lanishda davom etar ekanmiz, biz kelajak avlodlar uchun yanada yorqin, yashil kelajakni ta’minlay olamiz.

Adabiyotlar:

1. BMT Bosh Assambleyasi sammiti (BMT 2015) tomonidan 2030-yilgacha Barqaror rivojlanish kun tartibi va Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) 4.7-maqsadi.

2. Corner, A., Markowitz, E., & Pidgeon, N. (2014). Iqlim o’zgarishi bilan jamoatchilikni jalb qilish: insoniy qadriyatlarning roli. Wiley Disiplinlerarası sharhlar: Iqlim o’zgarishi, 5 (3), 411-422. https://doi.org/10.1002/wcc.269

3. Степанов С.А. Основные методологические и содержательные аспекты экологического образования для устойчивого развития в высшем учебном заведении: монография. М.: Изд-во МНЭПУ, 2010. 28 с.

4. Стерлигова Е.А. Экологическая психология Пермь, 2012. − 94 с

5. Дерябо С.Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания / С.Д. Дерябо. М.: 1999. 113 с.

UO’K 159.922.27

Ibodov Murodulla Xoldor o‘g‘li,
Termiz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
murodibodov582738210@gmail.com

SHAXSDA AXLOQIY ONGNI RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ong, xulq, axloqiy ong, rivojlanish mexanizmi haqida so‘z boradi. Bilamizki, axloq - inson xatti-harakatlarini me’yoriy tartibga solish usullaridan biri, ijtimoiy ongning alohida shakli va ijtimoiy munosabatlarning bir turi hisoblanadi. Axloqning betakror xususiyati shundaki, u hayotning barcha sohalarida (mehnat faoliyati, kundalik turmush, oila, shaxslararo va boshqa munosabatlar) kishilarning xatti-harakati va ongini tartibga solib turadi.*

Kalit so‘zlar: *ong, xulq, axloqiy ong, ijtimoiy ong, individual ong.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ НРАВСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. *В данной статье говорится о сознании, поведении, нравственном сознании и механизме развития. Мы знаем, что мораль — это один из способов нормативного регулирования поведения человека, особая форма общественного сознания и тип общественных отношений. Уникальная особенность морали состоит в том, что она регулирует поведение и сознание людей во всех сферах жизни (труд, быт, семейные, межличностные и другие отношения).*

Ключевые слова: *сознание, поведение, моральное сознание, общественное сознание, индивидуальное сознание.*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF MORAL CONSCIOUSNESS IN THE PERSON

Abstract. *This article talks about consciousness, behavior, moral consciousness, and the mechanism of development. We know that morality is one of the methods of normative regulation of human behavior, a special form of social consciousness and a type of social relations. The unique feature of morality is that it regulates people's behavior and consciousness in all spheres of life (work, daily life, family, interpersonal and other relationships).*

Keywords: *consciousness, behavior, moral consciousness, social consciousness, individual consciousness.*

Kirish. Oila odob-axloq, xushmuomalalik, mehnatsevarlik asosida qurilgan bo‘lishi, insonlar o‘rtasidagi munosabat va muloqotlarda o‘ta muhim va shaxsning fe'l-atvori, yurish-turishida alohida ahamiyat kasb etadi. Agar oila o‘z farzandini Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalasa, bu his-tuyg‘u unga butun hayoti davomida hamroh bo‘ladi[1.654b]. Kishining har qanday xatti-harakati ong orqali bajariladi, ammo jamiyat ularni saralab, manfaatdor bo‘lganlarinigina yuzaga chiqarib keladi. Axloqiy ongning ijtimoiy ahamiyati ham xuddi ana shundan iboratdir. Qoidalarga rioya etilmas ekan, axloqiy jihatga putur yetkaziladi va iqtisodiy tomonga ham zarar keltiriladi. Shu sababli, axloqiy ong bir tomondan jamiyat yoki guruhning talablari, normativlarini ifodalasa, ikkinchi tomondan shu talablarni anglashning individual, shaxsiy shakli va ularni amalda namoyon qilish demakdir. Axloqiy ongda normalardan tashqari odatlar, hissiyotlar ham chambarchas bog‘lanib ketadi. Aql hissiyotlarga ma’lum ijtimoiy yo‘nalish beradi, emotsional hissiyotlar esa ongda o‘zining aqliy asosini topadi. Insoniy his-tuyg‘ularsiz haqiqatni ochish ham mumkin emas. Demak, tuyg‘ularsiz haqiqiy axloqiy ulug‘vorlik bo‘lmaydi. Lekin bu ham xulqning doimiy sababchisi bo‘la olmaydi.

Sharq mutafakkirlari merosida ta'lim-tarbiya, xususan, oilaviy tarbiya masalalariga keng o‘rin berilgan. Ular bolalarni tarbiyalashni jamiyat taqdirini, millatning kelajagini belgilaydigan asosiy mezon deb hisoblaganlar. Ularning pedagogik qarashlari zamirida ijtimoiy ideal sifatida komil inson g‘oyasi yotadi. Ular tarbiyada ijtimoiy va biologik tomonlarning o‘zaro munosabati haqida to‘xtalib, tarbiyada irsiyat va muhit ta'siri birdek ekanligi, tan va ruh sog‘lomligining birligi kabi masalalarni o‘rtaga tashlaydilar. Ularning aqliy, mehnat, axloqiy, estetik va jismoniy tarbiyaning birligi hamda ularni amalga oshirish yo‘llari haqidagi va oilada bolalar tarbiyasi haqidagi fikrlari mazkur muammolarning ko‘pgina jihatlarini qamrab oladi va ular

muayyan tarbiyashunoslik bo‘yicha qarashlar tizimini tashkil etadi [5. 654-655b]. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorida ham “Talaba va o‘quvchilarda kitobxonlik hamda mutolaa madaniyatini shakllantirish orqali ularning ma’naviy dunyosini yuksaltirishga qaratilgan ishlarni tashkil etib borish”[4.1b] bandining belgilanishi ham jamiyatimizda, yurtimizda yoshlarga qaratilgan, ularning ma’naviyati, madaniyati, ma’rifati va odob-axloqi e’tirof etilgan siyosat hisoblanadi.

Axloqiy ongning markaziy elementi hayot sharoitlari va tarbiya ta’sirida qaror topgan, qat’iy bilimlar va axloqiy tartib-qoidalarga emotsional munosabatdan iborat bo‘lgan ishonchdir. Ishonch-xulq normasini subyektiv qabul qilish bo‘lib, kishi namuna oladigan axloq tamoyillarining to‘g‘riligi va adolatli ekanligiga amin bo‘lishligidir, axloqiy zaruriyatni aqlan tushuntirish kabidir. Axloqiy ishonch shu bilan cheklanmaydi. Axloqiy ong aksiologik xususiyatga ega, chunki har bir hodisaga muayyan axloqiy norma, tamoyil, an’ana, qadriyat, ideallar nuqtayi nazaridan yondashiladi. Axloqiy ong ijtimoiy taraqqiyot jarayonida kishilarning ijtimoiy hayotlari va ijtimoiy munosabatlarini boshqarish ehtiyoji tufayli kelib chiqadigan hodisadir.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Axloqiy ong voqealikni in’ikos ettirar ekan, boshqa ijtimoiy ong shakllari singari haqiqiy yoki aksincha bo‘lishi mumkin. Uning ham haqiqatligi mezoni ijtimoiy tajriba hisoblanadi va pirovardida komil inson tarbiyalanadi, bu jarayon uzluksiz davom etadi(1-grafikka qarang). Shu bilan birga axloqiy ongning o‘ziga xos xususiyatlari ham mavjud. 1. Axloqiy ong boshqa ijtimoiy ong shakllariga nisbatan kishilarning kundalik hayotidagi xulq-atvoriga faolroq ta’sir ko‘rsatadi. Axloqiy qarashlar, prinsiplar, ideallar inson faoliyatiga bevosita singib ketgan bo‘lib, xatti-harakatga undovchi motivlar hisoblanadi. 2. Fandan farqli ravishda, axloqiy ong insonga kundalik ong, ijtimoiy-ruhiy darajasida ta‘sir ko‘rsatadi. Faqat yuqori darajada axloqiy ong ilmiy bilim xususiyatlariga ega bo‘lsa, shunda axloqiy qarashlar va ideallar nazariy bilimlarga aylanadi. 3. Axloqiy ong, axloqiy bilimlar majburiy (imperativ) xarakterga ega. Axloq haqida so‘z borar ekan, uning strukturasini ham aytib o‘tish joizdir. Axloqiy ong ikki ajralmas qismdan iborat: 1) individual axloqiy ong; 2) ijtimoiy axloqiy ong. Individual axloqiy ong tarkibiga: his-tuyg‘u, fikr-mulohaza kiradi. Ijtimoiy axloqiy ong tarkibiga: jamiyat tomonidan ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etiladign axloqiy kodekslar, kategoriyalar, normalar, tamoyillar, g‘oyalar kiradi. Shuningdek, Bazarov Otabek Xasanboevichning dissertatsiya ishining I bob 1-paragrafi “Ma’naviy – axloqiy ong” tushunchasining mazmun – mohiyati va namoyon bo‘lish shakllarida ham ma’naviyat, ong va ma’naviy – axloqiy ong tushunchasi va ularning uyg‘unligi haqida batafsil ma’lumotlar berilgan[2]. Ong psixikani yaxlit tarzda ifodalovchi yuksak shakli hisoblanib, insonning yakka va hamkorlik faoliyati(muloqot, nutq, til)ning vositasida ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning mahsuli sifatida yuzaga kelgandir. U ijtimoiy mahsul bo‘lishidan tashqari, unga muayyan munosabat bildirish, ya’ni maqsadni ko‘zlash, o‘zlikni anglash kabilarni namoyon etish imkoniyatiga ham ega hisoblanadi. Odatda, inson ongi uni qurshab turgan tevarak-atrof haqidagi bilimlar majmuasidan iborat bo‘lib, uning tuzilishi va tarkibiga shunday bilish jarayonlari kiradiki, bevosita ularning yordami bilan shaxs o‘z axborotlari ko‘lamini uzluksiz boyitib boradi. Insondagi bilimlar sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol singari bilish jarayonlari asa-sekin anglashilish darajasiga ko‘tariladi, keyinchalik esa muayyan turkumlarning tarkibiga kiradi. Harakatli hissiy tub ma’nodagi hissiy bilish bosqichlariga taalluqli sezgi, idrok, appersepsiya, tanish, bilib olish va tasavvur kabi bilish jarayonlari ko‘magi, miyaga bevosita ta’sir o‘tkazuvchilarning aks ettirishi natijasida inson ongida borliqning mazkur daqiqasida shaxs tasavvurida ularning hissiy manzarasi yuzaga keladi. Xotira jarayoni ongda o‘tmishdagi narsa va hodisalarining obrazlarini esga tushirsa hamda bosh miyaning u yoki bu katta yarimsharlarining bo‘limlarida aks etgan muayyan izlarni jonlantirish imkoniyatiga ega bo‘lsa, xayol jarayoni ehtiyoj obekti hisoblangan favquloddagi davr hukmiga kirmagan obrazlar modelini namoyon etadi. Bilishning yuksak darajasi bo‘lmish tafakkur jarayoni umumlashgan, ijtimoiy xususiyatli, bilvosita va so‘z orqali ifodalanuvchi bilimlarga asoslangan holda gavdalanuvchi muammolar yechimini hal etishni ta’minlaydi. Aytib o‘tilgan bilish jarayonlarining unisi yoki bunisi aks ettirish imkoniyatidan mahrum bo‘lsa,

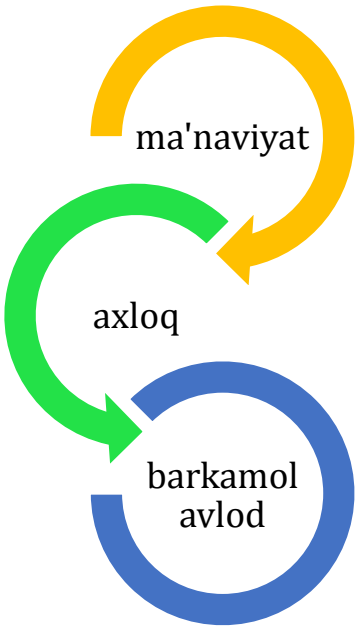

1-grafik.

buzilsa yoki ularning qaysidir xususiyati batamom, qisman izdan chiqsa u ongni tubdan o‘zgartirish sari yetaklaydi. Ong psixologik tavsifining yana biri subyekt bilan obyekt o‘rtasidagi aniq farqlanishda o‘z ifodasini topadi, ya’ni shaxs “men” degan tushunchasi bilan, “men emas” atamasi tarkibiga nimalar tegishli, aloqador ekanligini aniq biladi. Tirik mavjudotlar olamida birinchi bo‘lib, borliqda uni aniq qurshab turgan tevarak-atrofga nisbatan o‘zini qarama-qarshi qo‘ygan, yaratuvchanlik kuch-quvvatiga, o‘zgartiruvchanlik imkoniyatiga asoslangan shaxs o‘zi uchun, sifat jihatidan yuksak darajadagi makon vujudga keltirish uchun hayvonot dunyosini mangu tark etgan, shu bois jonivorlar bilan uning o‘rtasidagi ziddiyat va tafovut ongida saqlanib kelmoqda. Shaxs o‘z xulq-atvorini, bilish jarayonlarini aqliy va ijodiy faoliyatini, irodaviy sifatlarini ongli ravishda oqilona baholay oladi hamda o‘zini o‘zi boshqara biladi. Har qaysi insonda hukm suruvchi “men”likning “men emas”likdan ajratishga intilishni ,”o‘zini namoyon qilish, o‘zini o‘zi ifodalash, kimligini kashf etish, o‘zini o‘zi takomillashtirish, o‘ziga o‘zi buyruq berish, o‘ziga o‘zi tasir o‘tkazish singari jarayonlarda” ontogenetik hayotning daslabki taraqqiyot pallasidan, ya’ni bolalikning ilk daqiqalaridan boshlab, to yetuklikning u yoki bu bosqichlarini egallash davrigacha davom etib, o‘zini o‘zi anglashning yuzaga kelishi bilan yakunlanadi. Bizningcha, komil insoniylikka erishishning o‘ziga xos axloqiy, aqliy, irodaviy, g‘oyaviy tarkiblari mavjud bo‘lib, tanlangan idealga intilish, kasbga sodiqlik, samoviy muhabbat uning negizini tashkil qiladi. Tashqi olam taassurotlaridan mutlaqo voz kechish, fikriy soflikka erishish, tana a’zolarini musaffolashtirish (ortiqcha moddalardan tozalash), qulaylikka tortilganlik orqali shaxs oliy darajaga, ya’ni komillikka yetishi mumkin, lekin bu bosqich nisbiy xususiyat kasb etadi. Ongning uchinchi psixologik tavsifi shaxsning maqsadini ko‘zlovchi faoliyatini ta’minlashga oid ta‘rifi ifodalangan bo‘lib, uning yana bir funksiyasi mazkur maqsadini yaratishga yo‘naltirilganligi bilan boshqalardan farq qiladi. Ushbu jarayonda shaxs faoliyatining turli xususiyatga ega motivlari yuzaga keladi, ular inson tomonidan chamalab chiqiladi, buning natijasida motivlar kurashi namoyon bo‘ladi va bu o‘rinda usuvorlikka erishish yetakchilikni ta‘minlaydi, irodaviy zo‘r berish oqibatida muayyan qonun qabul qilinadi, harakatlarni bajarishning izchilligi qay yo‘sinda amalga oshirilishi hisobga olinadi, maqsadni qaror toptirishga to‘siq vazifasini o‘tovchi fikriy to‘siqlar bartaraf etiladi va unga mutanosib o‘zgarishlar kiritiladi, samaradorlikni oshirish uchun ba’zi bir tuzatishlar amalga oshiriladi. Maqsadni ko‘zlovchi faoliyatning amalga oshirilishi jarayonida, uning muvofiqlashuvida, voqelikka yo‘naltirilishida obyektiv va subyektiv sabablariga ko‘ra, ayrim nuqsonlarga yo‘l qo‘yilishi, buzilish vujudga kelishi ong funksiyasining zaiflashuvini bildiradi. Faoliyat ongli munosabatni taqozo etganligi tufayli uning tarkibiy qismlari bajarilishida ayrim kamchilikka yo‘l qo‘yilsa, bu holat ongning nazorat funksiyasi izdan chiqqanligini anglatadi. Ongning to‘rtinchi psixologik tavsifi uning tarkibida muayyan darajadagi, ma’lum tizimga xos emotsiya(hissiy) munosabatlar qamrab olinganligini aks ettiradi. Shundan keyin shaxs ongiga muqarrar ravishda turli-tuman his-tuyg‘ular (har xil darajali ijobiy, salbiy, barqaror, statik, dinamik), kechinmalar, sress, affekt holatlar to‘g‘risidagi axborotlar oqimi kirib kelaveradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ong ijtimoiy tarixiy sharoitda odam mehnat faoliyatining tarkib topishida til yordamida boshqa kishilar bilan doimiy munosabatda bo‘lish natijasidir. Bu ma’noda ong mutafakkirlar ta’kidlab o‘tganlaridek, ijtimoiy mahsulotdir. Psixikaning yuqori bosqichi insongagina xos bo‘lgan, uning eng yuksak darajasi hisoblanmish ongda o‘z aksini topadi. Shaxsning boshqa kishilarga, tabiatga, jamiyatga, ashyolarga nisbatan munosabatlari mavjud mezonlarga asoslansa, muayyan qoidalarga bevosita amal qilinsa, har bir narsaga oqilona, odilona va omilkorlik bilan yondashilsa, ongning nazorat funksiyasi hukm surayotganligidan dalolat beradi. Shaxsdagi mo‘tadillik, ruhiy sog‘lomlik ongning boshqaruv imkoniyati mavjudligini bildirsa va ayrim hollarda hissiyotga berilsa, demak, uning o‘z funksiyasini bajarishdan chetlashganligi namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, ontogenezda ongning paydo bo‘lishi („men" davrining boshlanishi), uning taraqqiyoti, tarkibiy qismlari, unda ijtimoiy muhitning, zarur shart-sharoitlarning o‘rni, biologik va ijtimoiy shartlanganlikning ta’siri, tarbiyaning usuvorligi to‘g‘risidagi ilmiy tadqiqot ishlari mazkur muammoning psixologik tafsifini ishlab chiqishga muhim negiz yaratdi[11.325b]. Axloqiy ijtimoiy ong – ong shakllaridan biri sifatida jamiyat hayotida muhim o‘rin egallaydi va boshqa ijtimoiy ong shakllari bilan uzviy aloqadorlikda rivojlanib boradi. Masalan, axloq bilan din aloqadorligi masalasida shuni aytish mumkinki, mohiyatan din inson hayotining aloqadorligini taqozo qiladi. Shuningdek, ma’naviy-axloqiy tarbiya jarayonini rivojlantirish borasida milliy qadriyatlardan foydalanish usullari va milliy tarbiya negizlari, ma’naviy-axloqiy madaniyatni shakllantirishning tarbiyaviy asoslari, ta’lim tizimida ma’naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirish hamda bo‘lajak mutaxassislarning ma’naviy-kasbiy tayyorgarligi muammosi, ayniqsa, ta’lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar tizimini samarali tashkil etish masalalari bo‘yicha Z.E.Azimova[7], Sh.Sh.Olimov [9], M.Quronov [10], N.A.Muslimov [6], N.Dj.Mahmudova [7], Y.P.Azarov [6]larning tadqiqotlarida oliy ta’lim tizimida ma’naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirish hamda bo‘lajak mutaxassislarning ma’naviy-kasbiy tayyorgarligi muammosi o‘rganilgan. Agar turli xususiyatli munosabatlar ong nazoratida amalga oshirilsa, shaxs xulq-atvorida, faoliyatida va muomala

jarayonida, hech qanday nuqsonlar, chetga og‘ishlar sodir bo‘lmasligi kerak. Riyoziyotda hamma narsa qat’iy qonunlarga bo‘ysunadi, ammo inson ongiga kelsak, yagona noyob umid bir zumda bug‘lanadi. Axloqiy ongning asosiy xususiyatlaridan biri yuqorida nomlangan - bu subyektivlikdir. Shunday qilib, bir madaniyat uchun ba’zi narsalar odatiy bo‘lib, boshqasi uchun esa mutlaqo qabul qilinmaydi, bundan tashqari, ba’zi bir madaniy qadriyatlarga ega bo‘lganlar o‘rtasida o‘xshash kelishmovchiliklar yuz berishi mumkin. Voyaga yetgan kishining hayot haqidagi qarashlarini o‘zgartirishi o‘z-o‘zidan jiddiy ishni talab qiladi. Shuningdek, yuqorida aytilganlarning hammasi bu yoki boshqa harakatlarning axloqiy holatini baholash uchun juda qiyin holga keladi, chunki uning obyektivligi uchun noto‘g‘ri xulosa bilan cheklanmagan rivojlangan axloqiy ongga ega bo‘lish lozim(2-grafikka qarang).

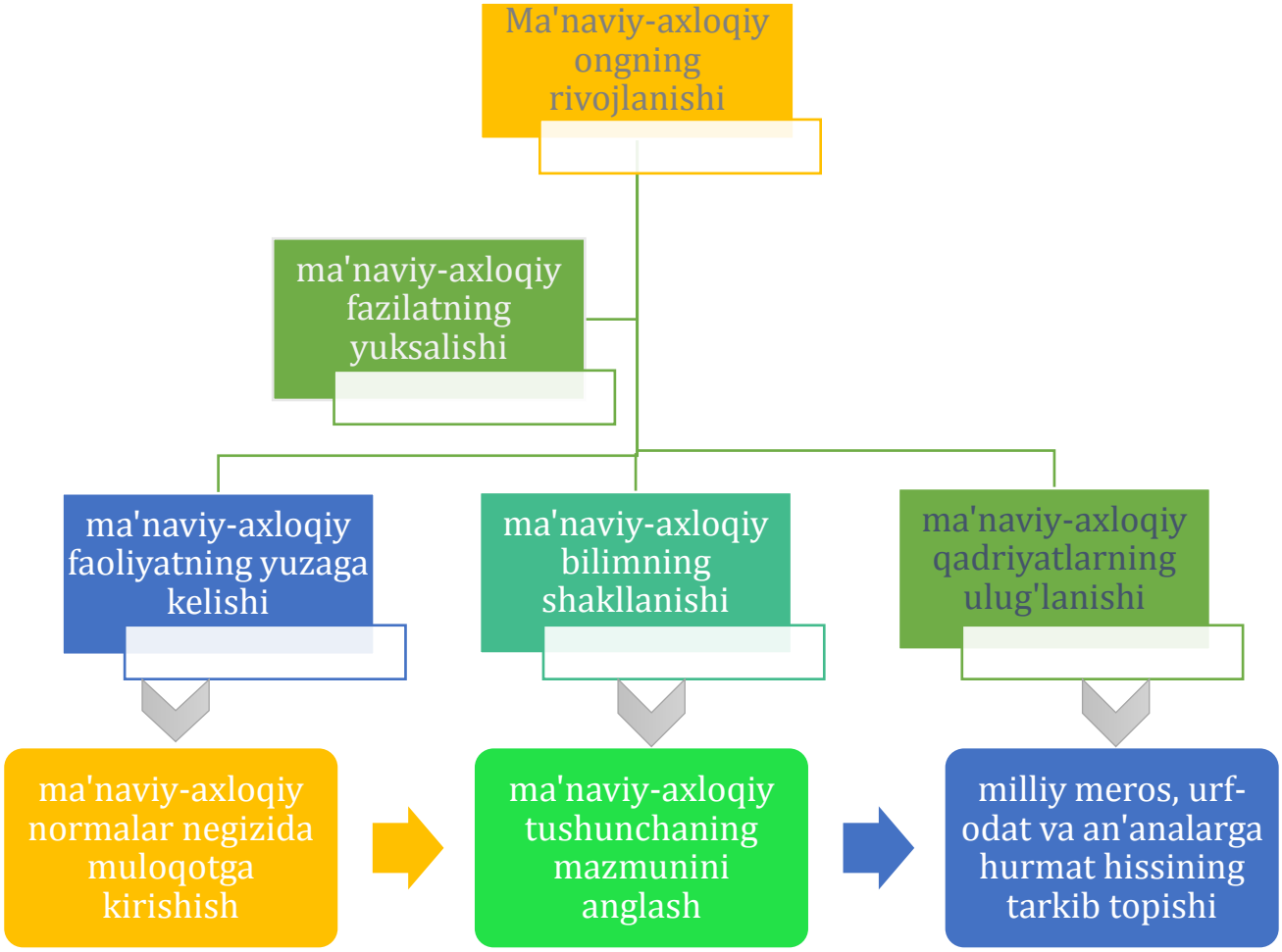

2-grafik. Ma’naviy-axloqiy ongning strukturasi va rivojlanish shart-sharoitlari

Shu narsani ta’kidlash o‘rinliki, patologik holatlarni tahlil qilish, ong mohiyatining genezisini atroflicha anglab olishga ko‘maklashadi. Shu bois ongning zaiflashuvi shaxsning his-tuyg‘ulari va munosabatlarini o‘zgartiradi hamda vaqt-vaqti bilan simpatiya antipatiya bilan, quvonch qayg‘u bilan, optimizm pessimizm bilan o‘rin almashib turadi. Shu bois diniy-sha’riy tamoyillar va me’yorlar, hadisi sharifdagi o‘gitlar axloq-odob qoidalari bilan chambarchas bog‘liqdir. Jumladan, inson eng oliy qadriyat sifatida qat’iy muhofaza etiladi. Din insonni axloqiylashtirishning vositasi sifatida ish ko‘radi. Demak, diniy taqvo bilan axloqiy talabning ildizi bir xil. Axloq muayyan jamiyatdagi huquqiy qonun-qoidalar, tamoyil, me’yorlar, urf-odatlar negizida vujudga keladi. Axloq san’at bilan ham bog‘liq bo‘lib, yoshlarda axloqiy ideallarni shakllantirishga xizmat qiladi. Oilaning yoshlar ma'naviy-marifiy ongini rivojlantirish va tarbiyaviy imkoniyatlarini yuksaltirishda muomala masalasi muhimdir. Har bir oila o‘zining individual xususiyatiga ega. Zero, oilada shakllangan muomala madaniyati barcha oila a’zolari uchun o‘z ta’sir kuchini o‘tkazadi[3. 831b].

Xulosa. Shuni aytish mumkinki, aldov, yolg‘on, soxtalik va totalitar axloqiy zug‘um hukmronlik qilgan davrda yoki jamiyatda axloqiy hissiyot, axloqiy anglash, axloqiy munosabatlar qabul etilgan kodekslar, me’yorlar hamda tamoyillarga ko‘pincha to‘g‘ri kelmaydi. Rasmiy axloqiy qonun-qoidalar bilan

haqiqiy axloqiy intilishlar orasida ma’naviy jarlik paydo bo‘ladi. Tilda bu qonun-qoidalar ko‘klarga ko‘tarilgani holda, qalbda, ich-ichdan ularga qarshilik hukm suradi. Natijada jamiyat uchun fojia bo‘lgan axloqiy so‘z bilan axloqiy faoliyatning alohida-alohida mavjudligi ro‘y beradiki, buni biz sho‘rolar davridagi «kommunizm quruvchisining axloqiy kodeksi» bilan shu kodeksni hayotga tatbiq etishga yo‘naltirilgan guruhlarning, «shu kodeks asosida yashayapmiz» degan odamlarning poraxo‘rligida, ta’magirchiligida, xudbinligida, yolg‘onchiligida ko‘rganimiz kabidir.

Adabiyotlar:

1. Дилбар Каипбергенова, Жуманиёзова Н.С Бугунги кун талаба ёшларида ахлоқий дунёқарашни шакллантириш усуллари // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(5), May, 2023 654b.

2. Bazarov Otabek Xasanboevich Talaba-yoshlar ma'naviy-axloqiy ongini shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy asoslari I bob. Ma’naviy – axloqiy ong tushunchasini o‘rganishning ilmiy falsafiy asoslari 09.00.04 – ijtimoiy falsafa Dis - 2021/28-45

3. Хол Жумаевич Худойқулов Талаба-ёшларнинг маънавий-тарбиявий онгини шакллантиришда педагогик ҳамкорликнинг ўрни ва аҳамияти // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb masalalari National University of Uzbekistan Volume 4 | NUU Conference 2 | 2023 Google Scholar indexed Current Issues of Social Sciences and Humanities DOI: 10.24412/2181-1385-2023-2-825-833 831b.

4. Дилбар Каипбергенова, Жуманиёзова Н.С Бугунги кун талаба ёшларида ахлоқий дунёқарашни шакллантириш усуллари // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(5), May, 2023 654-655b.

5. Azarov Yu.P. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991.

6. Azimova N.E. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchisini ma’naviy-axloqiy tarbiyalash texnologiyasi (Pedagogik yo‘nalishdagi fanlarni o‘qitish misolida). Ped. fan. fal. dokt. (PhD).…dis.–Toshkent,2012.

7. www.carjis.org Sabohat Xudoybergan qizi Madiyarova Nizomiy nomidagi TDPU magistri “Shaxsda individual va ijtimoiy axloqiy ongni shakllantirish mexanizmlari” // Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS) ISSN (online): 2181-2454

8. Olimov Sh.Sh. Kasb-hunar kollejlari o‘quvchilarini ma’naviy-axloqiy tarbiyalash nazariyasi va amaliyoti. Ped.fan.dokt.…dis.–Buxoro,2012.

9. Quronov M. Milliy tarbiya. – Toshkent: Ma’naviyat, 2007.

10. Ibodov, M. X. (2023). Shaxsda ekologik ongni rivojlanishida hadislarning psixologik va pedagogik ahamiyati. // Interpretation and researches, 1(9).

Jumamuratova Guljayna Kenesbayevna,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi
Zakirjan2021@mail.ru

OROLBO‘YI EKOLOGIK IQLIMNING PSIXOLOGIK PREDIKTORLAR

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada ekologik vaziyatlarda shaxs psixologiyasiga ta’siri masalalariga oid ilmiy fikrlar tahlil qilingan. Orolbo‘yi mintaqasida ekologik vaziyatlar shaxs psixik rivojlanishidagi psixologik pediktorlari ko‘rsatib o‘tilgan. Atrof-muhit ekologiyasi yaxshi bo‘lsa shaxs psixologiyasidagi ijobiy pediktorlariga to‘xtalib o‘tilgan. Atrof-muhitni tang ekologik vaziyatlardagi shaxsning salbiy psixologik pediktorlari namoyon bo‘lishi ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *Orolbo‘yi, ekologik vaziyatlar, psixologik pediktorlar, shaxs psixologiyasi, murakkab dinamik ekotizim, aholi salomatligi, milliy xarakteri, atrof-muhit.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДИКТОРЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КЛИМАТА ПРИАРАЛЬЯ

Аннотация. *В данной научной статье анализируются научные взгляды на вопросы влияния на психологию личности экологических ситуаций. Экологические ситуации в Приаралье показаны как психологические факторы психического развития личности. Экология окружающей среды хорошо изучена в психологии личности как позитивный фактор. Было показано, что экологический кризис проявляется в негативных психологических проявлениях личности в ситуациях, связанных с окружающей средой.*

Ключевые слова: *Приаралье, экологические ситуации, психологические педикторы, психология личности, сложная динамическая экосистема, здоровье населения, национальный характер, окружающая среда.*

PSYCHOLOGICAL PREDICTORS OF THE ARAL SEA REGION'S ECOLOGICAL CLIMATE

Abstract. *This scientific article analyzes scientific views on the issues of influence on personality psychology in environmental situations. Environmental situations in the Aral Sea region are shown as psychological factors of mental development of a personality. The ecology of the environment is well studied in personality psychology as a positive factor. It has been shown that environmental flavor manifests itself in negative psychological manifestations of personality in situations related to the environment.*

Keywords: *Aral Sea region, environmental situations, psychological pedictors, personality psychology, complex dynamic ecosystem, public health, national character, environment.*

Kirish. So‘nggi yillarda iqlimning keskin o‘zgarishi, sahrolarning kengayishi, cho‘llanish va yer degradatsiyasi, atmosferaning zararlanishi, suv resurslarining ifloslanishi va tanqisligi, o‘rmonlar va bioxilma-xillikning kamayishi insoniyat uchun nihoyatda dolzarb global ekologik muammolarga aylanib, iqlim o‘zgarishi muammosi yildan-yilga dolzarblashib bormoqda.

Darhaqiqat, sayyorani global isishning yangi to‘lqini kutmoqda, uning oqibatlarini turli mintaqalar aholisi sezmoqdi. Yer sayyorasining harorati 1°C ga oshgan. Bu raqam sezilarli emasdek ko‘rinishi mumkin, ammo unga sayyora yuzasidagi o‘rtacha ko‘rsatkich sifatida qaraydigan bo‘lsak, o‘zgarish katta ekanligini, oqibatda muzliklar eriyotganini va dengizlar darajasining keskin ko‘tarilayotganini ko‘rishimiz mumkin. Agar issiqxona gazlarining tarqalishi to‘xtamasa, olimlar Yer sayyorasi o‘rtacha haroratining 4 °C ga oshishini prognoz qilishmoqda. Bu esa quruqlikning katta qismini inson hayoti uchun yaroqsiz holga keltirib qo‘yadi.Jamiyatimizda ko‘plab olimlar atrof-muhit ekologiyasiga diqqat-e’tiborini qaratib kelmoqda. Insoniyat uzoq vaqt davomida iqlim o‘zgarishlariga hech qanday chora ko‘rmadi, shuning uchun olimlarning fikriga ko‘ra, hozirda vaziyat umid baxsh etmaydi. Ammo yer yuzida qazib olinadigan yoqilg‘i bor ekan, harakat qilish uchun hali ham kech emas.

Hududimizning dolzarb muammolari. Bunday ekologik muammolar bizning hududimiz uchun ham yot emas. Jumladan, katta hudud miqyosidagi ikkinchi yirik halokat - Orol dengizining yildan-yilga qurib borishi butun Orolbo‘yi iqlimining o‘zgarishiga sabab bo‘lmoqda. Orolbo‘yi hududlarida yuzaga kelgan ekologik vaziyat halokatli ekanligi, unga faqat tibbiy, iqtisodiy, imjtimoiy muammo sifatida emas, balki

deyarli barcha soha mutaxassislarini, keng ilmiy jamoatchilik e’tiborini qaratishni taqozo etadigan, o‘ta dolzarb muammo ekanligidan dalolat beradi.

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 12-sentabrda BMTning Nyu-Yorkdagi bosh shtab-kvartirasida chiqish qilib, Orolbo‘yi muammosiga e’tiborni oshirish taklifini ilgari surgandi[2]. 2020-yilning 23-sentabr kuni davlat rahbari BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida nutq so‘zladi hamda global iqlim o‘zgarishlari va Orolbo‘yi hududidagi vaziyatga yana to‘xtalib o‘tdi. Orol fojiasi insoniyat tarixida butun dengizni o‘ldirgan fojiali va noyob holatdir. Orolbo‘yi mintaqasida yashovchi aholining turmush tarziga, hayot sifatiga ta’sir qiluvchi ekologik pediktorlari va psixologik pediktorlarini ajratib, umumiy tarzdagi shaxs hayotiga salbiy ta’sirini ko‘rsatuvchi pediktorlariga ahamiyat qaratish.

Avvalo ilmiy tadqot ishimizni tashkil etishda iqlim holatini belgilovchi mezonlarni hisobga olish zarur. Geografik joylashuv nuqtayi nazardan Orolbo‘yi mintaqalari tuz changlari ko‘proq quruq va quyosh nuri yorqin bo‘lgan joylarda ko‘proq uchraydi va bu mintaqalarda yashaydigan shaxslar ko‘proq ta’sirlanadi. Shuning uchun biz orol bo‘yida joylashgan tumanlarni PM2.5 va PM10 mos ravishda 2,5 va 10 mikrometrgacha bo'lgan tuz zarralari bilan artrof muhit zararlanishiga ko‘ra havo sifat indeksi (HSI) topildi. HSI bo‘yicha 2 ta (A va B)katta guruhga ajratib oldik. A guruh- havoning ifloslanish darajasi (HSI=162) yuqori bulgan (Muynoq, Shumanay, Taxtakupir, Qanlikul, Korauzak) tumanlar va B guruh- havoning ifloslanish darajasi (HSI=137) nisbatan past bulgan (Kungrad, Amudaryo, Ellikkal’a, To‘rtko‘l,) tumanlarni aniqlab olindi. Ushbu guruhlarlarga kiruvchi respondentlar bilan avvalo tanishuv suhbati, savol-javoblar jarayonida o‘z tumanlarida mavjud ekologik vaziyatlarga nisbatan ularning munosabatlari fikr-mulohazalari haqidagi ma’lumotlar olindi. Nazariy jihatdan respondentlar tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalarga ko‘ra, atrof-muhit qanday bo‘lsa, u shu hududda yashaydigan odamlar ongida ham shunday tasvirlanadi. Ba’zan ekologik muhitning keskinlashuvi shaxs ongi va xulquga ta’sirini o‘zi sezmasligi mumkin. Masalan, atrof-muhitda daraxtlarning qurib qolishi, suv tanqisligi, tuzli changlarni havoga tarqalishi kabi holatlar shaxs hissiy kayfiyatini buzadi. Respondentlar albatta bunday ekologik vaziyat ularning mehnat faoliyatga kuchli ta’sir ko‘rsatishi haqidagi fikrlarni bildirdilar. Mazkur hududdagi shaxs(yosh)lar fikr-mulohazalaridan, ularni keskin ekologik vaziyatlarga moslashishi mumkin. Bunday moslashish doim shaxsning emotsional sohasi psixologik tushkunlik ko‘rinishlari namoyon bo‘ldi.

Bizning tadqiqotimizda ishtirok etgan respondentlarning yashash joylaridagi mavjud ekologik holatga munosabatlari haqidagi ma’lumotlar quyidagi 1-jadvalda keltirib o‘tilgan.

1-jadval.

Respondentlarni o‘zlari yashayotgan hududdagi mavjud ekologik vaziyatni baholash ko‘rsatkichlari (%)

№	Yoshlar tuman bo‘yicha guruhlari	Qoniqarli	Qoniqarsiz	Javobga qiynalaman
A guruh (HSI=162)				
1.	Muynoq	21,48	73,05	5,47
2.	Shumanoy	27,14	62,00	11,86
3.	Qanlikul	29,46	49,34	21,20
4.	Taktakupir	14,05	72,69	13,26
5.	Qarouzyak	24,35	58,49	18,16
	O‘rtacha	**23,296**	**63,114**	**13,99**
	B guruh (HSI=137)			
6.	Kungrad	50,89	29,68	19,43
7.	Amudaryo	59,86	24,00	16,14
8.	Elliqa’la	48,68	21,18	30,14
9.	To‘rtkul	46,37	31,94	21,69
	O‘rtacha	**51,45**	**26,7**	**21,85**

Demak, 1-jadvalda aks ettirilgan ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, B (Ellikqa’la (21,18%) va Amudaryo (24,00%)) guruhida yashovchilar A guruhiga nisbatan atrof-muhit sharoitlaridan kamroq norozilik bildiradilar, ehtimol ular o'z hududidagi ekologik sharoitlarning nisbatan yaxshilanganligi bilan bog'liq. Psixologik jihatdan buni ekologik vaziyatni idrok etishning taqqoslash va kutish darajasiga bog'liqligi bilan izohlash mumkin. Agar B guruhidagi sharoitlar haqiqatan ham boshqa hududlarga qaraganda yaxshiroq bo'lsa, aholining tashvish va stress darajasi pastroq bo'lishi mumkin, chunki ular A guruhidagi kabi aniq ekologik muammolarga kamroq duch kelganlar. Bu hali ham idealdan uzoq bo'lsa ham, vaziyatni yanada ijobiy idrok etishga olib keladi.

Bundan tashqari, agar B guruhi aholisi sharoitlarning yaxshilanishiga umid qilsalar yoki ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan ba'zi chora-tadbirlarni ko'rsalar, bu ularning norozilik va tashvish darajasini pasaytirishi mumkin. Aksincha, A guruhi aholisi ekologik muammolar oldida umidsizlik va nochorlik hissini kuchaytirishi mumkin, bu ularning noroziligini oshiradi.

Ekologik vaziyatni «qaniqarsiz» deb baholash Muynoq tumanida 73,05% ni, Taxtako‘pir tumanida tsa 72,69% ni tashkil etdi. Bu hududlarda norozilikning yuqori darajasi bu erda ekologik muammolar eng keskin sezilayotgani bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Atrof-muhitning ifloslanishi kabi salbiy omillarga doimiy ta'sir qilish aholida surunkali stress va nochorlik tuyg'usini keltirib chiqarishi mumkin, bu esa vaziyatdan norozilikni oshiradi.

Qarouzyak (58,49%) va Shumanoy (62,00%) tumanlari: Bu yerda ham norozilik yuqori, bu esa mazkur hududlar aholisining kundalik hayotiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadigan ekologik muammolarga duch kelayotganidan dalolat berishi mumkin. Salomatlik va farovonlikka tahdidni idrok etish, ko'rinadigan echimlarning etishmasligi bilan birga, salbiy his-tuyg'ularni kuchaytirishi mumkin.

Ekologik vaziyatni «qaniqarli» deb baholash holatlari Amudaryo tumaniida (59,86%) eng yuqori bo‘lsa Muynoq va Taxtako‘pir tumanlarida past (mos ravishda 21,48% va 14,05%). Bu hududda ekologik vaziyatni “qoniqarli” deb baholash holatlari ko‘p. Buning sababi, bu erda atrof-muhit muammolari kundalik hayotda unchalik ahamiyatsiz yoki unchalik sezilmaydigan tarzda qabul qilinishi mumkin. Ehtimol, hudud aholisi moslashish uchun ko'proq resurslarga ega yoki ekologik muammolarning ta'sirini yumshatish uchun yechimlarga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, havo ko'proq ifloslangan A guruhida (havo sifati indeksi = 162), respondentlarning atigi 23,296 foizi ekologik vaziyatni qoniqarli deb baholagan. Havo kamroq ifloslangan B guruhida (havo sifati indeksi = 137), respondentlarning 51,45 foizi vaziyatni qoniqarli deb hisoblaydi. Yuqori ifloslanish indeksiga ega bo'lgan A guruhida respondentlar havo sifatining yomonlashuvi tufayli ko'proq tashvish va xavotirni his qilishlari mumkin, bu ularning ekologik vaziyatni baholashiga salbiy ta'sir qiladi. B guruhida ifloslanish mavjudligiga qaramay, ifloslanish darajasi A guruhiga qaraganda pastroq. Bu tahdid va noqulaylik hissini kamaytirishga olib kelishi mumkin, bu esa respondentlarning vaziyat qoniqarli baholashi ehtimolini oshiradi. Odamlar kamroq xavfli sharoitlarga moslasha oladilar, bu ularning idrokida aks etadi. B guruhida ifloslanishning past intensivligi tufayli muammoni osonroq idrok etish mumkin, bu esa vaziyatning normallashishiga olib keladi. Respondentlar ifloslanish darajasini "ideal emas, balki maqbul" deb bilishlari mumkin, bu esa qoniqarli deb baholagan respondentlar ulushini oshiradi. Shunday qilib, ekologik vaziyatni idrok etishdagi farqni turli darajadagi havo sifati indekslari bo'lgan guruhlarda turli darajadagi tashvish, moslashish va ifloslanishni normallashtirish bilan izohlash mumkin.

Umuman olganda, atrof-muhit haqidagi tasavvurlar shaxsiy tajriba, ma'lumotlarning mavjudligi, ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash darajasi va madaniy xususiyatlarni o'z ichiga olgan bir qator omillarga bog'liq bo'lishi mumkin, ular turli hududlardagi aholining turli darajadagi qoniqishlarida namoyon bo'ladi.Bundan tashqari etnopsixologik xususiyatlari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Yuqori bag'rikenglik, kuchli moslashish va yaxshi shakllangan minnatdorchilik hissi kabi xususiyatlar atrof-muhit sharoitlarini idrok etish va javob berishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Psixologik kontekstda etnopsixologik omillar odamlarning ekologik muammolarni qanday izohlashi va ularni engishini aniqlashi mumkin, bu esa qiyin muhitda chidamlilik va moslashuvchanlikni tushuntirishi mumkin. Masalan, yuqori bag'rikenglik odamlarga ortiqcha stress yoki tashvish tug'dirmasdan o'zgarishlar va qiyinchiliklarni qabul qilish imkonini beradi. Kuchli moslashish yangi sharoitlarga tez moslashishga yordam beradi, bu ham atrof-muhitning salbiy ta'sirini kamaytiradi. Hayotga va atrof-muhitga ijobiy munosabatni uyg'otadigan minnatdorchilik tuyg'ulari ruhiy salomatlik va chidamlilikni oshirishi mumkin. Ushbu etnopsixologik xususiyatlar, hatto bu shartlar noqulay bo'lib ko'rinsa ham, muayyan ekologik sharoitlarda populyatsiyalarning muvaffaqiyati yoki chidamliligini tushuntirishda muhim omil bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Yuqoridagi izlanishlardan shuni xulosa qilish mumkinki, Orolbo‘yi ekotizimi va inson psixologiyasiga bog‘liq psixologik prediktorlarni alohida ko‘rsatib o‘tish mumkin. Dastlab ekologik hodisalar shaxs kognitiv sferasidagi o‘zgarishlarni prediktivlab olishi muhimdir. Har qanday shaxs atrof-muhit tabiatini idrok qilish bilan bog‘liq muammolarni ko‘ramiz. Atrof-muhitni borligicha idrok etishi shaxsning keyingi munosabatlarida va ularning xatti-harakatida namoyon bo‘lishiga e’tiborimizni qaratamiz. Atrof-muhitning tabiiy sharoiti boy o‘simliklar va hayvonot dunyosini idrok etishida tabiat resusrlarini saqlab qolishga bo‘lgan intilishlari va ularni keyingi avlodga yetkazib berish kabi ekologik qadriyatlar shakllanib borishi lozim.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-yanvadagi PQ-2731-son “2017 — 2021 yillarda Orolbo‘yi mintaqasini rivojlantirish davlat dasturi to‘g‘risida”gi Qarori.

2. Prezident Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi. BMT Bosh Assambleyasi Orolbo‘yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi deb e’lon qilish to‘g‘risida maxsus rezolyutsiya. 19.05.2021y.

3. Akramov M.R. Shaxsda ekologik ong shakllanishining psixologik mexanizmlari /psixologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasi/ Toshkent – 2022 yil 230-bet.

4. Shamshetova A.K. Orolbo‘yi mintaqasi aholisiga ijtimoiy-psixologik xizmat ko‘rsatish faoliyatini takomillashtirish/ psixologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasi/ Toshkent –2023 y.T. 283 b.

5. Бронфенбреннер У. Два мира детства. Дети в США и СССР. – М., 1976.

6. Bronfenbrenner U. Ecological systems theory // Annals of Child Development. – 1989. – №6

7. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. – Cambridge, 1979.

Jumaniyazova Ilmira Kamiljanovna,
Ma’mun universiteti NTM dotsenti, p.f.f.d
temperament88@mail.ru

SUBYEKTIV FAROVONLIK VA OPTIMIZMNING RUHIY SALOMATLIKKA TA’SIRINING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada subyektiv farovonlik va optimizmning ruhiy salomatlikka ta’sir ko‘rsatishiga yordam beruvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda shaxsning hayotdan qoniqish darajasi, ijobiy va salbiy his-tuyg’ular balansiga ta’sir etuvchi omillar, jumladan, stressni boshqarish, emotsional moslashuvchanlik, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash kabi jihatlar o‘rganilgan. R. Lazarus va S.Folkman stress nazariyasi yordamida optimizmning turli yosh guruhlari va shaxsiy xususiyatlar kontekstida subyektiv farovonlik bilan bog’liqligi tadqiq etilgan. Natijalar optimizmning nafaqat qisqa muddatli emotsional holatlarni yaxshilashi, balki ruhiy salomatlikni uzoq muddatli barqarorlashtirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Tadqiqot shaxsiy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash dasturlarida optimizm va subyektiv farovonlikni oshirishning ruhiy farovonlikni mustahkamlashdagi ahamiyatini ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *subyektiv farovonlik, optimizm, ruhiy salomatlik, stress boshqaruvi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, emotsional moslashuvchanlik, Lazarus va Folkman.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ И ОПТИМИЗМА НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на взаимосвязь между субъективным благополучием, оптимизмом и психическим здоровьем. В исследовании анализировались факторы, определяющие уровень удовлетворённости жизнью, баланс положительных и отрицательных эмоций, а также управление стрессом, эмоциональная гибкость и социальная поддержка. Используя теорию стресса Лазаруса и Фолкмана, была изучена взаимосвязь оптимизма и субъективного благополучия в контексте различных возрастных групп и индивидуальных особенностей личности. Результаты показали, что оптимизм не только улучшает краткосрочные эмоциональные состояния, но и способствует долгосрочной стабилизации психического здоровья. Исследование подчёркивает важность развития оптимизма и субъективного благополучия в программах личной и социальной поддержки для укрепления психического здоровья.*

Ключевые слова: *субъективное благополучие, оптимизм, психическое здоровье, управление стрессом, социальная поддержка, эмоциональная гибкость, Лазарус и Фолкман.*

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE INFLUENCE OF SUBJECTIVE WELL-BEING AND OPTIMISM ON MENTAL HEALTH

Abstract. *This article analyzes the psychological factors that contribute to the influence of subjective well-being and optimism on mental health. In the study, the factors influencing the level of satisfaction with life, the balance of positive and negative emotions, including stress management, emotional flexibility, and social support were studied. Using Lazarus and Folkman’s stress theory, the relationship of optimism with subjective well-being was investigated in the context of different age groups and personality characteristics. The results showed that optimism not only improves short-term emotional states, but also has a positive effect on long-term stabilization of mental health. Research highlights the importance of increasing optimism and subjective well-being in personal and social support programs to promote mental well-being.*

Keywords: *subjective well-being, optimism, mental health, stress management, social support, emotional resilience, Lazarus and Folkman*

Kirish. Optimizm, shaxsiy sifatida aks ettirilib, odatda, ijobiy natijalarga bo‘lgan munosabat yoki kognitiv jarayon sifatida tushuniladi [15]. Inson xarakterida optimism sifatlari ko‘p bo‘lsa xavotir va depressiya darajasi past va jismoniy yoki ruhiy farovonlik bilan bog’liq bo‘lgan qiyinchiliklarga ko‘proq moslashadi, deb ishoniladi. Aksincha, kamroq optimistik odamlar doimo salbiy oqibatlarni kutishadi va shuning uchun hayotda tashvish, qo‘rquv yoki depressiyani boshdan kechirishga ko‘proq moyil bo‘ladi [5; 402-407.b.]. Shuningdek, optimizm jismoniy yoki psixologik salomatlikni yaxshilash, samarali kurashish

qobiliyatini oshirish va hatto hayot sifati va ijtimoiy munosabatlarni yaxshilash bilan ishonchli bog’liqligi ham o‘rganilgan [2,3].

Adabiyotlarning nazariy tahlili. Hozircha optimizm bilan bog’liq tadqiqotlar kam miqdorda qolmoqda [6,14]. R.Lazarus va S.Folkman (1984) tomonidan ishlab chiqilgan stress va kurashish nazariyasiga ko‘ra, shaxsiy xususiyatlar va psixologik moslashuvchanlik o‘rtasidagi munosabatda kurashish usullarining muhimligi ta’kidlanadi. Ushbu nazariyaga asosan, optimizmning turli xil kurashish uslublari, masalan, o‘z-o‘zini nazorat qilish strategiyalari, kognitiv qayta baholash, emotsional boshqaruv va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash orqali subyektiv farovonlik bilan bog’liq bo‘lishi mumkinligi mantiqan asoslanadi [10,11]. Biroq, oldingi tadqiqotlarning aksariyatida kurashishning keng turdagi uslubini hisobga olmasdan, faqat bir turiga (masalan, ijobiy yoki salbiy kurashish) e’tibor qaratilgan va natijalar bir-biriga mos kelmagan [10,11]. Shuningdek, optimizm hozirgi tadqiqotlarning aksariyati faqat G’arb mamlakatlarida xususan, AQShda amalga oshirilgan [1]. Shuning uchun optimizm, kurashish uslublari va subyektiv farovonlik o‘rtasidagi munosabatlarni ayrim Markaziy Osiyo mamlakatlarida ham o‘rganish ahamiyatlidir.

Ruhiy salomatlik va farovonlikning o‘ziga xos sohasi sifatida subyektiv farovonlik kognitiv va affektiv o‘lchovlarni o‘z ichiga olgan shaxsiy hayotni individual baholashni ifodalaydi. Subyektiv farovonlik odatda hayotdan qoniqish kabi ko‘rsatkichlar orqali aniqlanadi, bu shaxsning hayotidan qoniqishi yoki zavqlanishini ifodalaydi: ijobiy affekt, ya’ni ijobiy his-tuyg’ularning paydo bo‘lish chastotasini ko‘rsatadi va salbiy affekt, hayotda salbiy his-tuyg’ularning paydo bo‘lish chastotasini aks ettiradi [7,13]. Subyektiv farovonlikning uch o‘lchovli tuzilishi izlanuvchilar orasida ahamiyatli bo‘lsa-da, subyektiv farovonlikni bir o‘lchovli shaklidan foydalanish, ba’zi tadqiqotlarda to‘g’ri va samarali hisoblangan [12]. Shuningdek, hayot sifati, global yoki maxsus sohalar bo‘yicha hayotdan qoniqish (masalan, akademik qoniqish) tushunchalari tadqiqotda subyektiv farovonlik uchun muqobil ko‘rsatkichlar sifatida ishlatilishi ahamiyatlidir [9,2,6]. Subyektiv farovonlikni baholashning muqobil usullari orasida fiziologik o‘lchovlar, xotira va reaksiya vaqtini baholash usullari, hamda vaqt o‘tishi bilan his-tuyg’ular o‘zgarishini yanada kengroq tushunishga yo‘naltirilgan tajriba-o‘lchash usullari ilmiy tadqiqotlarda o‘rganilgan [8; 35-b.].

Subyektiv farovonlik insonning ruhiy salomatlik va umuman hayotdan qoniqish darajasini baholashda muhim ko‘rsatkich hisoblanadi. Subyektiv farovonlik odatda shaxsning hayotdan mamnunlik darajasi, ijobiy va salbiy his-tuyg’ular balansi kabi psixologik jihatlarni o‘z ichiga oladi [7]. Optimizm esa shaxsning kelajakka nisbatan ijobiy munosabati bo‘lib, hayotda yuzaga keladigan qiyinchiliklarga nisbatan ijobiy qarashlar bilan xoslanadi va bu ruhiy barqarorlikni oshiruvchi omil sifatida qaraladi [16].

Tadqiqot turlari va ularning natijalari. Subyektiv farovonlik sohasida olib borilgan tadqiqotlar, odatda, shaxsning umumiy hayotidan qoniqishini, hayotda ijobiy va salbiy his-tuyg’ularni boshdan kechirish darajasini o‘rganadi. E. Diener (1984) tadqiqotlarda insonning umumiy farovonlik va baxt hissi sifatida izohlaydi. Tadqiqotlarda sinaluvchilarda subektiv farovonlikni yuqori bo‘lishi bilan bog’liq ijobiy natijalarni, jumladan, stress va xavotir darajasida qayd qilingan [3]. Bu ko‘rsatkichlar ruhiy salomatlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, shuning uchun subyektiv farovonlikning darajasini oshirish shaxsiy baxt va qoniqish darajasini oshirishda muhim o‘rin tutadi [4].

Ilmiy tadqiqot ishimizda turli yosh davrdagi 115 sinaluvchilarda E. Dinerning “Hayotdan qoniqish” (Satisfaction With Life Scale, SWLS) so‘rovnomasi o‘tkazildi. Ushbu metodika bevosita shaxsning hayotdan qoniqishini aniqlash bilan birgalikda subyektiv farovonlik va optimizimga ta’sir ko‘rsatadi. Metodika subyektiv farovonlikni o’lchash uchun ishlatiladi, ya’ni insonning o’z hayotini qanday baholashini, uning orzu-umidlariga qanchalik mos kelishini aniqlashga qaratilgan. Hayotdan qoniqish darajasi yosh davrlari bo‘yicha solishtirilganda quyidagi natijalarni ko‘rsatdi (1-jadval).

Hayotdan qoniqish darajasi yosh guruhlari bo‘yicha tafovutlar natijalari (Mann-Whitney U mezoni n=115)

Ko‘rsatkichlar	Sinaluvchilar turi	O‘rtacha rang	U	p
Hayotdan qoniqish	17-25 yosh	3,24	1369,5	,009**
	25-30 yosh	3,76		

Yuqoridagi jadvalda yosh davrlari bo‘yicha subyektiv farovonlik darajasida statistik jihatdan sezilarli farqlar Mann-Whitney U mezoni orqali aniqlangan. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra 25-30 yosh guruhi bilan 17-23 yosh guruhi o‘rtasida sezilarli farq namoyon bo‘ldi ($U=1369,5$; $p < 0.05$). Hayotdan qoniqish darajasi 25-30 yoshdagi shaxslar ko‘pincha hayotiy tajribada kengroq bo‘lib, ish, oila va jamiyatda o‘z o‘rnini topgan bo‘lishlari natijasida yuzga kelishi mumkin. Shuningdek, bu yoshda odatda ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlik yuqoriroq bo‘ladi, bu esa umumiy farovonlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. 17-23 yoshdagi respondentlarda esa ko‘pincha hayotdagi o‘z o‘rnini izlash, o‘qish, kasb tanlash kabi noaniqlik va o‘zgarishlar bilan to‘qnash

kelishadi, bu esa farovonlik darajasini pasaytirishi mumkin. Shaxsda maqsadlardan qoniqish va hayotiy maqsadlariga erishish yo‘lida muhim bosqichlarni bosib o‘tgan yoki ma’lum natijalarga erishgan bo‘lishlari muhim ahamiyatga egadir. Odamlar o‘zlari erishgan yutuqlardan qoniqish hosil qilishadi va o‘z maqsadlariga nisbatan aniqroq qarashlarga ega bo‘lishadi. Sinaluvchilar tarkibidagi 17-23 yoshdagi shaxslar esa endi maqsadlar qo‘yish jarayonida bo‘lib, bu yo‘lda hali katta noaniqlik va qiyinchiliklarni his qilishadi.

Subyektiv farovonlik asosida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash 25-30 yoshdagi sinaluvchilarda ko‘proq ega bo‘lishlari mumkin. Bu qo‘llab-quvvatlash ularga stressli vaziyatlarda yordam beradi, xavotirni kamaytiradi va ruhiy farovonlikni oshiradi. Shuningdek ijtimoiy bosim va ko‘ngilsizliklar yosh guruhlaridagi o‘ziga xos ijtimoiy bosim ham muhim omil hisoblanadi. Birinchi guruh sinaluvchilarimizda o‘quv va kasbiy sohada o‘z o‘rnini topish bilan band bo‘lib, bu davrda ko‘ngilsizlik va muvaffaqiyatsizliklar farovonlikka salbiy ta’sir qilishi mumkin. Ikkinchi guruh sinaluvchilarimizda ushbu bosimdan o‘tgan va o‘z yo‘llarini aniqroq belgilagan bo‘lishlari mumkin.

Yuqoridagi keltirilgan izohlarga ko‘ra 25-30 yoshdagi shaxslar hayotdan ko‘proq qoniqish va yuqori subyektiv farovonlik darajasiga ega bo‘lib, bu yoshlar orasida ruhiy salomatlik barqarorlikka erishganligini isbotini berdi. Natijalarni grafik usulda ham ko‘rish mumkin (1-rasm).

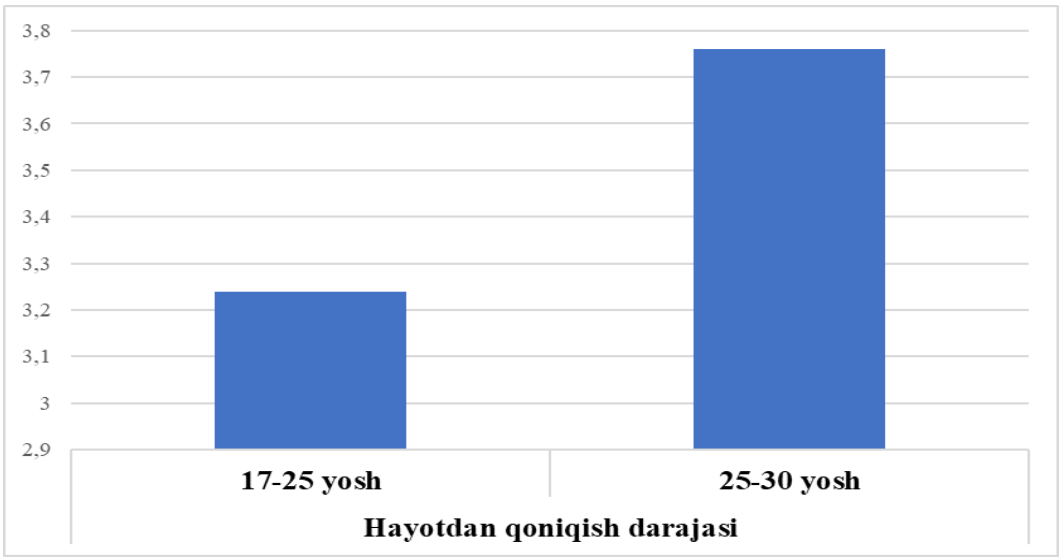

Turli yosh davrlarda hayotdan qoniqish darajasi (1-rasm)

Xulosa. Yuqorida keltirilgan nazariy-amaliy ma’lumotlarga ko‘ra subyektiv farovonlik va optimizmning ruhiy salomatlikka ta’sirini belgilovchi psixologik omillar keng tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari yuqori subyektiv farovonlik va optimizm darajasining ruhiy farovonlikni mustahkamlashda muhim omil ekanligi namoyon bo‘ldi. Lazarus va Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressni boshqarish nazariyasidan foydalanib, stress bilan kurashish usullari, emotsional moslashuvchanlik va ijtimoiy yordamning ruhiy salomatlikka ta’siri tadqiq qilingan.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, optimizm faqat qisqa muddatli emotsional holatni yaxshilash bilan cheklanmay, balki uzoq muddatli ruhiy barqarorlikka ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, optimizm va subyektiv farovonlikni oshirish orqali shaxsiy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash dasturlari ruhiy salomatlikni yaxshilashda samarali bo‘lishi mumkinligi aniqlangan.

Adabiyotlar:

1. Baranski E.; Sweeny K.; Gardiner G.; Funder D.C. International Optimism: Correlates and Consequences of Dispositional Optimism across 61 Countries. J. Personal. 2020, 89, 288–304.
2. Boileau L.; Gaudreau P.; Gareau A.; Chamandy, M. Some days are more satisfying than others: A daily-diary study on optimism, pessimism, coping, and academic satisfaction. Br. J. Educ. Psychol. 2021, 91, 46–62
3. Brissette I.; Scheier M.F.; Carver C.S. The role of optimism in social network development, coping, and psychological adjustment during a life transition. J. Personal. Soc. Psychol. 2002, 82, 102–111.
4. Carver C. S., & Scheier M. F. Optimism. In Handbook of Positive Psychology. (1994).
5. Carver C.S.; Scheier M.F. Optimism, coping, and well-being. In The Handbook of Stress and Health: A Guide to Research and Practice; Wiley Blackwell: Hoboken, NJ, USA, 2017; pp. 400–414.

6. Daukantaitė D.; Zukauskiene R. Optimism and subjective well-being: Affectivity plays a secondary role in the relationship between optimism and global life satisfaction in the middle-aged women. longitudinal and cross-cultural findings. J. Happiness Stud. 2012, 13, 1–16.

7. Diener E. Subjective well-being. Psychol. Bull. 1984, 95, 542–575.

8. Diener E. Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. Am. Psychol. 2000, 55, 34–43.

9. Diener E. The remarkable changes in the science of subjective well-being. Perspect. Psychol. Sci. 2013, 8, 663–666.

10. Fischer R.; Scheunemann, J.; Moritz, S. Coping strategies and subjective well-being: Context matters. J. Happiness Stud. 2021, 22, 3413–3434.

11. Long L.J. A Cross-Cultural Comparison of the Relationship between Optimism and Subjective Well-Being in Japan and the United States. Ph.D. Thesis, University of Houston, Houston, TX, USA, 2018.

12. Lucas R.E.; Donnellan M.B. How stable is happiness? Using the STARTS model to estimate the stability of life satisfaction. J. Res.Personal. 2007, 41, 1091–1098.

13. Metler S.J.; Busseri M.A. Further evaluation of the tripartite structure of subjective well-being: Evidence from longitudinal and experimental studies: Structure of subjective well-being. J. Personal. 2017, 85, 192–206.

14. Oriol X.; Miranda R.; Bazán C.; Benavente E. Distinct routes to understand the relationship between dispositional optimism and life satisfaction: Self-control and grit, positive affect, gratitude, and meaning in life. Front. Psychol. 2020, 11, 907.

15. Scheier M. F.; Carver C. S. Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. Health Psychol. 1985, 4, 219–247.

16. Seligman M. E. P. Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment; Free Press: New York, NY, USA, 2002.

Jumaniyozova Nasiba Ramatillayevna,
Ma’mun universiteti Psixologiya va tibbiyot kafedrasi dotsenti, PhD
nasibajumaniyozova80@gmail.com

PSIXOLOGIK FAROVONLIK DARAJASINI OSHISHI KASBIY SO’NISH MUAMMOSINI BARTARAF ETISH OMILI SIFATIDA

Annotatsiya. *Mazkur maqolada psixologik farovonlik tushunchasining mazmun mohiyati, kasbiy rivojlanishda uni ahamiyati, kasbiy so’nish muammosini oldini olishdagi ahamiyati bo’yicha ma’lumotlar keltirilgan. Turli soha vakillari jumladan imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlovchi o’qituvchilar, tarbiyachilar, psixologlar, defektologlar faoliyatidagi kasbiy so’nish muammosini oldini olishda psixologik farovonlik darajasini oshirish zarurati bo’yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Bu borada olib borilayotgan tadqiqot doirasidagi ishlarning ahamiyati yoritib berilgan.*

Kalit so’zlar: *psixologik farovonlik, kasbiy so’nish, ijtimoiy farovonlik, jismoniy farovonlik, kasbiy stress, imkoniyati cheklanganlik, kasbiy samaradorlik.*

РОСТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ КАК ФАКТОР ПРЕОДОЛЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматривается понятие психологического благополучия, его значение в профессиональном развитии, а также роль психологического благополучия в профилактике профессионального выгорания. Приводятся рекомендации по повышению уровня психологического благополучия для предотвращения профессионального выгорания у специалистов различных сфер, в том числе педагогов, воспитателей, психологов, дефектологов, работающих с детьми с ограниченными возможностями. Освещается значение проводимых в этой области исследований.*

Ключевые слова: *психологическое благополучие, профессиональное выгорание, социальное благополучие, физическое благополучие, профессиональный стресс, ограниченные возможности, профессиональная эффективность.*

GROWTH OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AS A FACTOR OF OVERCOMING THE PROBLEM OF PROFESSIONAL BURNOUT

Abstract. *This article elucidates the definition of psychological well-being, its significance in professional growth, and its role in mitigating professional burnout. To formulate recommendations aimed at enhancing psychological well-being to avert professional burnout among practitioners in diverse fields, including educators, psychologists, and specialists working with children with disabilities. The significance of the research-related works has been emphasized.*

Keywords: *psychological violence, occupational burnout, social violence, physical violence, occupational stress, restricted opportunities, professional efficacy.*

Kirish. Biror bir jarayon, turli xil kasblarda faoliyat olib borayotgan insonlarning psixologik holati va ruhiy farovonligi uning ish samaradorligiga bevosita ta’sir ko’rsatadi. Bugungi kunda kasbiy so’nish holatlarining namoyon bo’lishi, emotsional, aqliy va jismoniy charchoqning kasbiy faoliyatga salbiy ta’siri keng tarqalgan holatlardan biridir. Bu muammo ish unumdorligini pasayishiga, xodimlarda ishga bo’lgan e’tibor va qiziqishning yo’qolishiga va umumiy farovonlikning tushishiga sabab bo’ladi. Psixologik farovonlik har bir insonning ichki barqarorligini, ish qobiliyatini va hayotdan mamnunligini oshirish uchun muhim omildir. Ruhiy barqaror inson hayotdagi muammolarga yaxshiroq tayyor bo‘ladi, o‘zini va boshqalarni yaxshi tushunadi, shuningdek, muvaffaqiyat va baxtlilikka erishish uchun imkoniyatlarini kengaytiradi. Farovonlik umumiy tushuncha bo‘lib, u insonning hayotdan mamnunligi, ishonchliligi va baxtliligini ifoda etadi. Inson farovonligi bir nechta turga bo‘linadi, chunki u faqat moddiy yoki jismoniy holat bilan cheklanib qolmaydi. Quyida farovonlikning asosiy turlari haqida ma’lumot beriladi: 1. Jismoniy farovonlik- Jismoniy farovonlik insonning sog‘lom hayot tarzini olib borishi, jismoniy faolligi, to‘g‘ri ovqatlanishi va sog‘lom turmush tarziga rioya qilishi bilan bog‘liq. Jismoniy farovonlik odamning umumiy holatiga va ishchanligiga katta ta’sir ko‘rsatadi, chunki jismoniy sog‘lomlik yaxshi kayfiyat va uzoq umr ko‘rishning asosidir. 2. Ruxiy (emotsional) farovonlik. Ruxiy farovonlik insonning his-tuyg‘ularini nazorat

qilish qobiliyati, ruhiy barqarorligi va hayotdan mamnunligini anglatadi. U stressni nazorat qilish, o‘zini qadrlash va boshqalar bilan ijobiy munosabatda bo‘lish bilan bog‘liq. Ruxiy farovonlik yaxshi kayfiyat, ijobiy fikrlash va strestdan himoyalanishda muhim rol o‘ynaydi. 3. Psixologik farovonlik. Psixologik farovonlik insonning shaxsiy rivojlanishi, hayotda maqsadga ega bo‘lishi, o‘zini anglash va shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi bilan bog‘liq. Bu turdagi farovonlik o‘zining ichki imkoniyatlarini namoyon etish, mustaqil qaror qabul qilish va hayotga ma’no qo‘shish orqali namoyon bo‘ladi. 4. Ijtimoiy farovonlik. Ijtimoiy farovonlik insonning atrofdagi odamlar bilan munosabatlari, jamiyatda o‘z o‘rnini topishi va ijtimoiy muhitda o‘zini qulay his qilishi bilan bog‘liq. Mustahkam ijtimoiy aloqalar, do‘stlar va oila bilan yaxshi munosabatlar ijtimoiy farovonlikning muhim qismidir. Bu tur insonning jamiyatda o‘zini qiymatli his qilishi va birlikni his etishini ta’minlaydi. 5. Moddiy (iqtisodiy) farovonlik. Moddiy farovonlik insonning iqtisodiy barqarorligi va moliyaviy ehtiyojlarining qondirilishi bilan bog‘liq. Iqtisodiy farovonlik insonning asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli daromadga ega bo‘lishi, moliyaviy muammolardan himoyalanganligi va kelajak uchun moliyaviy rejalar tuzish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. 6. Ma’naviy farovonlik. Ma’naviy farovonlik insonning o‘ziga xos qadriyatlari, hayotga nisbatan qarashlari va ichki xotirjamlik bilan bog‘liq. Bu turdagi farovonlik insonning ma’naviy rivojlanishi, ma’noda hayotga qiziqishi va ichki xotirjamlikka erishishiga bog‘liq. Ibodat, meditatsiya, tabiat bilan yaqinlik yoki boshqa ma’naviy faoliyatlar orqali ma’naviy farovonlikka erishish mumkin. Har bir turdagi farovonlik insonning umumiy hayot sifatiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ular o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldirib turadi. Har bir inson o‘zining shaxsiy farovonligiga turli yo‘llar bilan erishadi, chunki farovonlik ko‘p jihatdan insonning shaxsiy ehtiyojlari va qadriyatlariga bog‘liqdir.

Asosiy qism. Psixologik farovonlik darajasini oshirish orqali kasbiy so’nish muammosini bartaraf etish bo’yicha bir necha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Psixologiya, iqtisod, sotsiologiya va tibbiyot sohalarida farovonlik va kasbiy so’nish masalalari uzoq vaqtdan buyon turli ilm sohalari olimlari tomonidan o‘rganib kelinmoqda. Jumladan bu borada ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan M.Seligman, E.Dinner, A.Maslou, K.Rif, R. Leyyard, D.Kaneman, R.Emmons, X.Froydenberger, K.Maslach, M.Leyter, A.Shulenberg, R.Grinberg, G.Minsberg, K.Kuper, K.Piterson kabi olimlar tadqiqotlarida kasbiy so’nishni bartaraf etish, psixologik farovonlik tushunchalari keng yoritilgan.

Amerikalik psixolog Martin Seligman pozitiv psixologiyaning asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning "baxt va farovonlik" sohasidagi ilmiy ishlari ijobiy ruhiy holatga erishish, shaxsiy rivojlanish va umumiy hayotdan mamnunlikni oshirish mavzulariga bag‘ishlangan. Seligman inson hayotining uchta muhim elementlarini ajratib ko‘rsatadi: iqtidor, aloqalar va ma’no. U "PERMA" modelini (Positive Emotion, Engagement, Relationships, Meaning, Accomplishment – ijobiy hissiyotlar, bandlik, munosabatlar, ma’no va yutuqlar) ishlab chiqqan, bu model farovonlikning asosiy elementlarini aks ettiradi.

Professor Ed Dinerni "Mister Baxtlilik" deb ham atashadi, chunki u inson baxti va hayotdan mamnunlik bo‘yicha katta tadqiqotlar olib borgan. Uning ishlari subyektiv farovonlik – insonning hayotidan mamnun bo‘lishi va ijobiy his-tuyg‘ular bilan to‘lgan bo‘lishi borasida taniqli hisoblanadi. Diner inson farovonligini o‘lchash uchun turli ko‘rsatkichlar va usullarni ishlab chiqish bo‘yicha ish olib borgan, bu o‘lchovlar bugungi kunda farovonlikni tadqiq qilishda keng qo‘llaniladi.

Mashhur amerikalik psixolog Abraxam Maslou o‘zining "Ehtiyojlar iyerarxiyasi" nazariyasi bilan tanilgan. Maslou insonning ehtiyojlari eng asosiy fiziologik ehtiyojlardan boshlab, o‘zini namoyon etish, o‘z-o‘zini anglash kabi yuqori darajali ehtiyojlargacha bo‘lgan tartibda rivojlanadi deb hisoblaydi. Uning nazariyasiga ko‘ra, inson farovonlikka erishishi uchun avvalo asosiy ehtiyojlari qondirilishi kerak. Maslouning bu nazariyasi hozirgi kunda farovonlik nazariyalarida keng qo‘llanilmoqda.

Amerikalik psixolog Kerol Rif psixologik farovonlik sohasida katta izlanishlar olib borgan. U psixologik farovonlikning olti asosiy tarkibiy qismlarini belgilagan: avtonomiya, shaxsiy rivojlanish, hayotda maqsad, o‘z-o‘zini qadrlash, ijtimoiy munosabatlar va reallikka moslik. Rifning tadqiqotlari insonning ruhiy sog‘lomligi va ichki barqarorligini ta’minlash uchun muhim omillarni aniqlashga yordam berdi.

Buyuk britaniyalik iqtisodchi Richard Leyyard farovonlik va baxt iqtisodiyoti sohasida ilmiy izlanishlar olib borgan. U insonning iqtisodiy farovonligi va uning baxt darajasi o‘rtasidagi munosabatni o‘rgangan. Uning tadqiqotlari baxt va iqtisodiy farovonlikning o‘zaro bog‘liqligini tushunishda katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Leyyardning fikriga ko‘ra, faqat moddiy farovonlik emas, balki ijtimoiy aloqalar va ruhiy holat ham inson baxti uchun muhimdir.

Nobel mukofoti laureati, psixolog va iqtisodchi Daniel Kaneman insonning qaror qabul qilish jarayoni va hayotdan mamnunligi borasida tadqiqotlar olib borgan. Kanemanning "Ikki xil fikrlash" nazariyasi inson ruhiyatida rasional va intuitiv qaror qabul qilish jarayonlarini o‘rganadi. U, shuningdek, hayotdan mamnunlik va ehsoslar farovonligi (emoesional farovonlik) o‘rtasidagi farqni o‘rgangan. Kanemanning

ishlari odamlar qanday qaror qabul qilishini va ularning qarorlari farovonlikka qanday ta’sir qilishini tushunishga yordam beradi.

Professor Robert Emmonsning ishlari farovonlikning ma’naviy tomonlariga bag‘ishlangan. Uning tadqiqotlari minnatdorlik hissi inson farovonligiga qanday ijobiy ta’sir qilishini o‘rganadi. Emmonsga ko‘ra, minnatdorlik insonning emosional holatini yaxshilash, stressni kamaytirish va umumiy hayotdan mamnunligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Muhokama va natijalar. Biz olib borayotgan tadqiqot doirasida turli xil nuqsonli o’quvchilar bilan ishlovchi o’qituvchilar va tarbiyachilardagi psixologik farovonlikning kasbiy so’nishga ta’siri o’rganilgan bo’lib tadqiqotda jami 412 nafar respondent jalb qilingan. Ulardagi psixologik farovonlik darajasini aniqlashga qaratilgan so’rovnoma natijasida ko’ra affektiv komponentda o’qituvchilarda ustunlik, kognitiv komponentda ham o’qituvchilarda ustunlik, konativ komponentda tarbiyachilarda sezirarli farq, refleksiv va qadriyatli-ma’noli komponentlarda o’qituvchilarda farqlar kuzatildi. (1-rasm). Imkoniyati cheklangan o’quvchilar bilan ishlovchi mutaxassislarga qo’yiladigan talablar o’z ustida doimiy ishlash, kasbiy o’z-o’zini takomillashtirish, malaka oshirish, ichki resurslarni to’la safarbar etishni nazarda tutadi. Mutaxassislarning kasbiy faoliyatida sodir bo’layotgan bunday stressli holatlarning muntazam davom qilishi natijasida ishning samaradorligi pasayadi.

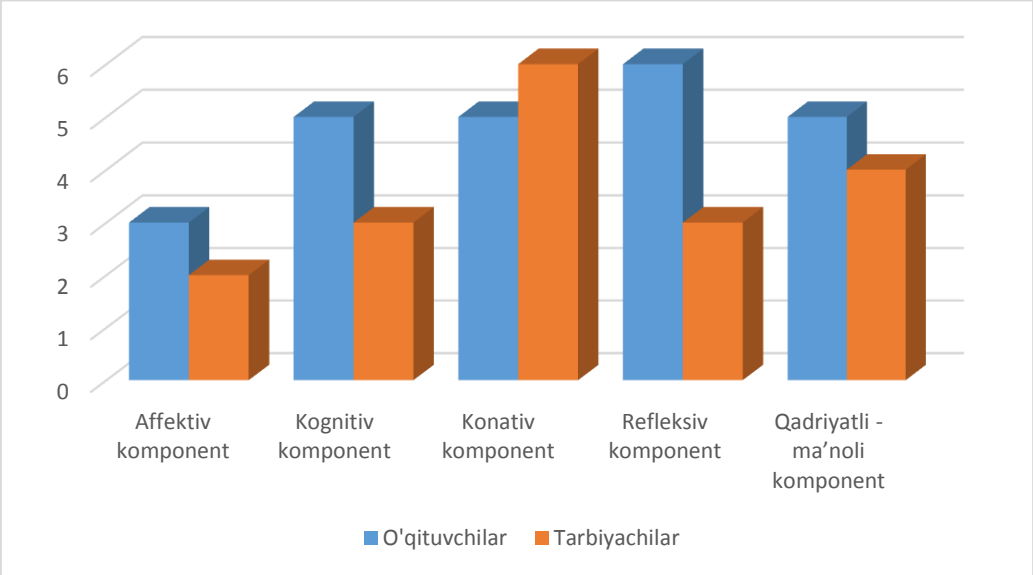

1-rasm.Imkoniyati cheklangan o’quvchilar bilan ishlovchi o’qituvchi va tarbiyachilarda psixologik farovonlik darajasini aniqlash bo’yicha o’tkazilgan so’rovnoma natijasi

Psixologik farovonlik darajasini oshirish orqali kasbiy so‘nish muammosini bartaraf etish imkonlari mavjud. Psixologik farovonlik – bu insonning hayotga, o‘ziga va atrofdagilarga bo‘lgan ijobiy munosabati, o‘z ehtiyojlari, maqsadlari va qobiliyatlarini to‘laqonli anglashi va rivojlantirishi bilan bog‘liq holat. Psixologik farovonlik konsepsiyasi insonning jismoniy va ma’naviy holati bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ruhiy barqarorlik, ishga qiziqish, va hayotdan mamnunlik darajasiga ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik farovonlikni tarkibiy qismlari: Ijtimoiy munosabatlar – insonning atrofdagi odamlar bilan aloqalari qanchalik yaxshi bo‘lsa, u shunchalik quvonchli va barqaror bo‘ladi. Mustahkam ijtimoiy munosabatlar insonning ruhiy holatini yaxshilashga yordam beradi. Hayotdagi maqsad va ma’no – inson o‘z hayotidagi maqsad va mazmunni topa olsa, o‘zini ko‘proq barqaror his qiladi. Bu esa unga hayotdagi turli to‘siqlarni yengishga yordam beradi. Shaxsiy rivojlanish – inson o‘zini rivojlantirishga harakat qilsa, u har doim yangi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘ladi, bu esa uning o‘zini ishonchli va baxtli his qilishida yordam beradi. Avtonomiya – insonning mustaqil bo‘lish qobiliyati uning psixologik farovonligiga ijobiy ta’sir qiladi. O‘z fikrini erkin bildirish va mustaqil qarorlar qabul qilish insonning ichki barqarorligi uchun muhimdir. Qobiliyatlardan foydalanish – inson o‘z qobiliyatlaridan samarali foydalanganda, uning ichki baxtlilik va mamnunlik darajasi oshadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, psixologik farovonlik darajasini oshirish kasbiy so‘nish muammosini bartaraf etishning muhim omili sifatida qaraladi. Bu esa ish joyida yuqori ish unumdorligini ta’minlab, xodimlarning umumiy ruhiy salomatligi va ish faoliyatining samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik farovonlikni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar, xodimlarning o‘z vazifalarini ko‘ngilli va samarali bajarishlarini ta’minlashga yordam beradi. Psixologik farovonlikni oshirishning yo‘llari: Harakat va jismoniy faoliyat – muntazam jismoniy mashqlar insonning stress va xavotir darajasini

pasaytiradi, bu esa ruhiy holatga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Meditatsiya va nafas olish mashqlari – ular yordamida inson o‘z ruhiy holatini nazorat qila oladi, bu esa ijobiy kayfiyatni saqlashda yordam beradi. Qadriyatlarni qayta ko‘rib chiqish – inson o‘z qadriyatlarini anglaganda, ularni hayotga tatbiq qilishga harakat qilganda, u o‘zini yanada barqaror va quvonchli his qiladi. Ijobiy fikrlash – to‘g‘ri va ijobiy fikrlash usuli stress va ruhiy tushkunlik darajasini pasaytiradi, insonning hayotga bo‘lgan munosabatini yaxshilaydi.

Adabiyotlar:

1. Ryff C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. // Journal of Personality and Social Psychology, 57(6), 1069-1081.
2. Diener E., Suh E. M., Lucas R. E., & Smith H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. // Psychological Bulletin, 125(2), 276-302.
3. Seligman M. E. P. (2002). Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment. New York: Free Press.
4. Csikszentmihalyi M. (1990). Flow: The Psychology of Optimal Experience. New York: Harper & Row.
5. Folkman S., & Lazarus R. S. (1984). Stress, Appraisal, and Coping. New York: Springer.
6. Kabat-Zinn J. (1990). Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness. New York: Delacorte.
7. Freudenberger H. J. (1974). Staff Burn-Out. // Journal of Social Issues, 30(1), 159-165.
8. Maslach C., & Jackson S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. // Journal of Occupational Behavior, 2(2), 99-113.
9. Maslach C., Schaufeli W. B., & Leiter M. P. (2001). Job burnout. // Annual Review of Psychology, 52(1), 397-422.
10. Leiter M. P., & Maslach C. (2005). Banishing Burnout: Six Strategies for Improving Your Relationship with Work. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
11. Schaufeli W. B., & Enzmann D. (1998). The Burnout Companion to Study and Practice: A Critical Analysis. London: CRC Press.

Jumayev Ulug’bek Sattorovich,
Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

MADANIYATLARARO MULOQOT VA IJTIMOIY-MADANIY KOMPETENSIYA

Annotatsiya. *Madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiya zamonaviy dunyoda global muammolar va imkoniyatlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni chuqur anglashni talab qiladigan dolzarb mavzulardandir. Ushbu maqolada madaniyatlararo muloqot shakllanish jarayonlari, uning ijtimoiy kompetensiya bilan bog`ligi o`rganilgan.*

Kalit so`zlar: *muloqot, kompetensiya, ijtimoiylashuv, jamiyat, individuallik, tafakkur, xotira.*

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ

Аннотация. *Межкультурный диалог и социокультурная компетентность являются одними из актуальных тем в современном мире, которые требуют глубокого понимания взаимодействия между глобальными проблемами и возможностями. В данной статье рассматриваются процессы формирования межкультурной коммуникации, её связь с социальной компетентностью.*

Ключевые слова: *коммуникация, компетентность, социализация, общество, индивидуальность, мышление, память.*

INTERCULTURAL COMMUNICATION AND SOCIO-CULTURAL COMPETENCE

Abstract. *Intercultural dialogue and socio-cultural competence are relevant topics in the modern world that require a deep understanding of the interaction between global problems and opportunities. This article explores the processes of intercultural dialogue formation, its relationship to social competence.*

Keywords: *communication, competence, socialization, society, individuality, thinking, memory.*

Kirish. Madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiya zamonaviy dunyoda global muloqot va hamkorlik jarayonlarining asosi bo‘lib, turli millat va madaniyat vakillarining bir-birini anglash va hurmat qilishini ta’minlaydi. Globalizatsiya davrida insonlar turli xil madaniy muhitlarda yashash va ishlashga majbur bo‘lmoqda, bu esa o‘zaro tushunish, muloqot madaniyati va bag‘rikenglikni rivojlantirish zaruratini oshiradi. Madaniyatlararo muloqot – bu turli madaniyat vakillari o‘rtasida o‘zaro fikr almashish va ma’lumot yetkazish jarayoni bo‘lib, u shaxsiy va jamoaviy muvaffaqiyatga erishishda muhim rol o‘ynaydi. Bunday muloqot madaniy farqlarni tushunishni, ularni qabul qilish va ularga moslashishni talab qiladi.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiya esa shaxsning turli madaniyatlarni anglash, ularni hurmat qilish, boshqa madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilish va kelishmovchiliklarni muvaffaqiyatli hal qilish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu kompetensiya kommunikativ ko‘nikmalar, madaniy bilimlar va hissiy barqarorlikni o‘z ichiga oladi. Turli madaniyatlar o‘rtasida mustahkam aloqalar o‘rnatish va hamjihatlikni saqlash uchun ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, madaniy xilma-xillikni boylik sifatida qabul qilish va undan samara bilan foydalanish ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyotga olib keladi. Shu nuqtayi nazardan, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiyani chuqur o‘rganish va rivojlantirish zamonaviy ta’lim va tarbiya tizimining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiya sohasidagi adabiyotlar ko‘plab tadqiqotlar va nazariy tahlillarni o‘z ichiga oladi. Ushbu sohada olimlar turli madaniyat vakillarining o‘zaro muloqotini o‘rganish orqali, madaniy farqlar va ular ta’sirida shakllangan ijtimoiy hodisalarni tushuntirishga harakat qilganlar. Avvalo, Edvard T. (1976) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda madaniyatlararo muloqotning asosiy tamoyillari va madaniy kontekstlarning farqlari yoritib berilgan. Uning "Yaqin va uzoq masofalar" (High and Low Context Cultures) konsepsiyasi ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishda muhim manba hisoblanadi. Hallning tadqiqotlari madaniy kontekstning muloqot jarayoniga qanday ta’sir qilishini aniqlashga yordam bergan.

Gert H. (1980) tomonidan olib borilgan "Madaniyatning O‘lchovlari" tadqiqoti madaniyatlararo muloqotning nazariy asoslarini yanada chuqurroq tahlil qilgan. Uning o‘lchovlari, jumladan, quvvat masofasi, individuallik va kollektivizm, noaniqlikka chidamlilik, maskulinitet va feminitet, shuningdek, uzoq va qisqa muddatli yo‘naltirilganlik kabi madaniy parametrlar orqali turli madaniyat vakillarining

muloqotdagi xatti-harakatlari tahlil qilingan. Hofstede tadqiqotlari ijtimoiy-madaniy kompetensiyani shakllantirishda ijtimoiy va madaniy omillarni hisobga olishning muhimligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, Fons T. va Charles T. (1997) ham madaniyatlararo muloqotga oid tadqiqotlar olib borib, turli madaniyatlar o‘rtasidagi muloqot uslublarini tasniflashda o‘z hissalarini qo‘shgan. Ularning "Madaniyatni Anglash va Boshqarish" asari global biznes va turli madaniy muhitlarda muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun muhim manba sifatida keng tan olingan.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiyani o‘rganishda Michael Byram (1997)ning ishlari alohida o‘rin tutadi. Uning "Madaniyatlararo Kompetensiya: Ta’lim va Tarbiya" (Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence) kitobi ijtimoiy-madaniy kompetensiyani ta’lim jarayonida shakllantirish uchun nazariy va amaliy tavsiyalar beradi. Byramning konsepsiyasi bo‘yicha, madaniyatlararo kompetensiya kommunikativ kompetensiya, madaniy bilimlar, hissiy ong va muloqotda moslashuvchanlik kabi elementlarni o‘z ichiga oladi.

Janet M. (1998) ham madaniyatlararo sezgirlik va kompetensiyani rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. Uning "Madaniyatlararo Sezgirlik Modeli" shaxslar va jamoalarning madaniyatlararo farqlarni tushunish va qabul qilish jarayonini ko‘rsatadi. Ushbu model shaxslarning madaniy farqlarga nisbatan rivojlanish bosqichlarini ifodalaydi va ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirish bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlar, shuningdek, bolalar va o‘smirlar ta’limida madaniy xilma-xillikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha samarali dasturlarni ishlab chiqishga qaratilgan. Ushbu sohada Cheryl Hunter (2014)ning "Madaniyatlararo O‘qitish va Ta’lim: Nazariya va Amaliyot" (Teaching and Learning for Intercultural Understanding) asari dolzarb bo‘lib, ta’lim jarayonida madaniy o‘ziga xosliklarni hurmat qilish va integratsiyani ta’minlash usullarini tavsiya etadi.

Madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiya masalalari turli fanlar kesimida o‘rganilgan bo‘lib, bu mavzuda qator nazariy yondashuvlar va amaliy metodlar ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar global va lokal madaniy o‘ziga xosliklarni hisobga olgan holda o‘zaro muloqotni takomillashtirishga qaratilgan.

Natijalalar. Biz tadqiqotimizda madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiyani baholash maqsadida Chen G. va Uilliam J.tomonidan ishlab chiqilgan “Madaniyatlararo Sezgirlik O‘lchovi” metodikasidan foydalandik. Tadqiqotimizda 30 nafar xorij talabalari hamda 30 nafar mahalliy talabalarni jalab qildik.

Metodikadan olingan statistik natijalar

Shkalalar	Xorijiy talabalar N-30		Mahalliy talabalar N-30		Student t test natijalari	P qiymat natijalari
	M	**Σ**	**M**	**Σ**		
Madaniy farqlarni hurmat qilish	22,5	1,4	23	1,3	-0,1	0,05
Madaniyatlararo anglash	21	1,6	18	1,32	2,1	0,04*
Madaniyatlararo ishonch	18	1,75	19	1,8	-0,47	0,05
Madaniyatlararo aloqaga ochiqlik**:**	19	1,1	18	1,4	1,2	0,06
Moslashuvchanlik	19	1,6	22	1,2	-2,2	0,03*

Izoh: M – o`rtacha qiymat;
Σ – standart xatolik:
*p≤0,05; ** p≤0,001; *** p≤0.0001

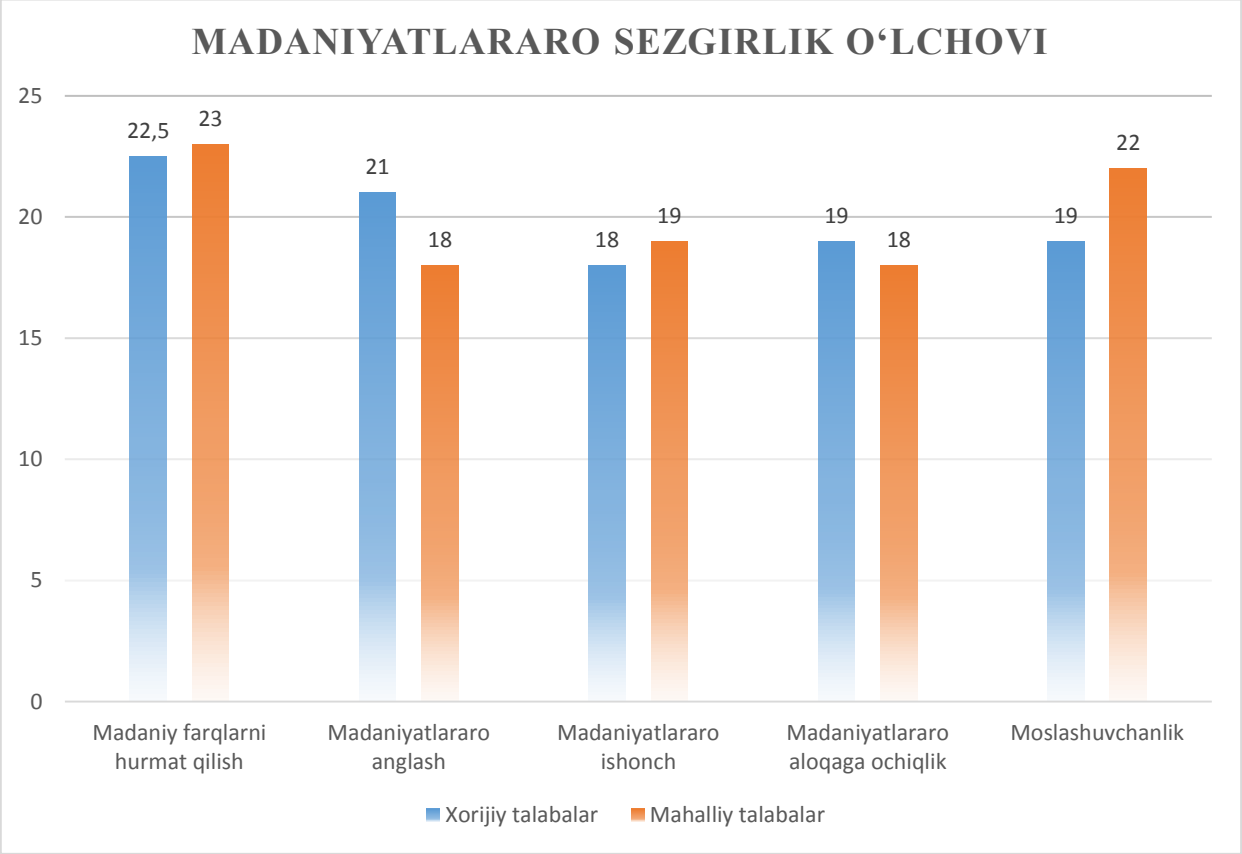

“Madaniyatlararo anglash” shkalasida xorijiy talabalar mahalliy talabalarga nisbatan yuqoriroq natijalarni ko‘rsatishi (t=2,1; p=0,04) bir qator psixologik omillar bilan izohlanishi mumkin. Ushbu tafovutlar madaniyatlararo tajriba, ijtimoiy o‘rganish jarayonlari va turli madaniy muhitlarda yashash natijasida shakllangan ko‘nikmalar bilan bog‘liqdir. Xorijiy talabalar boshqa mamlakatlarda ta’lim olayotganda yangi va noaniq madaniy vaziyatlarga moslashishga majbur bo‘lishadi, bu esa ularning madaniy farqlarni anglash va tushunish qobiliyatini oshiradi. Ushbu jarayonda ular boshqa madaniyat vakillarining qadriyatlarini va turli madaniy urf-odatlarni yaxshiroq tushunishga o‘rganadilar.

Xorijiy talabalar o‘zlarini ko‘pincha turli madaniyat vakillari bilan muloqot qilish zaruratida topadilar. Bu holat ularda bag‘rikenglikni, madaniy farqlarni qabul qilishni va madaniyatlararo sezgirlikni rivojlantiradi. Madaniy xilma-xillikni boshdan kechirish natijasida ular o‘z madaniyatlariga tanqidiyroq qarashni o‘rganadilar, bu esa ularga madaniy o‘ziga xosliklarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mahalliy talabalar “moslashuvchanlik” shkalasida xorijiy talabalarga nisbatan yuqoriroq natijalarni ko‘rsatishi (t=-2,2; p=0,03) psixologik jihatdan ularning o‘z madaniy muhitida barqaror va mustahkam ijtimoiy aloqalarga ega bo‘lishlari bilan izohlanadi. Mahalliy talabalar o‘z madaniyatlari va ijtimoiy muhitiga chuqur integratsiyalashgan bo‘lib, ular o‘zlarining odatdagi sharoitlari va an’anaviy muhitlariga asoslangan holda moslashuvchanlikni rivojlantirgan bo‘ladilar. Ular tanish bo‘lgan sotsial-madaniy kontekstda tez va samarali javob berish qobiliyatiga ega bo‘lishadi, bu esa turli vaziyatlarda o‘z xatti-harakatlarini o‘zgartirish va muammolarni hal qilishda yuqori moslashuvchanlikni ko‘rsatadi.

Mahalliy talabalar o‘z ijtimoiy muhitlarida barqaror qo‘llab-quvvatlov tizimiga ega bo‘lishlari sababli, ular o‘zlarini qulay his qiladi va turli xil o‘zgarishlarga moslashish imkoniyatlarini yaxshiroq o‘zlashtiradi. Ular o‘z madaniy qadriyatlari, urf-odatlari va sotsial tarmoqlarining ta’siri ostida ko‘p turdagi vaziyatlarni boshqarishni va ularni samarali hal qilishni yaxshi biladilar. Bu shaxslar o‘z muhitlariga xos bo‘lgan o‘ziga xos madaniy me’yorlar va ijtimoiy qoidalarni chuqur tushunishlari sababli, turli vaziyatlarda moslashuvchan xatti-harakatlar ko‘rsatish qobiliyatini rivojlantirgan bo‘lishadi. Shu sababli, mahalliy talabalar moslashuvchanlik shkalasida yuqoriroq natijalarga ega bo‘lib, o‘z ijtimoiy va madaniy kontekstlarida optimal javob berish qobiliyatiga ega ekanliklarini namoyon qiladi.

Xulosa. Madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiya globalizatsiya jarayonida insonlar o‘rtasida samarali va tushunarli aloqalarni o‘rnatish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu kompetensiya turli madaniyat vakillarining qadriyatlari, urf-odatlari va xatti-harakatlarini hurmat qilish, ularni qabul qilish va muvofiqlashtirilgan muloqot o‘rnatish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Madaniy farqlarni anglash va ularga moslashish ko‘nikmalari shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyat uchun zarur omil bo‘lib,

barqaror va bag‘rikeng jamiyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Turli madaniy tajribalar orqali shakllangan ijtimoiy-madaniy kompetensiya global muloqot va hamkorlikni mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu bois, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirish zamonaviy ta’lim va tarbiya tizimining dolzarb vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar:

1. Фон Тромпенаарс и Чарльз Хэмпден-Тернер “На волнах культуры: понимание культурного разнообразия в бизнесе” Издательство: Макгроу-Хилл 1997 27-33 с.
2. Edward T. Solution “Beyond Culture” Publisher: Anchor Books 1976.y.
3. Герт Хофстеде “Культурные последствия: Международные различия в ценностях, связанных с работой” 1980. - 34-38 с.
4. Michael Byram “Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence” Press: Multilingual Matters, 1997 y.
5. Джанет М. Беннетт “Модель развития межкультурной восприимчивости” Институт межкультурной коммуникации 1998 г. 23-30 с.
6. Шерил Хантер “Преподавание и обучение в целях межкультурного взаимопонимания”: Наш выбор: Спрингер Года: 2014.
7. Jumaev U.S. Uncertain Stereotypes and the Intellectual Brain: Knowledge and Culture in the Perception of A “One-Sided” Person. // International Journal of Advanced Science and Technology Vol. 29, No. 9s, (2020), pp. 5360-5369.
8. Jumaev U.S. Personal identification and identification in national culture. // South Asian Academic Research Journals http://www.saarj.com. ISSN: 2249-7137 Vol. 10 Issue 2, February 2020.
9. Jumaev U.S. Identity of Personality and National Culture. // International Journal of Academic Research in Business, Arts and Science (IJARBAS.COM). Volume: 2, Issue: 4 Page: 42-48 YEAR: 2020.

UO’K 159.9:796.015.84

Jurayev Vohidjon Muhammedovich,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti Psixologiya kafedrasi dotsenti, psix.f.f.d. (PhD)
vohidmuxammedovich31@gmail.com

SPORTCHINING SUBYEKTIV NAZORATI BILAN DA’VOGARLIK DARAJASI O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIKNING EMPIRIK TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada sportchilarning subyektiv nazorat darajasi va uning da’vogarlik darajasi bilan munosabat xususiyatlari tadqiq etilgan. Dastlabki empirik ko‘rsatkichlarda sportchilarning da’vogarlik darajasi bilan subyektiv nazorat o‘rtasidagi bog‘liqlik va tafovutlar ilmiy jihatdan aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *empirik o‘rganish natijalari, subyekt nazorat, psixologik so‘rovnoma, umumiy internallik, muvaffaqiyatga nisbatan internallik, muvaffaqiyatsizlikka nisbatan internallik, oilaviy munosabatlarga nisbatan internallik.*

ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СВЯЗИ МЕЖДУ СУБЪЕКТИВНЫМ КОНТРОЛЕМ СПОРТСМЕНА И УРОВНЕМ ПРИТЯЗАНИЙ

Аннотация. *В статье рассматривается уровень субъективного контроля спортсменов и особенности их связи с уровнем притязаний. В первых эмпирических показателях с научной точки зрения определялись взаимосвязь и различия между уровнем притязаний и субъективным контролем спортсменов.*

Ключевые слова: *результаты эмпирического исследования, субъектный контроль, психологический опросник, общая интернальность, интернальность по отношению к успеху, интернальность по отношению к неудаче, интернальность по отношению к семейным отношениям.*

EMPIRICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SUBJECTIVE CONTROL OF THE ATHLETE AND THE DEGREE OF EXTENSION

Abstract.*The article examines the level of subjective control of athletes and the characteristics of their relationship with the level of assertiveness. In the first empirical indicators, the relationship and differences between the level of competition and subjective control of athletes were determined from a scientific point of view.*

Keywords: *empirical study results, subject control, psychological questionnaire, general internality, internality in relation to success, internality in relation to failure, internality in relation to family relations.*

Mavzuning dolzarbligi. Sportchining natijalarga erishishi bilan bog‘liq interpsixik va intrapsixik omillarning ahamiyatiga doimiy ravishda e’tibor qaratiladi. Bu sportchining sport musoboqalariga tayyorgarlik va shaxsining psixologik imkoniyatlari o‘rtasidagi munosabati asosida belgilanadi. Biz tadqiqotlarimizning ma’lum bosqichida sportchining da’vogarlik darajasi xususiyatlarini tadqiq etishga harakat qildik. Sportchining faoliyat natijalariga da’vogarlik darajasi bilan bir qatorda irodaviy nazorat xususiyatining shakllanganlik holatiga ham ta’sir ko‘rsatishini empirik o‘rganishga e’tibor qaratildi. Shaxs mas’uliyatli vazifalar ta’sirida o‘zida irodaviy sifatlarga zarurat his etadi. Sportchining musobaqada erishadigan har bir natijasi yuqori mas’uliyatli faoliyat hisoblanadi. Shu sababli ham sport natijalarining muvaffaqiyati va muvaffaqiyatsizlik sabablari tahlil qilinganda interpsixik va intrapsixik sabablarga, voqelikka yoki subyektning o‘ziga bog‘lab talqin etiladi. Subyektning faoliyat natijaviyligini belgilovchi omiliga o‘zini o‘zi nazorat qilishni ham kiritish mumkin. Shaxsning subyektiv nazorati psixologiyada uni kamolot darajasini tavsiflashga xizmat qiladi. Sportchidagi subyekt nazoratini shaxsiy resurslari manbai sifatida ham baholash mumkin. Sportchining subyektiv nazorati bilan da’vogarlik darajasi o‘rtasidagi munosabatni tadqiqotimizda o‘rganishga e’tibor berildi. Subyektiv nazorat tushunchasi va uni amaliy o‘rganishda amerikalik psixolog Julian Rotterning g‘oyasiga tayanildi. Subyektiv nazorat shaxsning irodaviy xususiyatini subyekt sifatida o‘zlashtirganligi bilan belgilanadi. Bu holatda shaxs subyekti faoliyati uchun o‘zi mas’ul hisoblanadi, Shaxs subyekt sifatida o‘z faoliyatini maqsadli tashkil eta oladi, yutuq va mag‘lubiyatlar uchun imkoniyatlarini to‘g‘ri baholaydi. Barcha natijalar uchun o‘zining subyektiv javobgarligini his qiladi. O‘z navbatda muammolarni hal etishda imkoniyatlarini tashkil etishni biladi, uni

tizimlashtiradi va zarur o‘rinlarda muammolarni hal qilishga ko‘maklashadi. Shaxsning subyektiv nazorat darajalari muammosigadoir psixologiyada bir qator izlanishlar olib borilgan.

Tadqiqot muammosining metodologiyasi. Ayrim hollarda insonlar faoliyatlari uchun mas’uliyatni boshqalarga yuklashga va natijalarning salbiy bo‘lishiga o‘zga kishilarni sabab sifatida ko‘rsatishga moyildirlar. Mabodo ushbu holatni sportchi faoliyatiga bog‘laydigan bo‘lsak, ularda ham faoliyat natijalari uchun mas’uliyatni tashqi kuchlarda va sharoitlarda qayd qilish, shuningdek shaxsiy kuch va g‘ayratiga, qobiliyatiga moyillikni aniqlaydigan mezonlarga bog‘lash mumkin. Bu mezon sportchidagi subyektiv nazorat lotusi (lotincha lotus o‘rnashgan joy va fransuzcha. controle - tekshirish degan ma’noni anglatadi)ni shakllanganligi bilan bog‘lab izohlandi. Sportchilar orasida ham o‘z xulq-atvori va faoliyati sabablarini tashqi omillarga bog‘laydiganlar uchraydi. Ularda nazoratning lokallashganligi kuzatilmaydi.

Nazoratni lokallashtirishning ilmiy ma’nosida shaxsning individual faoliyati natijalari uchun mas’uliyatni tashqi kuchlarda va sharoitlarda qayd qilishni, shuningdek, ularning kuch-g‘ayratiga, qobiliyatiga moyilligini belgilaydigan sifatlar majmuasi tushuniladi. Nazoratni lokallashtirish tashqi (eksternal) hamda ichki internal turlarga ajratiladi. Nazoratni tashqi lokallashtirishga ba’zi misollarni keltiramiz: sport musobaqasiga tayyorgarlik ko‘rishdagi faolsizlikni, mag‘lubiyatlarini turlicha bahonalar bilan tavsiflashga harakat qiladi.

1) shug‘ullanish uchun sharoitlarning yetarli emasligi;

2) trenerning sportchilarga nisbatan mehribon emasligi sababli uning qo‘l ostida shug‘ullanishni xohlamaganligi;

3) hakamlarning nohaqligi;

4) sport musobaqalariga tayyorgarlik ko‘rishda homiylar yo‘qligi va boshqa sabablar.

Psixologik tadqiqotlar natijalarining ko‘rsatishicha, nazoratning eksternal lokallik turining namoyon bo‘lishi shaxsning muayyan nuqsonlari va illatlariga bevosita bog‘liqdir, chunonchi insonning mas’uliyatsizligi, o‘z imkoniyatiga ishonmasligi, hadiksirashi, xavfsirashi, shaxsiy niyatini ro‘yobga chiqarishni paysalga solishi va boshqalar. Mabodo shaxs o‘z xulq-atvori oqibati uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olsa, o‘z qilmish-qidirmishlarini shaxsiy xususiyatidan deb tushunsa, bunday psixologik voqelik nazoratning internal (ichki) lokallashuvi mavjudekanligini bildiradi. Nazoratning ichki lokallashtirishiga xos insonlar maqsadga erishish yo‘lida mas’uliyat yoki javobgarlikni his etadilar, o‘zini o‘zi tahlillash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Ijtimoiy tarbiya jarayonida shaxsda lokallashtirishning har ikkala (eksternal, internal) turini shakllantirish tufayli uning mustahkam shaxsiy fazilatiga aylantirish mumkin. Shaxsning subyektiv nazorati masalasi tadqiqotlarda subyektiv nazoratning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar, shaxslilik mazmunga egaligi, sotsial xulq-atvorni tartibga solishda subyektiv nazoratning ahamiyati va pedagogik muloqotda subyektiv nazoratning o‘rni tadqiq etilgan. Mazkur masalani bevosita psixologiya ta’lim yo‘nalishi talabalari misolida o‘rganishga e’tibor qaratildi. Tadqiqotda 66 nafar ikkinchi bosqich talabalari jalb etildi. Tadqiqotda psixologiya ta’lim yo‘nalishitalabalarining subyektiv nazorat darajasi, shaxsiga xos irodaviy sifatlari hamda fanlar bo‘yicha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarining o‘zaroaloqadorligi o‘rganildi.

Tadqiqot muammosining tahlili. Tadqiqotda sportchilar faoliyatida subyektiv nazoratning qanday darajalarini shakllantirishga erishganligi empirik o‘rganildi. Buning uchun psixologik adabiyotlarda alohida o‘rin olgan va tadqiqotlarda keng qo‘llaniladigan subyektiv nazorat darajasi usulidan foydalanildi. Tadqiqotda J.Rotterning “Subyektiv nazorat darajasi” so‘rovnomasining o‘zbek muhitiga moslashtirilgan varianti qo‘llanildi.

Tadqiqotda sportchilarning subyektiv nazorat darajasi aniqlandi va uning da’vogarlik darajasi bilan munosabat xususiyatlari tadqiq etildi. Dastlabki empirik ko‘rsatkichlar sportchilarda subyektiv nazorat shkalasi da’vogarlik darajasining yuqori va quyi darajalari bo‘yicha umumiy natijalar tahliliga murojaat qilindi. Sportchilar orasida subyektiv nazorat darajasini o‘rganishda so‘rovnomaning yettita shkalasiga tayanildi. Shkalalar bo‘yicha ko‘rsatkichlar so‘rovnomaning me’yoriy ko‘rsatkichlarini stendlar bo‘yicha qiymatlariga tayanildi. Sportchilar subyektiv nazoratining empirik natijalari quyidagi jadvalda (1-jadval) keltirilgan.

1-jadval.

Sportchilarning subyektiv nazorat darajalarining shakllanganlik ko‘rsatkichlari

Shkalalar	**Da’vogarlik darajasi yuqori**		**Da’vogarlik darajasi quyi**		**Styudent t-mezoni**
Umumiy internallik	8,02	1,87	4,66	2,71	7,341***
Muvaffaqiyatga nisbatan internallik	8,75	2,24	5,34	2,19	6,004***

Muvaffaqiyatsizlikka nisbatan internallik	7,58	2,42	4,47	2,47	5,365***
Oilaviy munosabatlarga nisbatan internallik	7,67	2,32	4,08	2,66	7,168***
Faoliyat natijalariga nisbatan internallik	9,15	0,85	3,84	2,54	5,872***
Shaxslararo munosabatga nisbatan internallik	7,50	2,50	5,91	3,70	8,702***
Salomatlikka nisbatan internallik	7,52	2,47	4,37	2,71	6,131***

Izoh: *-p≤0,001**

Sportchilarning umumiy internallik shkalasi bo‘yicha da’vogarlik darajasi yuqori va quyi toifalar o‘rtasida statistik tafovutni aks ettirdi (8,02 va 1,87;4,66 va 2,71; t=2,71; p≤0,001). Da’vogarlik darajasi yuqori bo‘lgan sportchilarda umumiy nazorat internallikni ifodalaydi. Internallikning yuqori darajasi da’vogarlik darajasining yuqoriligi bilan uyg‘unlashmoqda. Bu holat da’vogarlik darajasi yuqori sportchilar erishayotgan sportdagi yutuqlarining aksariyati o‘zlarining harakatlari natijasi ekanligiga ishonadilar, faoliyatni boshqarishni va uning natijalariga javobgarlikni ham o‘z zimmalariga olishlarini ifodalaydi.

Da’vogarlik darajasi quyi sportchilarning umumiy internallik shkalasi bo‘yicha ko‘rsatkichlari esa (4,66 va 2,71) past darajani ifoda etganligi kuzatildi. Empirik ko‘rsatkichlar bu toifa sportchilar musobaqalarda qo‘lga kiritilmagan yutuqlar oqibatida o‘zlarining hatti-harakatlari va tasodifiy hodisa yoki atrofdagilarning harakatlari natijasida ko‘rib chiqadigan muhim voqealar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rmaydilar. Mag‘lubiyat sabablarini boshqalar bilan to‘liq bog‘lab qo‘yishga xayrixohdirlar.

Har ikkala toifa sportchilarning “Muvaffaqiyatga nisbatan internallik”da (8,75 va 2,24; 5.34 va 2.19; t=2,19; p≤0,001) ham tafovut aks etdi. Shkalaning xususiyatiga ko‘ra yuqori da’vogarlikdagi sportchilarda muvaffaqiyatga internallik yuqori stendan (8,75) o‘rin olgan, da’vogarlik darajasi quyi sportchilarda esa o‘rtacha sten (5,34)dan o‘rin oldi. Metodikaning xususiyatiga ko‘ra faqat internallik nazorat shkalasi yuqori bo‘lgan toifaga xos xususiyatlarni izohlashga to‘g‘ri keladi. Ulardagi empirik ko‘rsatkich yutuqlar sohasidagi ichki nazorat shkalasi bo‘yicha yuqori ekanligi hissiy ijobiy voqealar ustidan subyektiv nazoratning yuqori darajasiga to‘g‘ri keladi. Bunday sportchilar o‘zlari hayotlarida eng yaxshi narsalarga erishganliklariga va kelajakda o‘z maqsadlariga muvaffaqiyatli erisha olishlariga ishonadilar.

Tadqiqot obyektlarining “Muvaffaqiyatsizlikka internallik” shkalalari bo‘yicha ham ko‘rsatkichlarida yuqori da’vogarlikka ega sportchilarda muvaffaqiyatsizlikka internallik ham ustuvor va quyi da’vogarlarda esa o‘rtachadan past stenga ega bo‘ldi (7,58 va 2,42; 4.47 va 2.47; t=5,365; p≤0,001). Ushbu holatda har ikkala toifaga xos internallik xususiyatlarini izohlash lozim. Muvaffaqiyatsizlikka yuqori internallik kuzatilgan sportchilar salbiy natijalar va vaziyatlar ustidan subyektiv nazoratning rivojlangan tuyg‘usini ko‘rsatadi, bu ularning faoliyatdagi turli xil muammolar va muvaffaqiyatsizliklar uchun o‘zini ayblash tendensiyasini ifodalamoqda.

Past ko‘rsatkichdagi (4.47) sportchilarda esa kutilmagan va salbiy natijalarga javobgarlikni boshqa insonlarga yuklashga yoki ularni omadsizlik natijasi deb baholashlari kuzatildi.

Tadqiqotimiz sportchilar faoliyatiga bag‘ishlanganligi sababli ularning sotsial munosabatlarga moyilliklari bo‘yicha taqdim etilgan ayrim shkalalarning faqat natijalarining o‘zini keltirib o‘tish bilan cheklaniladi. Sportchilarning “Oilaviy munosabatlarga internallik” (7,67 va 2,32; 4.08 va 2.66; t=7,168; r≤0,001) va “Shaxslararo munosabatga internallik” shkalalari (7,50 va 2,50; 5,91 va 3,70; t=8,702; p≤0,001;) bo‘yicha ko‘rsatkichlarida ham an’anaviy tarzdagi farqlar kuzatildi. Bu holatda ham yuqori davogarlik darajasidagi sportchilar oilaviy munosabatlari va shaxslararo munosabatlarini ham joyida bo‘lishi uchun internal nazoratga ega ekanligi va mas’uliyatni o‘z zimmalariga olishi kuzatilmoqda.

Sportchilarda “Faoliyat natijalariga nisbatan internallik” shkalasi bo‘yicha ham har ikkala toifa sportchilarining internallik bo‘yicha ko‘rsatkichlarida sportchilarning “Faoliyat natijalariga internalli”gi oldingi shkalalar singari (9.15 va 0,85; 3,84 va 2.54; t=5,872; p≤0,001) tafovutli va statistik ahamiyatli ko‘rsatkichlarni o‘zida aks ettirdi. Bundan ko‘rinadiki yuqori da’vogralik darajasiga ega sportchilar yoki umumiy holatda shaxslarda da’vogarlik subyektiv nazoratni ham ustuvor ko‘rinish olishiga ta’sir ko‘rsatar ekan.

Sportchilarning sport bilan shug‘ullanishining muhimligi o‘z navbatida ularning sport bilan shug‘ullanishlaridan asosiy maqsad yuqori natijalarga erishishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Yuqori sport natijalari sportchining shaxsiy kamoloti bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan tomonlari yetarlichadir. Birinchidan sport natijalariga nisbatan ishtiyoqining yuqoriligi, musobaqaga tayyorgarlik va musobaqa

jarayonini nazorat qilish, erishgan natijalardan qoniqish va mag‘lubiyatlardan xulosa chiqarishda xolis bo‘lishlaridan dalolat beradi. Sport natijalaridan qoniqmaslikning asosiy sababchisi sifatida o‘zlarini his etishadi va xatolardan xulosa chiqaradilar.

Salomatlikka nisbatan internallikning paydo bo‘lishi ham sportchilar tomonidan muhim sanaladigan omillardan biridir. Shu sababli ham ularning intilishida salomatlik alohida ko‘rsatkich hisoblanadi. Shu sababli ham yuqori da’vogarlik darajasiga ega sportchilarda “Salomatlikka internallik” shkalasi bo‘yicha ham (7,15 va 2,47; 7,37 va 2.61; t=1,131; p≤0,001) quyi da’vogarlikka ega bo‘lgan sportchilardan farqli ravishda natijalarga erishganligi kuzatildi.

Ayrim hollarda insonlarning sport bilan shug‘ullanishiga asosiy sabab ularning salomatligining a’lo darajada bo‘lishi va faoliyatini maqsadli amalga oshirishiga xizmat qilishi ko‘zda tutiladi. Shu sababli ham sportchilarning sport yutuqlariga bo‘lgan da’vogarligi asosiy shart bo‘lsa-da, ammo natijalarga erishmasliklari hech bo‘lmaganda ularning salomatligiga xizmat qilishi uchun ham xotirjamlikka erishishlari mumkin. Empirik ko‘rsatkchilarimiz da’vogarlik darajasi yuqori sinaluvchilarning doimiy ravishda natijalarga erishishlari faoliyatning qanday komponentlari bo‘lishidan qat’iy nazar ularda yuqori ko‘rsatkichlarga erishish ishtiyoqi ustun ekanligi tasdiqlandi. Mazkur holatning uzviy davomi sifatida yuqori da’vogarlikka ega sportchilarda subyektiv nazorat komponentlari o‘rtasidagi korrelyatsion munosabatlar ham o‘rganildi. Bu holat navbatdagi 2.3.2-jadvalda taqdim etildi.

Ushbu jadvalga ko‘ra asosiy e’tibor yuqori da’vogarlik darajasidagi sportchilarning subyektiv nazorat komponentlari o‘rtasidagi korrelyatsiyaga e’tibor qaratildi. Yuqori sport natijalariga erishish sportchining da’vogarlik darajasi bilan subyekvtiv nazorat xususiyatlari o‘rtasidagi interpsixik bog‘liqlikda kuzatilsa, bu ularning ustun jihatlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli empirik natijalar tahliliga murojaat qilamiz.

2-jadval.

Da’vogarlik darajasi yuqori sportchilarning subyektiv nazorat darajalarini ifodalovchi shkalalar o‘rtasidagi korrelyatsiya ko‘rsatkichlari

Shkalalar	Umumiy internallik	Muvaffaqiyatga nisbatan internallik	Muvaffaqiyatsizlikka nisbatan internalltik	Oilaviy munosabatlarga nisbatan internallik	Faoliyat natijalariga nisbatan internallik	Shaxslararo munosabatga internallik	Salomatlikka nisbatan internallik
Umumiy internallik	1	0,385**	0,421**	0,327*	0,361**	0,467**	0,305*
Muvaffaqiyatga nisbatan internallik		1	0,291*	0,246*	0,277*	0,338**	0,341**
Muvaffaqiyatsizlikka nisbatan internallik			1	0,301*	0,296*	0,483**	-0,111
Oilaviy munosabatlarga nisbatan internallik				1	0,444**	0,568**	0,237
Faoliyat natijalariga nisbatan internallik					1	0,243*	0,259*
Shaxslararo munosabatga nisbatan internallik						1	0,014
Salomatlikka nisbatan internallik							1

Izoh: *-p≤0,001;-p≤0,001**

Empirik ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lgan da’vogarlik bilan subyektiv nazorat darajalarining o‘zaro munosabatlari shaxs psixikasining o‘ziga xosligini baholash imkonini beradi.

Sportchilarning subyektiv nazorat darajasi shkalalari o‘rtasidagi korrelyatsiyali bog‘lanishlar kuzatildi. Yuqori da’vogarlikka ega sportchilarning umumiy internallik darajasi deyarli barcha tarkibiy jihatlarida o‘zaro aloqadorlikka ega bo‘ldi. Ularning muvaffaqiyatga internallik (r=0,385; p<0,01), muvaffaqiyatsizlikka internallik bilan ijobiy korrelyatsiyaga ega (r=0,348; p<0,01), oilaviy munosabatlarga nisbatan internallik (r=0,327; p<0,05), faoliyat natijalariga nisbatan internallik (r=0,361; p<0,01), shaxslararo munosabatga nisbatan internallik (r=0,467; r<0,01), salomatlikka nisbatan internallik (r=0,305; p<0,05) bo‘yicha ijobiy korrelyatsiyaga ega bo‘ldi. Bu esa sportchilarning subyektiv nazoratdagi internallikning

barcha jabhalari umumiy internallikni to‘liq tasdiqlashga xizmat qiladi. Empirik ko‘rsatkichlar sportchilarning faoliyatlaridagi muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarning asosiy sababini o‘zlariga bog‘lash xosligi ortib borar ekan. Bu esa sportchilarning o‘zlarini ichki tartibga solishlarini ta’minlashga xizmat qilishini ifodalamoqda.

Sportchining muvaffaqiyatga nisbatan internalligi o‘z navbatida muvaffaqiyatsizlikka internallik (r=0291; p<0,05), oilaviy munosabatlarga nisbatan internallik (r=0,246; p<0,05), faoliyat natijalariga nisbatan internallik (r=0,277; p<0,05), shaxslararo munosabatga nisbatan internallik (r=0,338; p<0,01), salomatlikka nisbatan internallik (r=0,341; p<0,01)bilan ifodalanadi. Bundan ko‘rinadiki, sportchilarning da’vogarlik darajasining yuqori bo‘lishi hisobida muvafaqqiyatga intilish o‘sib borar ekan. Muvaffaqiyatga erishishlari orqali ular sport yutuqlarini ta’minlashda muvaffaqiyayatsizlik, faoliyat natijasiga e’tiborlilik, o‘z navbatida oilaviy munosabatlar uchun ham ahamiyatli, shaxslararo munosabat va salomatlik ham o‘z navbatida muhim omillar bo‘lib xizmat qilishidan dalolat bermoqda.

Muvaffaqiyatsizlikka nisbatan internallikning shakllanishi o‘z navbatida sportchilarda boshqa faoliyat, xususan, oilaviy munosabat (r=0,301; p<0,05), faoliyat natijalari (r=0,296; p<0,05), shaxslararo munosabat (r=0,483; p<0,01) bilan bog‘liq muammolardagi nazoratda ham o‘zlarida javobgarlikni his etishga xayrixoh bo‘lar ekanlar.

Oilaviy munosabatlarga nisbatan internallikning yuqoriligi da’vogarlik darajasida ham ustuvorlikni aks etishiga xizmat qilmoqda. Balki bu sportchining oila a’zolariga nisbatan hurmat va oilasining sotsiumdagi mavqeini oshirish uchun xizmat qilishidagi sa’yi-harakatining ifodasi deyish mumkin. Oilaviy munosabatga nisbatan internallikni ijobiy shakllanishi sportchilarning faoliyat natijalariga nisbatan internallikni kuchaytirishiga xizmat qilishi kuzatildi (r=0,444; p<0,01). Bu holatga ota-onaning farzandiga musobaqa oldi bo‘ladigan munosabatlari, ya’ni “farzandim senga ishonamiz!” tarzidagi mulohazalari ta’sir ko‘rsatayotgandir. O‘z navbatida oilaviy munosabatdagi internallik sportchilarning shaxslararo munosabatlariga nisbatan ham internallikni (r=0,568; p<0,01) kuchaytirar ekan.

Yuqori da’vogarli sportchilarning faoliyat natijalari shaxslararo munosabatga (r=0,243; r<0,05) va salomatlikka nisbatan internallikni (r=0,259; p<0,05) ijobiy tus olishiga sabab bo‘lmoqda.

Xulosalar. Sportchilarning yuqori da’vogarlikka egalliklari ularning subyektiv nazoratlarini shakllantirar ekan. Bu esa sportchilarni musobaqa oldi, musobaqa va undan keyingi ruhiy kechinmalarini ijobiy bo‘lishida muhim o‘ringa ega.

1. Yuqori da’vogarlik darajasiga ega sportchilarda subyektiv nazorat bo‘yicha barcha internalliklar ijobiy munosabatga ega bo‘lar ekan.
2. Sportchilarda umumiy internallikning qanchalik yuqori bo‘lishi faoliyatning turli yo‘nalishlari bo‘yicha internalliklarning ustuvorligini belgilar ekan.
3. Yuqori da’vogarlik darajasiga ega sportchilarda muvaffaqiyatga va muvaffaqiyatsizlikka, oilaviy munosabatga, faoliyat natijalariga, shaxslararo munosabatga va salomatlikka nisbatan internallikning yuqori bo‘lishi nazorat darajalarining o‘zaro korrelyatsiyalarida kuzatildi.

Adabiyotlar:

1. Бороздина Л.В. Исследование уровня притязаний : Учеб. пособие / Л. В. Бороздина. - 4. изд., доп. - Москва : Психология, 2000. – 181 с.
2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2000. 512 с
3. Сидоров К.Р. Концепт «Уровень притязаний» в истории зарубежной психологии // Вестн. Удм. ун-та. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2008. Вып. 2. С. 56-63.
4. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. СПб.: Питер; М.: Смысл., 2003. 860 с .
5. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. СПб.: Речь, 2001. 240 с.

Jurayev Xaydarjon Odilboyevich,
University of business and science Nodavlat oliy ta’lim muassasasi
Pedagogika va psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2585-8439
haydarbekjurayev@gmail.com

PSIXOANALIZDA SHAXS HIMOYA MEXANIZMLARINING O‘RNI VA TARKIBIY QISMLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada psixologiya fanida himoya mexanizmlari haqida olib borilgan nazariyalar va ularning tasnifi, shaxslararo munosabatlarda yuzaga keladigan konflikt holatlarda shaxs o‘zidagi psixologik himoya mexanizmlaridan qay darajada foydalanishi va uning xarakteridan undagi aksentuatsiyaning psixologik jihatlari faoliyati davomida ijtimoiy muhitga adaptatsiya jarayonida shakllanishi psixik bilish faoliyatlari bilan uyg’un tarzda psixologik aspekt ko‘rinishida shaxsning hayot davomida psixologik himoya mexanizmlari shaklanishi va undan foydalanish jarayonlari yoritlgan.*

Kalit so‘zlar: *shaxs, psixoanaliz, regrresiya, sublimatsiya, katarssis, ego, proyektsiya, ratsionalizatsiya, identifikatsiya jarayonlari, psixologik xarakter aksentuatsiyasi, ijtimoiy muhit va shaxs shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar, emansipatsiya, super ego, ijtimoiy adaptatsiya, va dezadaptatsiya, deviant karpera, o‘smirlik davrida mobbingning psixologik jihatlari.*

РОЛЬ И СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЧАСТИ МЕХАНИЗМОВ ЛИЧНОЙ ЗАЩИТЫ В ПСИХОАНАЛИЗЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теории о защитных механизмах в психологической науке и их классификация, в какой степени человек использует механизмы психологической защиты в себе в конфликтных ситуациях, возникающих в межличностных отношениях, и как психологические аспекты его характера и акцентуации в нём формируются в процессе адаптации к социальной среде в процессе его деятельности в гармонии с психической познавательной деятельностью в виде психологического аспекта, освещены механизмы психологической защиты личности на протяжении всей жизни.*

Ключевые слова: *личность, психоанализ, регрессия, сублимация, катарсис, эго, проекция, рационализация, процессы идентификации, психологическая акцентуация характера, факторы, влияющие на социальную среду и формирование личности, эмансипация, супер-эго, социальная адаптация, и дезадаптация, девиантная Карпера, психологические аспекты моббинга в подростковом возрасте.*

THE ROLE AND COMPONENT PARTS OF PERSONAL PROTECTION MECHANISMS IN PSYCHOANALYSIS

Abstract. *This article discusses theories about protective mechanisms in psychological science and their classification, to what extent a person uses psychological defense mechanisms in himself in conflict situations arising in interpersonal relationships, and how the psychological aspects of his character and accentuation in him are formed in the process of adaptation to the social environment in the process of his activity in harmony with mental cognitive the activity in the form of a psychological aspect of the mechanisms of psychological protection of the individual throughout life, the formation and use of processes from it are highlighted.*

Keywords: *personality, psychoanalysis, regression, sublimation, catharsis, ego, projection, rationalization, identification processes, psychological accentuation of character, factors affecting the social environment and personality formation, emancipation, super-ego, social adaptation, and maladaptation, deviant Carper, psychological aspects of mobbing in adolescence.*

Kirish. Ma’lumki, har qanday jamiyatning ravnaqi, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy barqarorligi uning fuqarolarining aqliy va axloqiy salohiyatini yuksak darajada rivojlanganligiga bog‘liq. Bugungi kunda jamiyatimizda shaxsga bo`lgan munosabat uning obro`yi ijtimoiy ahvoliga qaralayotgan e’tibor davlat siyosati darajasiga ko`tarildi desak mubolag`a bo`lmaydi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “Inson qadri uchun”, “Davlat – inson uchun” degan g‘oyalarni ilgari surgan edi. Psixoanalizda

shaxs strukturasida va uning ruhiyatida himoya mexanizmlari shakllangan bo`ladi aynan mana shu himoya mexanizmlari shaxs hayot davomida shakllanib uning shaxslararo munosabatlarida ma`lum bir o`zning ahamiyatiga ega bo`lib shakllanadi.

Adabiyotlar tahlili. Psixologiya fanida dastlab Psixologik himoya atamasi Z. Freyd tomonidan kelib chiqqan va psixoanalitik nazariyada dinamik pozitsiyaning birinchi ifodasi bo‘lgan. Bu atama birinchi marta 1894-yilda Freydning “Himoyalangan neyropsikozlar” asarida paydo bo‘lgan va “men” ning og'riqli yoki chidab bo‘lmas fikrlar va ta’sirlarga qarshi kurashini tasvirlash uchun ishlatilgan, keyinchalik Bassin F.V. Psixologik himoya muammosi [Psixologik jurnal. - 1988. - № 3. , Blum J. Shaxsiyatning psixoanalitik nazariyalari. - M.: Akademik loyiha; Yekaterinburg: Biznes kitobi, 1999., Granovskaya P.M. Shaxsiy himoya: psixologik mexanizmlar. - SPb.: Bilim, 1998., Laplanche J. Himoya Shaxsning o‘zini o‘zi anglash va himoya qilish mexanizmlari: o‘quvchi. - Samara: Baxrax-M, 2000.- S. 357-394., M.Otajonov “Psixoanaliz asoslari” O`quv qo‘lanma Toshkent “O`zbekiston” 2004] olimlar tomonidan shaxsning himoya mexanizmlarini o`rganish bo`yicha tadqiqot ishlari olib borilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada shaxs va uning ruhiyatida shaxslararo munosabatlarda himoya mexanizmlarining o‘rni va uning tarkibiy qismlari ko‘rib chiqilib, shaxsda konflikt holatlarida qaysi himoya mexanizmlaridan foydalanishi ko`rib chiqladi.

Muhokama va natijalar. Psixologik himoyaning maqsadi - emotsional zo‘riqishni kamaytirish va xatti -harakatlar, ong va umuman psixikaning tartibsizligini oldini olish. Psixologik himoya mexanizmlari xatti -harakatlarning tartibga solinishini, yo‘nalishini ta’minlaydi, tashvish va hissiy stressni kamaytiradi. Psixologik himoya mexanizmlarining yagona tasnifi yo‘q, garchi ularni turli sabablarga ko‘ra guruhlashga urinishlar ko‘p bo‘lsa. B.D.ning so‘zlariga ko‘ra. Karvasarskiy, barcha himoya vositalarini bir necha guruhga bo‘lish mumkin. Birinchi guruhga axborotni qayta ishlamaydigan, lekin uni o‘rnini bosadigan, yoki bostiradigan, blokirovka qiladigan yoki inkor etadigan himoya vositalari kiradi.

Repressiya 1895-yilda Freyd tomonidan tasvirlangan mexanizm bo‘lib, shikast tarkibini ongdan ongsiz holatga o‘tkazishni bildiradi. Boshqa mudofaa mexanizmlari singari, repressiya ham muammo tug'dira boshlaydi, agar u o‘z vazifasini bajara olmasa - fikrlarni ongdan chetda qoldirish; ikkinchidan, agar u hayotning ijobiy tomonlariga to‘sqinlik qilsa; uchinchidan, agar u qiyinchiliklarni engishning boshqa muvaffaqiyatli usullarini istisno qilsa. Iqtisodiy nuqtayi nazardan, bu mexanizm qimmat, chunki repressiya qilingan material hushidan ketgan joyda saqlanishi kerak. Qabul qilish mexanizmlari (ma’lumotlarning buzilishi, sezuvchanlik chegaralarining oshishi), repressiya davriga qaraganda ongli ravishda bostirish, bezovta qiluvchi ma’lumotlardan qochish repressiyaga yaqin deb hisoblanadi; vakillik qilishga qaratilgan repressiyadan farqli o‘laroq, bostirish ta’sirga, blokirovka qilishga - fikrlarni, his-tuyg'ularni, harakatlarni himoya qilishga, vaziyatlarni, nizolarni rad etishga, yoqimsiz ma’lumotlarga e'tibor bermaslikka qaratilgan.

Ikkinchi guruhga insonning fikrlari, his -tuyg'ulari va xulq -atvorining mazmunini buzishga qaratilgan himoya vositalari kiradi.

Freyd o‘z asarlarida quyidagi psixologik himoya mexanizmlarini ajratib ko‘rsatdi:

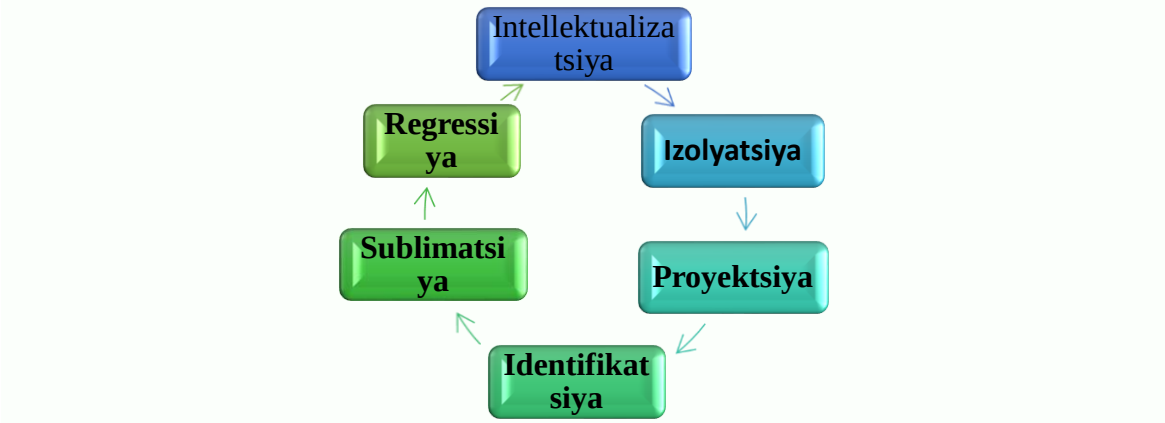

Bu ratsionalizatsiya, uning yordamida subyekt haqiqiy motivlari soyada qoladigan muayyan munosabat, harakat, g’oya, hissiyotning mantiqiy izchil va axloqiy jihatdan maqbul izohini berishga intiladi. Bu atama E. Jons tomonidan “Kundalik hayotda ratsionalizatsiya” maqolasida kiritilgan. An’anaviy himoya namunalari – “shirin limon” va “nordon uzum” ratsionalizatsiyasi.

“Intellektualizatsiya” tushunchasi ratsionalizatsiya tushunchasiga yaqin, lekin ularni farqlash kerak. Intellektualizatsiya - bu subyekt o‘z ziddiyatlari va his –tuyg’ularini o‘zlashtirish uchun ularni diskursiv shaklda ifodalashga intiladigan jarayon. Mexanizmning eng aniq talqinlaridan biri Anna Freydga tegishli bo‘lib, u o‘z harakatlarini ifoda etish, ularni aqliy inshootlarga kiritish, mantiqan qurish istagi sifatida

tushuniladi. Tajriba fikrlash bilan almashtiriladi. Intellektualizatsiyaning o‘ziga xos xususiyati - vaziyat bilan bog'liq ta’sirlarni sezmay turib, ziddiyatli mavzularni taqdim etishning oqilona usuli.

Izolyatsiya - bu intellektualizatsiyaga o‘xshash mexanizm bo‘lib, subyekt hayotining boshqa fikrlari yoki jihatlari bilan fikr yoki harakatning uzilishini anglatadi. Izolyatsiyaning namoyon bo‘lishi fikrlash jarayonida, formulalar va marosimlardan foydalanishda to‘xtash bo‘lishi mumkin. U ma’lum bir mavzuda gapirishni istamaslik, uni muhokama qilishni taqiqlash vazifasini bajaradi. Izolyatsiya ko‘pincha ta’sirni tarkibdan ajratish va unchalik ahamiyatli bo‘lmagan tasvirga biriktirish sifatida qaraladi. Izolyatsiya, J. Bergeretning so‘zlariga ko‘ra, obsesif-kompulsiv kasalliklari bo‘lgan bemorlarda uchraydi. Reaksiyaning shakllanishi (reaktiv shakllanish) qabul qilinmaydigan impulslar, his-tuyg'ular, shaxsiy xususiyatlarni aksincha bilan almashtirish orqali engish bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, boshqalarga nisbatan dushmanligi bostirilgan bemor, ongsiz ravishda itoatkor odamning munosabati va xulq-atvorini qabul qiladi va, masalan, befarqlikni namoyish etilgan e'tibor va ishtirok ortida yashirish mumkin.

Ko‘chirish, salbiy mazmundagi his-tuyg'ular yo‘naltirilishi mumkin bo‘lgan haqiqiy obyekt xavfsiz bo‘lmagan obyekt bilan almashtirilishida namoyon bo‘ladi.

Kichkina Xansning misoli joy almashishning klassik namunasi bo‘lib qolmoqda: otaga qarshi tajovuzkor harakatlar kastratsiya qo‘rquvini keltirib chiqaradi, natijada otaning qiyofasi boshqa obyekt - ot bilan almashtiriladi. Fobik bemorlarda siljish kuzatiladi.

Proyektsiya - bu subyekt o‘zi tan olmaydigan va rad qiladigan fazilatlar, his -tuyg'ular, istaklarni boshqa odamda yoki narsada ajratish va lokalizatsiya qilish. Bu mexanizm paranoyada uchraydi. Proektsiya bir nechta ma’noga ega. Birinchi ma’noda, proyektsiya atrofdagi dunyoni o‘ziga assimilyatsiya qilishni anglatadi, ya’ni. sizning fikrlaringiz, his-tuyg'ularingiz, kayfiyatingiz va qobiliyatingizga muvofiq uyg'onishga javob berishga tayyorlik.

Identifikatsiya - bu boshqa odamga xos bo‘lgan his -tuyg'ularni, fikrlarni, kayfiyatlarni o‘ziga yuklash. Birlamchi va ikkilamchi identifikatsiya mavjud. Boshlang'ich obyektni o‘ziga xosligini aniqlash uchun so‘rilishi bilan bog'liq. Ikkilamchi fallik bosqichda paydo bo‘ladi va gender identifikatsiyasini o‘rnatish bilan bog'liq. Bu mexanizmning turlaridan biri tajovuzkor bilan identifikatsiyalashdir. Bu shuni anglatadiki, dushman figuradan kelib chiqadigan qo‘rquv tuyg'usidan xalos bo‘lish uchun, subyekt u bilan rolni qabul qilish yoki obyektni o‘ziga singdirish orqali aloqa o‘rnatadi.

Ko‘rib chiqilayotgan mexanizmning yana bir turi - bu obyekt ustidan nazoratni o‘rnatish uchun uning proyektsiyasi sifatida proyektsion identifikatsiya. **Plutchik Kellerman Konte ning shaxsning hayot tarzi indeksi (LSI). Psixologik himoya mexanizmlarining diagnostikasi uchun testining javoblari.**

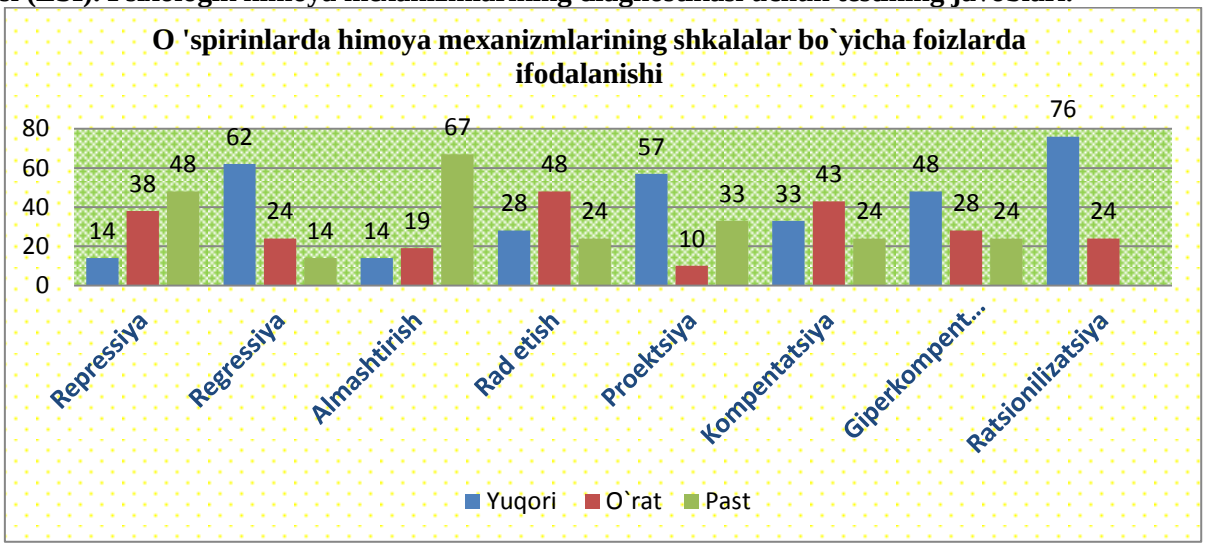

Uchinchi guruh psixologik himoyadan iborat bo‘lib, hissiy stressni yo‘qotishga olib keladi. Bu mexanizmlardan biri bu amalda amalga oshirishdir, bunda affektiv tushirish ekspressiv xatti-harakatni faollashtirish orqali amalga oshiriladi. Amalga oshirish turli xil giyohvandliklarning rivojlanishiga asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin - alkogolli, giyohvandlik va shaxsni aniqlashning boshqa variantlari. Anksiyete somatizatsiyasi psixoemotsional stressni somatik, motorli va sezgi alomatlariga aylantirish orqali vegetativ va konversion sindromlarda namoyon bo‘ladi. Bu qatag'on qilingan vakolatlarning jismoniy ifodasidir.

Sublimatsiya-bu jinsiy energiyani jinsiy bo‘lmagan harakatlarga, masalan, badiiy ijodga, intellektual tadqiqotlarga va boshqa ijtimoiy ahamiyatga ega obyektlarga yo‘naltirish. To‘rtinchi guruhga manipulyativ turdagi mexanizmlar kiradi.

Regressiya bilan ojizlik, qaramlik, chaqaloqlik tuyg'ulari, fikrlari va harakatlarining namoyon bo‘lishida namoyon bo‘ladigan shaxsiy rivojlanishning oldingi bosqichlariga qaytish bo‘ladi. Bu haqiqatdan, xavotirga soladigan muammolardan qochishning bir turi. Xayolparastlikdan voz kechish - tasavvur sohasidagi umidsizlikka uchragan ehtiyojni qondirish, bezatish, o‘z shaxsiyatiga ahamiyat berish uchun o‘z imkoniyatlarini qayta baholash.

Ko‘p mualliflar e'tiborini bolalarda himoya mexanizmlarining namoyon bo‘lish xususiyatlariga qaratadilar. Masalan, A. Freyd har bir himoya mexanizmi birinchi navbatda o‘ziga xos instinktiv xatti - harakatni o‘zlashtirish uchun shakllanadi va shu tariqa bolalik rivojlanishining o‘ziga xos bosqichi bilan bog'liq deb hisoblardi. U mudofaa mexanizmlarining rivojlanish bosqichlarini ego rivojlanishi bilan bog’laydi. E.S. Romanova, L.R. Grebennikovning ta’kidlashicha, bolalarda psixologik himoya yordamida “ijobiy” deb nomlangan tushuncha barqarorlashadi va uning barqarorligiga tahdid soladigan hissiy to‘qnashuv zaiflashadi.

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki shaxslararo munosabatlarda shaxs shaklanish davomida unda ma’lum bir psixologik himoya mexanizmlari shaklanadi va ular orqali bizda ma`lum faoliyat davomida o`zimizda shunday himoya mexanizmlaridan foydalanamiz, aynan shaxsda himoya mexanizmlari turli xildagi konflikt va stress holatlariga tushgan daqiqalarda keltirilgan himoya mexanizmlaridan foydalanish samara beradi, uning ruhiy holatida ijobiy psixologik emotsiya shakllanadi.

Adabiyotlar:

1. Otajonov M. “Psixoanaliz asoslari”. O`quv qo`lanma. Toshkent: “O`zbekiston” 2004
2. Zarifboy Ubodullaev “Asab va ruhiyat” Ilmiy- ommabob risola. – Toshkent: “Sharq “Nashiryot-Matbaa aksyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2015.
3. Xaydarov F.I., Xalolova N.I. Umumiy psixologiya. Darslik. – Toshkent, 2016.
4. Ivanov P.I., Zufarova M.E Umumiy psixologiya. Darslik. – Toshkent -20146. Freyd A. "Men" psixologiyasi va himoya mexanizmlari. - M.: Pedagogika-Matbuot, 1993.
5. Freyd A. Bolalar psixoanalizining nazariyasi va amaliyoti. Asarlar: 2 jildda - M.: Eksmo -Press, 1999 yil.
6. Freyd Z. Psixoanalizga kirish bo‘yicha ma’ruzalar. - M., 1997.
7. Laplanche J. Himoya. Shaxsning o‘zini o‘zi anglash va himoya qilish mexanizmlari: o‘quvchi. - Samara: Baxrax-M, 2000.- S. 357-394.

Kamolov Akramjon Akmaljon o‘g‘li,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Amaliy psixologiya kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

ICHKI ISHLAR IDORALARI TIBBIYOT XODIMLARI KASBIY-KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada asosan ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentligini tarkib toptirishga amaliy jihatdan yordam beruvchi ilmiy dalillar keltirilgan bo‘lib, bunda sohaga doir ilmiy tadqiqot ishlarini o‘rganilganlik darajasini tizimli tahlillar asosida qiyosiy ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni faoliyatiga salbiy ta’sir etadigan ijtimoiy-psixologik muammolarni aniqlash va ularni o‘z vaqtida bartaraf etishga qaratilgan takliflar, tavsiyalar hamda ilmiy xulosalar ishlab chiqish orqali ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni faoliyatini yanada rivojlantirishga yo‘naltirilgan ilmiy, nazariy va amaliy asoslarga ega bo‘lgan mexanizmlardan foydalanishga erishish nazarda tutilgan.*

Kalit so‘zlar: *kasbiy kompetentlik, ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni faoliyatini zamonaviylashtirish, kasb, rahbarlik, ijtimoiy-psixologik mexanizmlar, rivojlantirish, ilmiy-nazariy va amaliy tahlillar.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МЕДИЦИНСКИХ СОТРУДНИКОВ ОВД

Аннотация. *В данной научной статье представлены преимущественно научные данные, способствующие формированию социально-психологической профессиональной компетентности медицинских работников органов внутренних дел, а также на основе системного анализа выявляется сравнительная значимость уровня научных исследований в данной области. Кроме того, органы внутренних дел проводят научно-теоретические исследования, направленные на дальнейшее развитие деятельности медицинских работников путём разработки предложений, рекомендаций и научных заключений, направленных на выявление социально-психологических проблем, негативно влияющих на работу медицинских работников и их своевременную ликвидацию, и призвана добиться использования механизмов, имеющих практическую основу.*

Ключевые слова: *профессиональная компетентность, модернизация деятельности медицинских работников органов внутренних дел, профессия, лидерство, социально-психологические механизмы, развитие, научно-теоретический и практический анализ.*

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF IMPROVING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF MEDICAL STAFF OF INTERNAL AFFAIRS DEPARTMENTS

Abstract. *This scientific article mainly presents scientific evidence that provides practical assistance in developing the socio-psychological professional competence of medical personnel of internal affairs departments, and reveals the comparative significance of the level of study of scientific research in this field based on systematic analysis. It also aims to identify socio-psychological problems that negatively affect the activities of medical personnel of internal affairs departments and develop proposals, recommendations and scientific conclusions aimed at timely elimination of them, thereby achieving the use of mechanisms with scientific, theoretical and practical foundations aimed at further developing the activities of medical personnel of internal affairs departments.*

Key words: *professional competence, modernization of the activities of medical personnel of internal affairs agencies, profession, leadership, socio-psychological mechanisms, development, scientific-theoretical and practical analyses.*

Kirish. Ilmiy tadqiqotning dolzarbligi. Mustaqil O‘zbekistonimizni asrab-avaylash, aholi o‘rtasida tinchlik va salomatlikni saqlash, ularning qadriga yetishga o‘rgatish, yurt tichligi, vatanimiz sarhadlarini daxlsizligini ta’minlash, aholi o‘rtasidagi tibbiy xizmatlarni sifatini oshirish, ayniqsa tinchligimiz posbonlari bo‘lgan ichki ishlar idoralari xodimlarining jismoniy va ruhiy salomatlikni ta’minlash, ularda uchraydigan kasalliklarni aniqlash va ularni oldini olishda tibbiyot xodimlar faolligini oshirish, sohaga malakali tibbiyot

xodimlarini jalb etish, ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik va kasbiy-kompetentligini muntazam ravishda rivojlantirib borishda onglilik, faollik va bilimdonlikni oshirib borish bugungi kunda hal etilishi lozim bo‘lgan dolzab muammolardan biriga sifatida qaralmoqda. Zero, inson salomatligi uning jismoniy va ruhiy salomatligi demakdir.

Ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, bemorlarni aniqlash bilan muammo tugamaydi: ularni davolash choralarini ko‘rish lozim. Ayniqsa, tumanlardagi tibbiyot muassasalarda ularni davolaydigan jihozlar, yetuk mutaxassislar masalasi ancha qiyin. Bu muammoni gapirish oson, ammo muammoni hal etish juda qiyin. Muammoni yechish uchun odamlarning dardini o‘z tanasida his qilib ko‘rish talab qilinmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning olib borilayotgan oqilona siyosati va barcha izchil islohotlarning zamirida tibbiyot sohasini rivojlantirishga bo‘lgan jiddiy e’tibor, sifatli kadrlarga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar turganligini ko‘rishimiz mumkin. Shu o’rinda ta’kidlash kerakki, sog‘lom tanda sog‘-aql deb bejizga aytishmagan. Prezidentimiz tomonidan 2021-yilning 1-yanvaridan boshlab olis hududlariga borib ishlaydigan tibbiyot xodimlari uchun qo‘shimcha bir martalik 30 million so‘mlik ustama va maoshiga ham qo‘shimcha ustamalar qo‘shib berish mexanizmi yaratildi. Olis hududlarda tibbiyot sohasida kuchli mutaxassislar yetishmasligi muammosi hali ham mavjud.

E’tibor beradigan bo‘lsak, davlatimiz rahbari tibbiyot sohasiga pulni umuman ayamasdan yo‘naltirmoqda. Birgina misol 2020-2024-yillar hisobida ko‘radigan bo‘lsak, juda katta mablag‘lar hisobiga respublikaning ko‘p hududlaridagi tibbiyot muassasalari yuqori texnologiyali tibbiyot jihozlari bilan ta’minlanib kelinmoqda. Tibbiyot sohasi uchun zarur bo‘lgan ikki narsa: yuqori texnologiyali jihoz va uni ishlata biladigan mutaxassislar juda muhim o‘rin tutadi. Bu jihozlarni yetkazib bergan bilan undan to‘g‘ri foydalana oladigan mutaxassislar bo‘lmasa muammoning yechimi topilmaydi.

Ilmiy tadqiqotdan ko‘zlangan maqsad. Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik va kasbiy-kompetentligini shakllantirish, sohaga oid mavjud muamolarni hal etish uchun tibbiyot xodimlarni tibbiy va psixologik bilimlarini, aqliy salohiyatini, axloqiy madaniyatini, ilmiy va nazariy bilimlarini amalida to‘g‘ri qo‘llay bilishni o‘rgatish, ularni ijtimoiy-psixologik savodxonligini hamda dunyoqarashini o‘zgartirish, ish faoliyati davomida kasbiy kompetentligini muntazam oshirib borishni tashkiliy-mexanizmlarini ishlab chiqish zarur hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqot ishining dolzarbligi va ko‘zlangan maqsadidan kelib chiqib hal etilishi lozim bo‘lgan quyidagi vazifalar belgilab olindi:

1. Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlari kasbiy-kompetentligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy adabiyotlar tahlili asosida, ilmiy nazariy va amaliy tomondan ahamiyatini yoritib berishga erishish.
2. Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlari kasbiy-kompetentligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ahamiyatini ochib berishga qaratilgan ilmiy dalillar keltirish.
3. Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlari kasbiy-kompetentligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari asosida yoritib berish va tibbiyot xodimlari faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan keng qamrovli takliflar, tavsiyalar va ilmiy xulosalar ishlab chiqish.

Asosiy qism. Yuqorida keltirib o‘tilgan ilmiy tahlilardan kelib chiqib tibbiyot xodimlarining faoliyatini tarixiy rivojlanishiga nazar soladigan bo‘lsak, bugungi kungacha tibbiyot xodimlari insonlarnig jismoniy va ruhiy salomatligini posbonlari sifatida qaraladi. Shuning uchun ham tibbiyot xodimlari Gippokrat qasamini ichishadi. Gippokrat Miloddan avvalgi (460-377-villar) da yashab ijod qilgan. Gippokrat davridan boshlab bu qasamyodni barcha tabiblar qabul qilganlar. Hozirgi kunda ham bu qasamyod o‘z kuchini yo‘qotgani yo‘q va barcha mamlakatlarda bo‘lajak shifokorlar uni qabul qilishadi. Bu qasamyod bo‘lajak shifokorni o‘z kasbini sevishga va ulug‘lashga, bemorlar hamda hamkasblarini hurmat qilishga, o‘z ilmini faqat odamlar salomatligi yo‘lida sarflashga, yomon maqsadlarda qo‘llamaslikka chorlaydi. Ma’lumki, shifokor qanchalik urinmasin, davosi qiyin kechadigan kasalliklar bor. Bunday paytlarda shifokor ruhan va jismonan charchaydi, bemori tuzalmaganidan aziyat chekadi. Ba’zan bemor va uning yaqinlari tomonidan dashnomlar eshitadi. Bu haqda Gippokrat shunday degan: “Tibbiyot asosan tinchlantiradi, ba’zan davolaydi, juda kam hollarda esa darddan butunlay xalos etadi”. Demak, hamma bemorlarni ham ko‘ngildagidek davolash qiyin. Gippokratning bu so‘zlarida pessimizm ufurib turgan bo‘lsa-da, zamirida achchiq haqiqat yotibdi. Bu so‘zlarning aytilganiga bir necha asrlar bo‘ldi, o‘tgan davr ichida eng kuchli diagnostika va davolash usullari ishlab chiqildi, lekin shunday bo‘lsa-da, bugungi kunda tibbiyot ba’zi kasalliklarni davolashda ojizlik qiladi. Gippokrat bir qator asab va ruhiy kasalliklar haqida risolalar yozib qoldirgan. U isterik kasalliklarni chuqur bilimdonlik bilan o‘rgandi va bemorlami davolash yo‘llarini ishlab chiqdi. Gippokrat bemorlarni davolashda sog‘lom turmush tarziga va to‘g‘ri ovqatlanishga qattiq rioya qilish kerakligini aytgan, kasalliklarning sababini aniqlab, ularni bartaraf qilishga intilgan.

Gippokratning tibbiyotga oid ba’zi ko‘rsatmalarini keltirib o‘tamiz:

1) jismoniy mehnat mushaklar va a’zolar uchun oziqdir;

2) fikrlash – kishi ruhini tetiklashtiradi;

3) bemorga yordam berishni eplay olmasang, unga ziyon keltirma;

4) me’yordan ko‘p ovqatlanish kishi salomatligiga ziyon keltiradi;

5) bemorning ruhi tushmagan va ishtahasi saqlangan bo‘lishi tuzalish uchun yaxshi alomatdir;

6) odam tanasida kasallik bilan kurashuvchi kuch bor, tabibning vazifasi esa o‘sha kuchni faollashtirishdan iborat;

7) bemorga beriladigan dorilar hadeb o‘zgartirilmasligi kerak, faqat zaruratga qarab davolash muolajasi o‘zgartirilsin;

8) tabiatda doimo ikki qarama-qarshi kuch bir-biriga qarshi turadi, qarama-qarshilikni qarama-qarshilik bilan davolash kerak;

9) tabib yuksak darajada axloqli, jonkuyar, ozoda va xush ko'rinishga ega bo‘lishi kerak;

10) (tabib o‘z bilim va mahoratini doimo oshirib borishi va bemorlar sog‘lig‘iga e’tiborli bo‘lishi kerak [15; B. 7-8].

Gippokratning ilmiy-nazariy qarashlaridan kelib chiqqan holda ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan quydagi mexanizmlarni yaratdik:

1) ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentligini tarkib toptirishga qaratilgan ilmiy hamda nazariy bilmlarni chuqur o‘rganish va tahlil qilish;

2) ichki ishlar idoralarining yosh tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentligini to‘g‘ri shakllanishda tajribali Ustozlarni ko‘rsatmalariga amal qilishga odatlantirish;

3) ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentligiga ijobiy ta’sir etadigan ilmiy ma’lumotlar bazasini tarkib toptirish.

4) ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentligini takomillashtirishga qaratilgan texnika va texnologiyalarni amalda to‘g‘ri qo‘llashga doir uslubiy ko‘rsatmalar yaratishni yo‘lga qo‘yish;

5) ichki ishlar idoralari va tibbiyot xodimlar o‘rtasidagi kompetentsiyaviy yondashuvlarni ijtimoiy-psixologik asoslarini yaratish;

6) ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni kasbiy shakllanishi uchun kerakli shart-sharoitlarni yaratish orqali mavjud muammolarni hal qilish;

7) ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni kasbiy-kompetentligini takomillashtirish mobaynida ularning o‘zaro munosabatlarga kirishish jarayonini yaxshilashga qaratilgan aqliy, axloqiy, ma’naviy-ma’rifiy, kreativ, kognitiv va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tarkib toptirish.

Yuqorida keltirib o‘tilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib ta’kidlaydigan bo‘lsak, Sharq mutafakkirlarini ijodida Abu Ali ibn Sino (980-1037) alohida tilga olinadi. Ibn Sino tibbiyotning deyarli barcha sohalariga taalluqli “Tib qonunlari” asarida tibbiyot va psixologiyaga oid bir qancha fikrlar keltirgan. Bu asar haqli ravishda dunyoning deyarli barcha tillariga tarjima qilingan va tib ilmini zabt etishda dasturu amal bo‘lib xizmat qilgan. Ibn Sinoning ahvoli og‘ir bemorlarni davolashda ishlatgan turli xil usullari (giyohlar bilan davolash, ruhiy ta’sir qilish) afsonaga aylangan. Aslida bular afsonaga aylangan haqiqatdir. Abu Ali Ibn Sinoning ta’biri bilan aytganda, “Haqiqiy shifokor bemorni dardini bilish uchun uni his qilmoq kerak, shirin so‘z ham yarim shifodir”. Shuningdek, Ibn Sino deontologiya muammolariga bag‘ishlab ham ko‘p risolalar bitgan. Uning “Kasallikni emas, kasalni davola”, degan iborasi davolashda bemorning shaxsiga e’tiborni qaratish lozimligini ilgari suradi [15; B. 11-12].

Darhaqiqat, Abu Ali ibn Sino tibbiyot sohasini dunyoga tanitgan buyuk mutafakkir olim, tibbiyot mulkining sultoni hisoblanadi. Zamonaviy tibbiyotda Ibn Sinoning izdoshi bo‘lish uchun ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni o‘z ustida tinimsiz ishlashi, shaxsini shakllantirishi, o‘zining kasbiy-kompetentligini takomillashtirishga qaratilgan axborotlar bazasiga ega bo‘lishi talab etiladi. Bu esa o‘z navbatida ichki ishlar idoralari xodimlari va tibbiyot xodimlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini takomillashtirishga olib keladi.

Shu o‘rinda savol tug‘iladi kompetentlikning o‘zi qanday tushuncha?

Kompetentlik (ingl. “competence” – “qobiliyat”) – faoliyatida nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olish demakdir. [6; B. 97-102].

Olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunga kelib, Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik va kasbiy-kompetentligini shakllantirish o‘ziga xos jiddiy mas’uliyat, qat’iy tartib-inizom va shaxsiy javobgarlikni talab etmoqda. Bu esa o‘z navbatida tibbiyot sohasida faoliyat yuritayotgan tibbiyot xodimlarni oldiga bir qancha hal etilishi lozim bo‘lgan zamonaviy ko‘rinishdagi

vazifalarni yuklaydi. Shuning uchun ham yurtimizdagi mavjud tibbiyot muassasalarini va ularning turlarini fundamental bosqichi bo‘lgan ta’lim tizimi va ularning rahbar kadrlarini zamon talablariga moslashtirishga doir bir qator vazifalarni hal etish lozim deb topildi. Xususan: individual, istiqbolli, pedagogik, psixologik, didaktik, kasbiy, ijtimoiy, notiqlik va boshqa ko‘plab vazifalarni hal etmog‘i lozim.

Yuqoridagi hal etilishi nazarda tutilgan vazifalardan kelib chiqqan holda, davlat va jamiyat ehtiyojlariga tayanib maktab direktorlarini zamonaviy boshqaruv uslublariga ega bo‘lishi, ularning rahbar sifatida zamon talablariga mos holda rivojlanishi, individual ravishda o‘zida u yoki bu kasbiy-pedagogik, psixologik yondashuvlarga ega bo‘lishi, boshqaruvga doir zukkolik, bilim, ko‘nikma, malakalar, kasbiy kompetentlik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan quydagi xarakterdagi kasbiy-malakaviy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik va kasbiy-kompetentligini shakllantirish bilan bir qatorda ularning individual psixologik malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarini istiqbolli rejalashtirish malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni o‘z kasbini va sohasini bilishga doir malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik bilishga oid malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni mutaxassislik bilimlari va ilmiy, nazariy va amaliy malakalarini rivojlanirsh;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik va kasbiy-kompetentligini va tarbiyaviy ishlarni tashkil etishga oid malakalrini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni tashabbuskorlik, ijodiy yondashuvchanlik malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ruhiyatning kasbiy ahamiyatga ega xususiyatlari va shaxsiy sifatlariga doir malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni o‘z-o‘zini texnik-texnologik malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni kasbiy, metodik, informatsion, kreativ va innovatsion malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ishchanlik qobilyatini rivojlantirish malakalarini;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni salbiy odatlarni bartaraf etish malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijobiy sifat va xususiyatlariga oid malakalarini rivojlantirish;
- Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy ongini shakllantirish, yuqori muloqat va madaniyatiga ega bo‘lishi malakalari kabilar.

Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarnidagi ijtimoiy-psixologik va kasbiy kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan malakaviy sifatlarni shakllantirish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy rahbar doimiy ravishda o‘z ustida tinimsiz ishlashi quydagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni muntazam ravishda o‘z faoliyatini tizimli tahlil qilish asosida erishgan yutuq va kamchiliklarini aniqlashi.
2. Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni o‘z faoliyatida erishgan yutuq va muvaffaqiyatlarini boyitib borish.
3. Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni faoliyatidagi mavjud muammo va kamchiliklarni bartaraf etish bo‘yicha aniq qaror qabul qilish.
4. Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni o‘z faoliyatini izchil tartibga solish borasida rejalar ishlab chiqish.
5. Kundalik faoliyati davomida o‘z-o‘ziga hisob berish, o‘z-o‘zini boshqarish, o‘z-o‘zini nazorat qilish, iroda kuchiga tayanish va o‘z-o‘zini baholash.

Rahbarning o‘z ustida ishlash bosqichlari ham mavjud bo‘lib, ularni boshqaruv jarayoniga quyidagilar asosida foydalanishga tavsiya etiladi:

1. Maxsus yoki kasbiy kompetentlik bu – ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni o‘z kasbiy kompetentligini yuqori daraja va saviyada tashkil eta olish qobiliyati.

2. Avtopsixologik kompetentlik bu – ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni o‘z-o‘zini kasbiy, ijtimoiy-psixologik tomondan rivojlantira olish qobiliyati.

3. Ijtimoiy psixologik kasbiy kompetentlik bu – ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy mas’uliyatga ega bo‘lishi va kasbiy faoliyatini hamkorlikda tashkil eta olishi qobiliyati.

4. Ekstremal kasbiy kompetentlik bu – ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni faoliyatida uchraydigan va kutilmaganda paydo bo‘luvchi turli vaziyatlarda ishlay olish, oqilona qaror qabul qila olish qobiliyati.

Yurtimizda faoliyat yuritayotgan barcha turdagi ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni zamonaviylashtirish, ularni boshqaruv qobiyatlarini aniqlash, zaxira tibbiyot xodimlarga doir bilim, ko‘nikma va malakalarini takomillashtirish zamon talablariga moslashish demakdir.

Xulosa sifatida aytadigan bo‘lsak, ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentligini tashkiliy-mexanizmlarni takomillashtirish sohasiga doir tarixiy taraqqiyotda har bir davrda o‘ziga xos bo‘lgan tajribalardan oqilona foydalanish, zamonaviy uslublariga ega bo‘lgan, bilim, ko‘nikma va malakalarni tarkib toptirish bugungi kunda muhim hisoblanadi. Chunki zamonaviy tibbiyot xodimlari davlat va jamiyatning barcha talablariga to‘liq javob berishi zarur hisoblanadi.

Birinchi tomondan, ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentligini rivojlantirish natijasida tibbiyot xodimlarni faoliyatini sifat va samaradorligini oshirishga erishilsa, ikkinchi tomondan, ichki ishlar tizimida jismoniy va ruhiy salomatligini ta’minlashga erishladi.

Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy kompetentlikka ega bo‘lishida o‘zini-o‘zi tahlil qila olishi va bu orqali tibbiyot xodimlari o‘zini o‘zi obyektiv baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Zero, ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentlik sifatlariga ega bo‘lishida ularning o‘z-o‘zini baholash malakalariga egaligi ham muhimdir.

Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlarni ijtimoiy-psixologik kasbiy-kompetentlik darajasini oshirishga xizmat qiladigan taklif va tavsiyalar:

- ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlar tomonidan kasbiy faoliyatda tashkil etayotgan o‘z amaliy harakatlari mohiyatinI o‘rganilishi orqali aniq maqsad, intilish asosida jarayonini takomillashtirish;
- ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlari salbiy vaziyatlarni va nizolarni oldini olish hamda ularni o‘z vaqtida bartaraf etishni bilishi;
- ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlari o‘z faoliyatlarini samarali boshqarishi orqali va o‘zini ijtimoiy-psixologik hamda kasbiy-kompetentlik darajasini ishchanlik, faolliginini oshirish;

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O‘zbekiston Strategiyasi”-T.: O‘zbekiston, 9-sentabr 2021. – 23 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi. - https://stat.uz., https://stat.edu.uz/., lex.uz.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya/ Darslik. Pedagogika oliygohlari talabalari uchun. – Toshkent: “ Fan van texnologiyalar”, 2007. – 176 b.
4. Karimova V.M., Hayitov O.E., Djalalova S.M. Boshqaruv psixologiyasi. “O‘quv qo‘llanma”. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2008. – 2010-211 b.
5. Shonazarov A.M. “Maxsus iqtisodiy zonalar rahbarlarining ma’naviy-axloqiy va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari”. – //Psixologiya ilmiy jurnal 2024 yil, ISSN 2181-5291. № 3, SON. 227-234 betlar. www.psixologiyabuxdu.uz.
6. Shonazarov A.M. Kasb psixologiyasi. – “O‘quv qo‘llanma” – Samarqand. SamDU Nashr-matbaa markazi, 2023 yil, 337 bet.
7. Shonazarov A.M. Maxsus iqtisodiy zonalar faoliyatini boshqarish va ularni samaradorligini oshirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari // “Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi” ilmiy-amaliy jurnal, ISSN 3030-3710 (P), ISSN 3030-3095 (E), (№4, 2024) http//: buxpxti.uz 180-185 betlar.
8. Hayitov O.E. – Boshqaruv psixologiyasi: Darslik. – T.: «Istiqlol» nashriyoti, 2021. - 234 b.
9. Axmedjanov K.B. Xolov A.X. Yosh rahbar kadrlarda samarali qaror qabul qilish ko‘nikmasini shakllantirish.O‘quv qo‘llanma // Toshkent. - “Tafakkur qanoti”, 2020. 96 bet
10. To‘ychiyeva S. Boshqaruv texnologiyalari. O‘quv qo‘llanma // Toshkent. -“Navro‘z” nashriyoti, 2020. 148 bet
11. Shonazarov A.M. Maxsus iqtisodiy zonalarni boshqarishning uslubiy va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari // “Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi” ilmiy-amaliy jurnal, ISSN 3030-3710 (P), ISSN 3030-3095 (E), (№5, 2024) http//: buxpxti.uz 87-94 betlar.

12. Shonazarov A.M. Ta’lim tizimi rahbarlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini shakllanishiga oid nazariy-metodologik yondashuvlar. // Zamonaviy ta’lim ilmiy-amaliy jurnal. №9 (130) 2023. ISSN 2181-6514.www.itm.uz. DOI: 10.34920/SO/VOL. 2023. ISSUE. 9.5

13. Shonazarov A.M. Zamonaviy rahbar kadrlarini tayyorlashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. ISSN 2181-6883 // “Pedagogik mahorat” Ilmiy-nazariy va metodik jurnal № 10-son (2023-yil, noyabr). 97-102 betlar.

14. Shonazarov A.M. Development of socio-psychological competence of school principals of the general secondary education syste. // Science and innovation international scientific journal volume 1 issue 8 uif-2022: 8.2| ISSN: 2181-3337 “Science and innovation” xalqaro ilmiy jurnali. Volume 1 Issue 8https://doi.org/10.5281/zenodo.7424124.

15. A.M.Shonazarov. Socio-psychological characteristics of competent general education system leaders. // Science and innovation international scientific journal volume 2 issue 12 december 2023 uif-2022: 8.2 ISSN: 2181-3337 Scientists.uz https://doi.org/10.5281/zenodo.1036426. “Science and innovation” xalqaro ilmiy jurnali Volume 2 Issue 12.

16. Z.Ibodullayev. Tibbiyot psixologiyasi. “Darslik”–T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008. – 7-12 betlar.

UO’K 152.26(45)

Karimqulova Surayyo Numonjon qizi
Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi

KIBERHUJUMLARDAN SAQLANISH VA PSIXOLOGIK HIMOYA MEXANIZMLARI O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK

Annotatsiya. *Maqolada kiberhujumlardan saqlanish va psixologik himoya mexanizmlari o‘rtasidagi aloqador munosabatlarning psixologik mohiyati ochib berilgan. Shuningdek, kiberhujumlardan saqlanish savodxonligining psixologiya sohasida o‘rganilishi psixologik tadqiqotlarda asosiy mohiyatni belgilab beruvchi mezon sifatida ishlatilishi tahlil qilib berilgan. Kiberhujumlardan saqlanish va shaxs himoya mexanizmlarini o‘rganish so‘rovnomasi o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqliklar tahlil qilingan. Shaxs himoya mexanizmlarini baholash so‘rovnomasining ishonchlilik ko‘rsatkichlari keltirib o‘tilgan. Kiberhujumlarni keltirib chiqaruvchi psixologik omillarga nazariy-metodologik yondashuvlarni mazmun-mohiyati tahliliy yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *kiberhujum, virtual olam, psixologik himoya mexanizmlari, kiberxafsizlik, shaxs, psixologik xususiyat, korrelyatsion bog‘liqlik, destruktiv axborot, faollashayotgan agressiv, internetga tobelik xulqi, kompyuter o‘yinlari, psixologik omillar, nazariy-metodologik yondashuv.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ПРЕДОТВРАЩЕНИЕМ КИБЕРАТАКИ И МЕХАНИЗМАМИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ

Аннотация. *В статье раскрыта психологическая сущность взаимосвязи между механизмами защиты от кибератак и механизмами психологической защиты. Также анализируется, что изучение грамотности по предотвращению киберзапугивания в области психологии используется в качестве критерия, определяющего основную природу в психологических исследованиях. Были проанализированы корреляционные связи между предотвращением кибератак и исследованием механизмов защиты личности. Приведены показатели надёжности анкеты оценки механизмов защиты личности. Содержательно-аналитическое освещение теоретико-методологических подходов к психологическим факторам, провоцирующим киберзапугивание.*

Ключевые слова: *киберзащита, виртуальный мир, механизмы психологической защиты, кибербезопасность, личность, психологический признак, корреляционная зависимость, деструктивная информация, активизирующая агрессивность, поведение интернет-зависимостей, компьютерные игры, психологические факторы, теоретико-методологический подход.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN CYBER-ATTACK PREVENTION AND PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS

Abstract. *The article reveals the psychological essence of the relationship between cyberbullying prevention and psychological defense mechanisms. It has also been analyzed that the study of cyberbullying avoidance literacy in the field of psychology is used as a criterion that determines the main essence in psychological research. Correlational correlations between cyberbullying avoidance and a survey of individual defense mechanisms have been analyzed. Reliability indicators of the personality chemo mechanism Assessment Survey have been cited. The content and essence of theoretical and methodological approaches to the psychological factors that cause cyber attacks are given analytical coverage.*

Keywords: *cyberbullying, virtual world, psychological defense mechanisms, cybersecurity, personality, psychological trait, correlation dependence, destructive information, activating aggressive, internet-specific behavior, computer games, psychological factors, theoretical-methodological approach.*

Kirish. Jahonda zamonaviy axborot texnologiyalar va internet provayderining jadallashuvi shaxs ilmiy-amaliy faoliyatining har bir jabhasiga, internet o‘smirlar orasida eng mashhur hisoblanadi. Masalan, statistik ma’lumotlarda, Buyuk Britaniyada 83% 12 yoshdan 15 yoshgacha bo‘lgan o‘smirlar smartfonga ega va 99% balog‘atga yetmaganlar haftasiga o‘rtacha 20,5 soatni internetda o'tkazadilar[1, 2020]. Bolalar va o‘smirlarning axborot xavfsizligini ta’minlash dolzarb vazifa va axborot siyosatining muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Shu bois voyaga yetmaganlarning axborot xavfsizligi, xavfli omillarini har tomonlama o‘rganish

va tahlil qilish, voyaga yetmaganlar va kiberjinoyatlarning samarali oldini olishga erishish dolzarb muammolardan bo‘lib qolayotganligini ko‘rsatadi.

Axborot xavfsizligi deganda, shaxs, jamiyat va davlatning axborot sohasida milliy manfaatlarini turli tahdidlardan himoyalanganlik holatini tushunish lozim. Axborot sohasidagi shaxs manfaatlariga, qonun bilan cheklanmagan, jismoniy, ma’naviy va aqliy faoliyatni rivojlantirishda shaxsiy xavfsizlikning ta’minlanganligi nazarda tutiladi. Axborot sohasidagi jamiyat manfaatlariga esa, shaxs qiziqishlarining qondirilishi, demokratik huquqiy davlat qurish, ijtimoiy barqarorlikning ta’minlanganligi tushuniladi. Axborot sohasida davlat manfaatlari inson va fuqaroni axborot olish va undan foydalanish, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy barqarorlikni ta’minlash, xalqaro hamkorlikni amalga oshirish maqsadida rivojlangan milliy axborot infrastrukturasini yaratish kabilar kiradi.

Kiberhujum deganda raqamli texnologiyalardan foydalangan holda bezorilik tushuniladi. Bu bezorilik ijtimoiy tarmoqlarda, axborot almashish platformalarida, kompyuter o‘yinlarida va mobil telefonlarda bo‘lishi mumkin. Kiberhujumlarda qo‘rqitish, g‘azablantirish yoki sharmanda qilishga qaratilgan takroriy xatti-harakatlar sodir etiladi. Bunga ijtimoiy tarmoqlarda, axborot almashish platformalari orqali zararli, haqoratli yoki tahdidli xabarlar, rasmlar yoki videolarni yuborish, biror kishiga taqlid qilish va boshqalarga ularning nomidan yoki soxta akkauntlar orqali yomon xabarlarni yuborish kabilarni keltirib o‘tish mumkin.

Tadqiqot obyekti. Qashqadaryo va Samarqand viloyatlaridagi umumta’lim maktabi yuqori sinf o‘quvchilari, jami 325 ta sinaluvchi tadqiqotda qatnashgan.

Qo‘llanilgan metodlar. Tadqiqotni amalga oshirishda bir nechta metodikalardan foydalanildi. Jumladan, R.Plutchik va G.Kellermanning shaxsning psixologik himoya mexanizmlarini aniqlaydigan «Hayot stili indeksi» metodikasi, va A.Jichkinaning «Internetga qaramlik ko‘lamini aniqlash» so‘rovnomalaridan shuningdek, ma’lumotlarni qayta ishlashning matematik-statistik mezonlari, ya’ni Styudentning-t mezoni va Pirsonning rp-korrelyatsiya koeffitsiyentlaridan foydalanilgan.

Natijalar va ularning tahlili. Soldatova, G. U., Rasskazova, YE. I., Nestik, T. A. internetga tobelik asosida insonlar tomonidan amalga oshiriladigan jinoiy harakat mazmunini quyidagicha tavsiflaydi: «internetga tobelik xulqi bu- ruhiy tomondan buzilgan xulq-atvor shakliga tenglashtirilgan faoliyat sanalib, unda inson o‘z ehtiyojlarini qondirish istagi bilan emas, balki haqiqiy dunyodan qochish istagi bilan yashaydi. Shuning uchun, sud – huquq tizimida inson ruhiy holatning ahamiyati, uning sog‘-salomatligi, patologik buzilishlarga ega yoki ega emasligi alohida e’tiborga olinishi lozim deb ta’kidlaydi» [2, 70].

«Internetga tobelik bu – shiddat bilan o‘sayotgan xulq ko‘rinishi sanalib, uni o‘rganish uchun avvalo, fenomenologik asoslarini aniqlash lozim. Bundan tashqari, muammoni bosqichma-bosqich hal etish hamda uni bartaraf etishda aniq psixologik va psixoterapevtik tavsiyalar ishlab chiqish lozim». Shundan so‘ng, bir qator xorij tadqiqotchilari, muammo borasidagi tadqiqotlarining yo‘nalishini o‘zgartirishga qaror qildilar. Ta’kid joizki, ba’zi tadqiqotchilar internetdan ko‘p foydalanish holatini ijobiy holat sifatida e’tirof etib, uni pul topishning eng samarador yo‘li deb ta’riflaydilar [3, 140].

1-jadval.

Kiberhujumlardan saqlanish va shaxs himoya mexanizmlarini o‘rganish so‘rovnomasi o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik (K.Pirsonning r-korrelyatsiya koeffitsiyenti mezoni bo‘yicha)

Shkalalar	Kiberhujumlarga umumiy qaramlik	Virtual olamga qaramlikga moyillik	Ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik	Televizorga qaramlik	Kompyuter o‘yinlariga qaramlik	Internetga qaramlik
Siqib chiqarish	0,137	0,576**	0,320	0,579**	0,548**	0,329
Regressiya	0,458*	0,480*	0,476*	0,675**	0,264	0,532**
O‘rnini to‘ldirish	0,163	0,439*	0,549**	0,637**	0,430	0,310
Rad etish	0,559**	0,483*	0,240	0,561**	0,457*	0,639**
Proyeksiya	0,449*	0,636**	0,130	0,470*	0,458*	0,368
Kompensatsiya	0,539**	0,472*	0,580**	0,569**	0,639**	0,424**
Giperkompensatsiya	0,580**	0,659**	0,558**	0,294	0,687**	0,529**
Ratsionalizatsiya	0,519**	0,264	0,479*	0,634**	0,210	0,529**

Izoh: * – $r \le 0,05$; ** – $r \le 0,01$; *** – $r \le 0,001$.

Kiberhujumlardan saqlanish va shaxs himoya mexanizmlarini o‘rganish so‘rovnomasi o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik jihatlari quyidagilarda siqib chiqarish shkalasi virtual olamga qaramlikga moyillik, televizorga qaramlik, kompyuter o‘yinlariga qaramlik shkalalari bilan, regressiya shkalasi kiberhujumlarga umumiy qaramlik, virtual olamga qaramlikga moyillik, ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik, televizorga qaramlik

va internetga qaramlik shkalalari bilan, o‘rnini to‘ldirish shkalasi virtual virtual olamga umumiy qaramlik, ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik, televizorga qaramlik shkalalari bilan, rad etish shkalasi kiberhujumlarga umumiy qaramlik, virtual olamga qaramlikga moyillik, televizorga qaramlik, kompyuter o‘yinlariga qaramlik va internetga qaramlik shkalalari bilan, proyeksiya shkalasi kiberhujumlarga umumiy qaramlik, virtual olamga qaramlik, televizorga qaramlik, kompyuter o‘yinlariga qaramlik va internetga qaramlik shkalalari bilan, kompensatsiya shkalasi kiberhujumlarga umumiy qaramlik, virtual olamga qaramlikga moyillik, ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik, televizorga qaramlik, kompyuter o‘yinlariga qaramlik va internetga qaramlik shkalalari bilan, giprekompensatsiya shkalasi kiberhujumlarga umumiy qaramlik, virtual olamga qaramlikga moyillik, ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik, kompyuter o‘yinlariga qaramlik va internetga qaramlik shkalalari bilan, ratsionalizatsiya shkalasi kiberhujumlarga umumiy qaramlik, ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik, televizorga qaramlik va internetga qaramlik shkalalari bilan aloqaga kirishganligi ma’lum bo‘ldi.

Internetga tobelikning oldini olishning yagona yo‘li bu, uni nazorat qiluvchi milliy qo‘mitani tashkil etishdir. Ushbu qo‘mita, tobelikni bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar, qonun xujjatlari, profilaktik dasturlar ishlab chiqish kabi ishlarni amalga oshiradi. Ushbu taklifning mohiyati shundaki, virtual tarmoqqa bo‘lgan tobelikni faqatgina fan emas balki, uni nazorat qiluvchi, ma’lumotlarni profilaktika qiluvchi tashkilot ham zarur sanaladi.

1-rasm.

Shaxs himoya mexanizmlarini baholash so‘rovnomasining ishonchlilik ko‘rsatkichlari

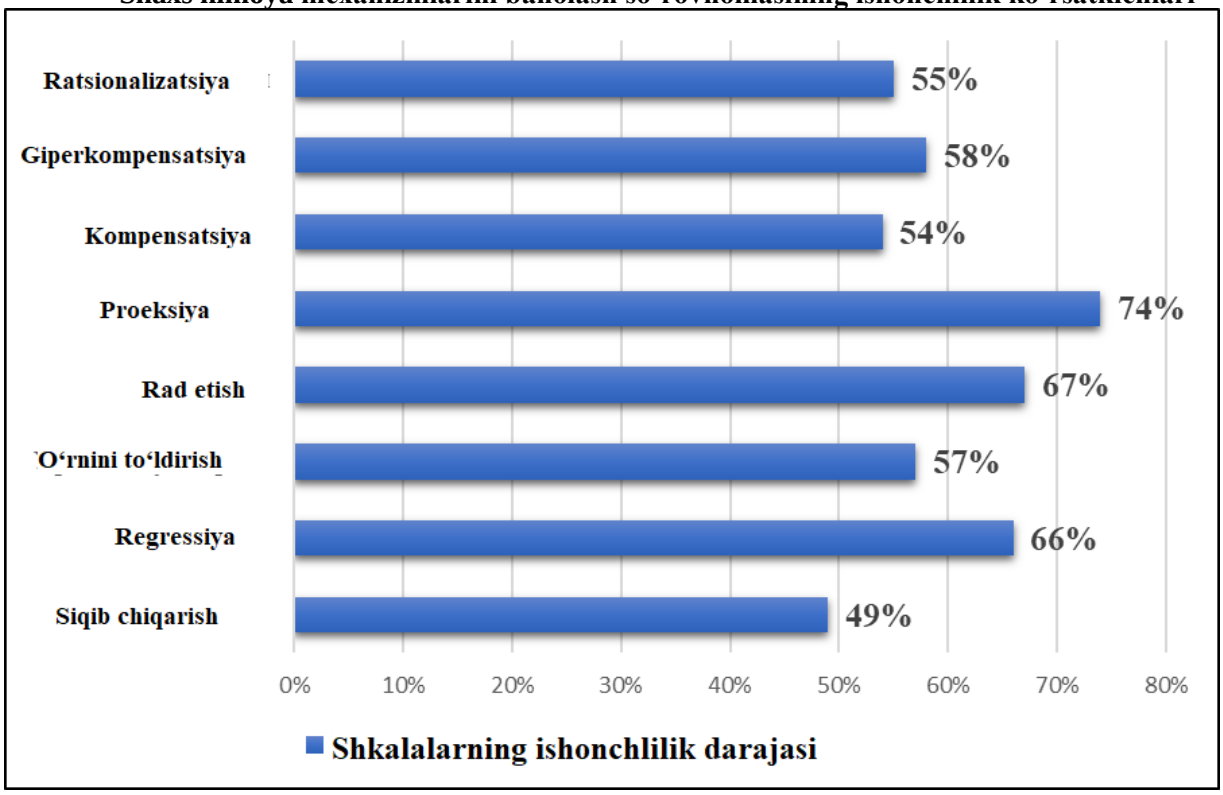

O‘smir o‘quvchilarda kiberhujumlardan saqlanishning psixologik determinantlari bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotimizda foydalangan shaxs himoya mexanizmlari so‘rovnomasining qay darajada ishlayotganligini tekshirish uchun Alfa-Kronbax mezonidan ham foydalanildi. Bu statistik mezonga ko‘ra, shaxs hayot stili indeksi darajasi ya’ni himoya mexanizmlarini o‘lchashga xizmat qiluvchi so‘rovnoma yuqori darajada o‘zining ishonchli ekanligini ko‘rsatgan. Shu jihatdan Plutchik-Kelerman tomonidan ishlab chiqilgan so‘rovnoma shkalalarining har birida ishonchlilik darajasi 0,25-1 oralig‘idagi standartga mos tushganligi bilan alohida ahamiyat kasb etgan.

A.V.Ursu o‘zining «kompyuter o‘yinlariga tobelik dinamikasi va epidemologiyasi» mavzusidagi ilmiy maqolasida quyidagilarni ta’kidlab o‘tadi: «aksariyat mazkur xulqqa ega shaxslar deoriyentatsiyani boshdan kechirib, hayotiy vaziyatlarda o‘zlarini past baholaydilar, tor doirada muloqot qilishni xush ko‘radilar, harakatlarida impulsivlik yetishmaydi, maqsad qo‘yishdan doim qochib yurish istagi kabilar bilan boshqalardan farqlanadilar. Bunday shaxslar ilgari o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlaridan osongina voz kechadilar. Natijada ularda yolg‘izlikdan qo‘rqish, tez –tez depressiv holatlarga tushish kuzatiladi. Muallifning nazaricha, internet tobeligi nafaqat hayotga noto‘g‘ri mo‘ljal olish yoki oliy maqsadlarga nisbatan ishtiyoqning so‘nishi (impulsivlikning so‘nishi) bilan ham tavsiflanadi» [4, 28].

Zamonaviy dunyoda jamiyatning texnik va iqtisodiy rivojlanishiga aloqador global o‘zgarishlar yangi turdagi xavfning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lib, uning harakati makon va vaqtdan tashqaridadir. Internetga tobelikni keltirib chiqrauvchi omillar sifatida o‘z-o‘zini anglashdagi qiyinchiliklar, ishsizlik holati, oilaviy muammolar, o‘z daromadidan norozilik, jamoadagi noto‘g‘ri ijtimoiy munosabatlar kabilar e’tirof etiladi. Boshqacha aytganda, internet olami bu – usti yopiq gumbaz bo‘lib, gumbazning ichida muammodagi inson o‘zini qulay va xavfsiz his etadilar. Internet - bu gumbazning bir turi, uning ostida odam bor o‘zini xavfsiz his qiladi, noqulay tashqi tomondan tortib olinadigan dunyo. Mazkur mulohazaga ko‘ra, internet inson uchun virtual tinch makon, muammolar girdobidagi inson u yerdan panoh topadi [5, 156].

Xulosa. Jamiyatning yagona vazifasi bu - o‘sib kelayotgan yoshlarga, maktab talabalariga, talaba yoshlarga yordam berishdir. ya’ni shafqatsiz virtual harakatlardan voz kechib, haqiqiy hayot tarziga o‘tishlariga ko‘maklashishdir.

Internetga tobelikni keltirib chiqaruvchi psixologik sabablar turlicha sanalib ular: ma’lumotlarga doimiy ehtiyoj; yuqori bilim olish motivatsiyasi; yuqori ijtimoiy faollik; vaqtining yetishmasligi kabilar bilan xarakterlanadi. Internet xizmatlaridan tez-tez foydalanish, tarmoqdagi aloqaning soddaligi va qulayligi, u yerda saqlanadigan ma’lumotlarning to‘liqligi va ochiqligi, o‘yin kulgilarning katta katalogi internetga tobeligining asosiy sabablaridan biri bo‘lib, u o‘smir o‘quvchilarning kasbiy kamoloti rivojlanishiga keng ta’sir qiladi.

Sog‘lom internet foydalanuvchilari onlayn muloqotni, jonli muloqotdan tez ajratib olishadi. Internet ular uchun faqat foydali vositadir xolos. Internetdan patologik foydalanish muammosi psixologiya fanidagi juda yosh mummolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, hozir hamma sohalar uchun bu holat dolzarb bo‘lib bormoqda.

Adabiyotlar:

1. Краткая характеристика состояния преступности в Российской Федерации за январь - сентябрь 2020 года / Официальный сайт МВД России [Электронный ресурс]: Режим доступа: https://xn--b1aew.xn-- p1ai/reports/item/21551069/ (дата обращения: 27.07.2023).

2. Солдатова, Г. У., Рассказова, Е. И., Нестик, Т. А. (2017). Цифровое поколение России: компетентность и безопасность. М.: Смысл. С.70

3. Самыгин С.И. и др. Информационная безопасность молодежи в современной России / С.И. Самыгин, А.В. Верещагина, А.В. Кузнецова // Гуманитарные, со- циально-экономические и общественные науки. 2014.№ 11/1. С. 140–144.

4. Урсу А.В. Компьютерная игровая зависимость: клиника, динамика и эпидемиология / А.В. Урсу, А.В. Худяков // Психич. здоровье. - 2009. - № 8. -С. 28-32.

5. Бовина И.Б. и др. Как здоровье приходит к детям? Развитие социальных представлений о здоровье у детей и подростков с точки зрения кросс-культурной перспективы (Франция/Россия) / И.Б.Бовина, Н.В.Дворянчиков. Отчет РГНФ, 2017.

Kurbanov Ikhtiyor Khikmatovich,
Teacher at Bukhara State Medical Institute

THE RESEARCH ROLE OF MOTIVATION IN INNOVATIVE ACTIVITIES OF THE ORGANIZATION

Abstract. *The article is devoted to the study of the issue of forming a socially oriented mechanism for managing innovation activities. The main emphasis in this study is on the study of the motivational component in managing innovations. The study of the motivation of innovation activities, as well as the mechanism for managing innovation in general at the level of enterprises and organizations, from our point of view, is a key issue in the formation of a national innovation system. The subject of the study is the key motivating factors, as well as the constituent elements in the innovation activities of enterprises and organizations.*

Based on the results of the study, an analysis was conducted and key factors were identified motivators in the structure of innovation activities, which can be used in the formation and improvement of a socially oriented mechanism for managing innovation activities. A variant of supplementing the models of motivational strength by V. Vroom and D. Atkinson is also proposed.

Keywords: *innovation management, innovation management mechanism, motivation of innovation activities, effective formation innovations.*

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РОЛЬ МОТИВАЦИИ В ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация. *Статья посвящена изучению вопроса формирования социально ориентированного механизма управления инновационной деятельностью. Основной акцент в данном исследовании уделён изучению мотивационной составляющей при управлении инновациями. Изучение мотивации инновационной деятельности, а также механизма управления инновации в целом на уровне предприятий и организаций, с нашей точки зрения, является ключевым вопросом при формировании национальной инновационной системы. Предметом исследования являются ключевые факторы-мотиваторы, а также составные элементы в инновационной деятельности предприятий и организаций.*

По результатам исследования проведён анализ, выявлены ключевые факторы мотиваторы в структуре инновационной деятельности, что может быть использовано при формировании и совершенствовании социально-ориентированного механизма управления инновационной деятельностью. Предложен также вариант дополнения моделей силы мотивации В. Врума и Д. Аткинсона.

Ключевые слова: *управление инновациями, механизм управления инновациями, мотивация инновационной деятельности, эффективное формирование инновациями.*

TASHKILOTNING INNOVATSION FAOLIYATIDA MOTIVATSIYANING TADQIQOT ROLI

Annotatsiya. *Maqola innovatsion faoliyatni boshqarishning ijtimoiy yo'naltirilgan mexanizmini shakllantirish masalasini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu tadqiqotda asosiy e'tibor innovatsiyalarni boshqarishda motivatsion komponentni o'rganishga qaratilgan. Innovatsion faoliyat motivatsiyasini, shuningdek, umuman korxona va tashkilotlar darajasida innovatsiyalarni boshqarish mexanizmini o‘rganish bizning nuqtayi nazarimizdan milliy innovatsion tizimni shakllantirishning asosiy masalasidir. Tadqiqot mavzusi korxona va tashkilotlarning innovatsion faoliyatidagi asosiy rag'batlantiruvchi omillar, shuningdek, tarkibiy elementlardir.*

Tadqiqot natijalariga ko'ra tahlil o'tkazildi va asosiy omillar aniqlandi. innovatsion faoliyatni boshqarishning ijtimoiy yo‘naltirilgan mexanizmini shakllantirish va takomillashtirishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan innovatsion faoliyat strukturasidagi motivatorlar. V. Vroom va D. Atkinson tomonidan motivatsion kuch modellarini to'ldirish varianti ham taklif etiladi.

Kalit so'zlar: *innovatsiyalarni boshqarish, innovatsiyalarni boshqarish mexanizmi, innovatsion faoliyat motivatsiyasi, innovatsiyalarni samarali shakllantirish.*

Introduction. Innovation becomes a means of achieving and creating value.

According to a study conducted by the Boston Consulting Group, 90% of businesses consider innovation a strategic priority. The importance of innovation is noted in all sectors of the economy, and it is growing every year. year.

For enterprises and companies whose image is directly or even primarily associated with such a concept as "innovation" are more successful in attracting shareholders and increasing the stock price, which is based on the current and future forecasts of the company's value, in other words, potential. They are also more successful in attracting and retaining new employees, because for most people, a progressive company is one of the determining factors in choosing a place to work.

In the modern view, the social mechanism consists of three parts: the object of management, the mechanism of current management and the mechanism of survival and development. The object is social subjects — performers, the management of which is carried out by means of the mechanism of current management, and the third element performs the function of diagnosing the problems of the organization, its potential and decision-making, deviations from accepted social norms. The social mechanism is called upon to solve social problems with the help of the functions of structural and value regulation .

It was found that the main obstacles to innovation are the search for sources of funding for the development and implementation of innovative products and the bureaucratic structure. Our study is devoted to the study of certain aspects of innovation activities mainly among small, medium and large enterprises.

Main part. From our point of view, statement is absolutely correct D. Hering and J. Phillips that people and culture are the sources of innovation in an enterprise. They specify: if people are involved in the innovation process and are sufficiently motivated to do so, then the culture and business processes will adapt to them, and if they are not motivated, then nothing will be able to force them to carry out innovative activities was devoted to theoretical issues of studying the socio-economic aspects and structure of the innovation management mechanism . This study focuses on studying the innovation process on small, medium And partly large enterprises on next topic:

“The mechanism of innovation management: key factors and motivators at the enterprise (organization) level” 2 .The solution to the problem should begin from consideration of the term “motivation”. In the well-known book “Management” motivation is interpreted as the process of motivating oneself and others to act to achieve personal and organizational goals. Obviously, such a point of view does not allow us to reveal the essence of the process of motivation of an enterprise or organization, i.e. a system more complex than the motivation of an individual (employee).

Firstly, it is the motivation for innovation at the level of the individual (employee). Moreover not only workers who must deal innovative activities during implementation its production function (designers, researchers, etc.), but also workers in formal whose responsibilities do not include the implementation of innovative transformations. Secondly, it is the motivation for innovative activities of enterprises or organizations.

1. The most important incentive contributing to a change in the level of innovative activity is a change in the level of competitive struggle of commodity producers. On the one hand, innovation is a consequence of increasing competition, and on the other hand, innovation is a decisive means of ensuring competitive advantage.

2. Another no less important reason determining innovative activity is the desire of enterprises and organizations to obtain excess profits. Innovations as a result of innovative activity allow organizations that initiate their implementation to temporarily occupy a monopoly position in the market with all the attendant consequences hence the consequences, i.e. the opportunity arises imposing prices on customers and, as a consequence.

Innovative activities and received As a result of its implementation, innovations are practically the only means to increase the scale of the enterprise’s activities. Exactly product innovation opens up new areas of activity for the organization, new ones that are not occupied by anyone markets. At the same time, process innovation allows give existing products characteristics that increase their consumer value.

Thirdly, the motivation for innovative transformations at the level of the national economy, as well as creating conditions that stimulate innovation activities of enterprises. It is extremely difficult to identify the entire set of motives that encourage innovative transformations at the level of the entire economy, but the following main ones can be identified motives:

1) ensuring national security and independence. It is obvious that the defense capability of any country is ensured by the use of the latest types of weapons, which is determined by the level innovation activity. In

turn, ensuring technological, information, food, etc. independence will also depend on innovation activities within the national economy;

2) strengthening the influence of public opinion. The need to solve environmental, socio-economic (price increases, inflation, unemployment, etc.) and other problems that cause protest and a negative attitude among the population. It is obvious that similar problems are extremely difficult to solve without implementation necessary innovative changes.;

3) the need for financial resources to solve government problems. Innovation in modern conditions is practically the only means of ensuring economic height. The more active and intense the innovative activity, the higher the level of economic development and, accordingly, revenues to the state budget, which can be used to solve how current and future problems and tasks [3].

Study of motivation of innovative activity, as well as management mechanism innovations V in general on level enterprises And organizations, With ours points of view, is key question at formation national innovation system. Without understanding the main motives of both employees and business owners as an element of the national innovation system, its effective formation and development is impossible .

The subject of the research is the main motivating factors, as well as the constituent elements in the innovative activities of enterprises and organizations.

The object of the study is organizations and enterprises involved in innovative activities in various aspects of its manifestation, be it the development of a new product or service, or the introduction of new technologies or business processes.

The aim of the study is to determine the socio-economic aspects of the mechanism for managing innovation activities.

Despite the fact that the motivation for starting grassroots innovation activities in education, i.e. the inclusion of a new group of people in the existing sphere of public life, is one of the key elements of the portrait of such actors, there is a shortage of tools for measuring their motivation. To fill this niche, a methodology for studying the motivation for creating innovative projects in education was developed during the study. It is a scale of various judgments, each of which corresponds to certain reasons for creating one’s own project. The scale allows one to assess the severity of four motivational attitudes for starting innovation activities: “Significance for society”, “Innovation and creativity”,

"Self-realization and achievement" and "Finances and independence".

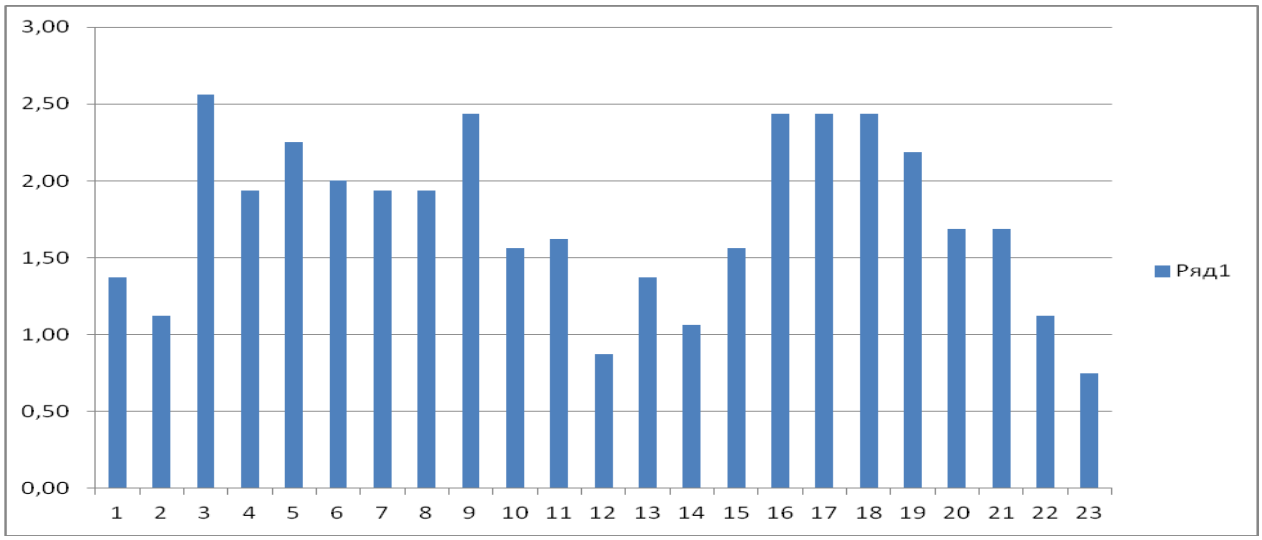

Schedule 1.1. Key factors V implementations innovative projects

The data show that the top five factors were primarily the experience and skills that will be gained from implementing the innovation project if they help increase future income.

This directly relates to the development of human capital. Fair assessment and remuneration of the employee and his colleagues, the management's interest in achieving results, as well as the acquired connections (development of social capital) are also important. In changes in the external and internal environment of the organization is being conducted a certain potential for innovation. It seems that people will always resist change. B. Coffman believes that this is not true. People try to avoid changes, If Not know or believe V That, What They will bring To deterioration their

By innovative activity we mean not only the introduction of new products and services, technologies and processes for the world or country, but also the introduction of new processes and technologies in the organization, and the development of new products and services for the organization.

This is the natural behavior of a rational person: he is afraid of losing his position, control over the resources that he is trying to preserve.

Conclusion. When choosing their actions, people compare their actions and their results. People are guided by rule individual rational choice that suggests, What They choose most preferred actions, A also strive to reduce uncertainty and make decisions in conditions of maximum possible information[4]. The task of management comes down to finding a mechanism that ensures maximum efficiency of the functioning and interaction of all employees. The employee receives reward from employer by agreeing to perform certain actions. The principle of rationality forces the employer to direct the agent's actions in certain interests necessary for the employer. Thus, the employer needs to control the actions of agents, usually by certain motives. Rational individual — the employee must strive to maximize his benefit, and the employer’s goal is to create a certain structure that would most effectively contribute to the achievement of its goals, taking into account the motivation of employees.

References:

1. Burkov V.N., Novikov D.A. How to manage organizations. Moscow: Sinteg, 2004.
2. Gray K.F., Larson E.W. Project Management: A Practical Guide / translated from English. Moscow: Delo i Servis, 2003.
3. Dundon E. Innovations: How to Identify Trends and Benefit from Them / trans. from English by S.B. Ilyin; under the general editorship of M.B. Shifrin. Moscow: Vershina, 2006.
4. Kurbanov, I. H. (2019). Psychological readiness for innovative activity is the main determinant of professional self-realization of an individual in the context of progressive changes in Uzbekistan. Pedagogical innovations realities, prospects: collection of scientific works. - Kyiv: IOD. - 2019, 1 (23), 165-170.
5. V. P., Velichko, V. V., Kurbanov, I. H., & Skalozub, A. A. (2020). Innovation policy, terminology and tools for implementing innovation activities: Ukrainian-Uzbek experience. PEM: Psychology. Educology. Medicine, (1).
6. Kurbanov, I. Kh. (2019). Study of the innovative competence of representatives of the healthcare sector using the “express diagnostics of innovativeness” method (VP Chudakova) / Implementation of competence-oriented knowledge in education: theoretical and practical aspects: Zb. scientific work on the materials of the International Scientific and Practical Conference (m. Kiev, November 4, 2019), m. Kiev / Institute of Pedagogy of the National Academy of Sciences of Ukraine of Ukraine. - Kiev: Ped. thought.
7. Kurbanov, I. H. (2017). The Problem of Formation of Pedagogical Mastery of a University Teacher, Types of Teachers. Scientific Schools. Youth in Science and Culture of the 21st Century: Proceedings of the International Scientific and Creative Forum. October 31–November 3, 2017/Chelyabinsk State Institute of Culture; compiled by E. V. Shvachko. – Chelyabinsk: ChGIK, 2017.– 394 p . ISBN 978-5-94839-629-3.
8. Kurbanov , I. H. (2022). Conflicts of collision of views of the modern state, manifesting in innovative personality: Kurbanov Ikhtiyor Khikmatovich, Bukhara State Medical Institute named after Abu Ali Ibn Sino, department of “Pedagogy. Psychology and Languages”. Education and innovative research international scientific and methodological journal, (6), 385-390.
9. Kurbanov, I. (2022). Priority of psychological readiness of teachers for innovative activities and socio-psychological climate of teaching staff of higher educational institutions. Involta Scientific Journal, 1(7), 131-137.
10. Kurbanov, I., & Karimova, V. (2021). The main features of the development of creative abilities of a modern teacher in an innovative environment. Society and Innovation, 2(9/S), 60-66.
11. Kurbanov, I., & Karimova, V. (2021). Features of the development of creative abilities in a modern teacher in an innovative environment. Society and Innovation, 2(9/S), 60-66.
12. Kurbanov, I. H. (2020). Features of modern professional competence of a teacher. In University Science: A Look into the Future (pp. 760-763).
13. Kurbanov, I. H. (2020). Using the "Express Diagnostics of Innovation" Methodology (V. P. Chudakova) in the Study of Innovative Competence of Representatives of the Healthcare Sector. Recommended for publication by the Academic Council of the GS Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Protocol No. 14 of December 28, 2020), 92.

14. Kurbanov, I. H. (2023). Priorities of changes in the management of innovation activities, the health care system of the Republic of Uzbekistan on the threshold of modernization. Miasto Przyszłości, (31), 262-266

15. Kurbanov, I. H. (2023). Social and psychological readiness of professionally innovative activities of the healthcare system of the Republic of Uzbekistan on the threshold of modernization. SCIENTIFIC PROGRESS, 4(1), 129-137 http://sjifactor.com/passport.php?id=22257

Matkarimova Muxabbat Abuovna,
Nukus davlat pedagogika instituti Psixologiya kafedrasi tayanch doktoranti

YOSHLARNI PEDAGOGIK KASBGA YO’NALTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISHNI EMPIRIK O’RGANISH

Annotatsiya. *Maqolada yoshlarni pedagogik kasbga yo’naltirishda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarning ahamiyati, kasb tanlashda ta’sir etuvchi omillar va ustanovkalar asosida qaysi kasbga qiziqishlarini aniqlash va kasb tanlash jarayonida ta’sir qiluvchi omillarni hisobga olish haqida so’z borgan. Shuningdek, pedagogika oliygohida ta’lim olayatgan talabalarning pedagog kasbini tanlash borasidagi qarashlari metodikalar natijalarida qayd etilgan.*

Kalit so’zlar: *kasbga yo’naltirish, kasbni tanlash, kasbiy identefikatsiya, ijtimoiy-psixologik mexanizm, faoliyat sohasi, ijtimoiy toifa, konvensional toifa, metodika, so’rovnama.*

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ НАПРАВЛЕНИЯ МОЛОДЁЖИ В ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ ПРОФЕССИЮ

Аннотация. *В статье говорится о значении социально-психологических механизмов в ориентации молодёжи на педагогическую профессию, определении того, какая профессия им интересна, исходя из факторов, влияющих на выбор профессии, и учёта влияющих факторов в процессе выбор профессии. Также в результатах методики зафиксированы мнения студентов, обучающихся в педагогическом вузе, относительно выбора педагогической профессии.*

Ключевые слова: *профориентация, выбор профессии, профессиональная идентификация, социально-психологический механизм, сфера деятельности, социальная категория, конвенциональная категория, методика, анкета.*

EMPIRICAL STUDY OF IMPROVING SOCIO-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF GUIDING YOUTH AND TEACHING PROFESSION

Abstract. *The article talks about the importance of socio-psychological mechanisms in the orientation of young people towards the teaching profession, determining which profession is interesting to them, based on the factors influencing the choice of profession, and taking into account influencing factors in the process of choosing a profession. Also, the results of the methodology recorded the opinions of students studying at a pedagogical university regarding the choice of a teaching profession.*

Keywords: *career guidance, choice of profession, professional identification, socio-psychological mechanism, field of activity, social category, conventional category, methodology, questionnaire.*

Kirish. Pedagoglik kasbi jamiyatni rivojlantirishning eng muhim, asosiy va tayanch vositalaridan biridir. U davlat buyurtmasi talablarini yetkazish, Yangi O’zbekistonda orzu qilingan kelajakni shakllantirish uchun axloqiy tamoyillar va munosabatlarni integratsiya qilish vazifasini bajaradi. Bunda ta’lim tizimi jamiyatning ijtimoiy substrukturalaridan biri sifatida uni to’g’ri shakllantirishning asosiy elementi hisoblanadi. Yoshlarni pedagogik kasbga tayyorlash soha mutaxassislariga katta mas’uliyat yuklaydi. Bu o’z navbatida kasbga yo’naltirish, kasb tanlashga ko’maklashish jarayonlari ham klassik, ham zamonaviy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning maqsad va vazifalari turkumidan doimiy o’rin olib kelmoqda. Yoshlarning jamiyatga ijtimoiylashuvi, shu jumladan kasbiy ijtimoiylashuvi turli omillar, agentlar bilan hamkorlikda va bir qator ijtimoiy-psixologik mexanizmlar asosida amalga oshadi. G.J. Tard, Urie Bronfenbrenner, V.S. Muxina [1] va boshqalarning tadqiqotlarida ijtimoiylashuv mexanizmlariga turlicha yondashuvlar keltiriladi. Ijtimoiy-psixologik mexanizm tushunchasi psixologiya faniga o’tgan asrning oxiriga kelib fanga kiritilgan. Psixologik mexanizmlarni ilmiy tadqiq etish tarixiga nazar tashlar ekanmiz, G.J. Tard, birinchilardan bo’lib, shaxslararo munosabatlar va ularning psixologik mexanizmlarini o’rgangan. U barcha xatti-harakatlar o’rganilgan deb hisoblasa-da, Lombrozoning biologik yondashuvidan farqli o’laroq, “taqlid qilish” va “o’rganish” tushunchalarini taklif qiladi. U, jamiyat taraqqiyotining asosiy mexanizmi sifatida, “taqlid qilish” hodisasini ajratib ko’rsatgan. Taqlid – ijtimoiy-psixologik mexanizm bo’lib, u bir kishining ma’lum bir hissiy tusga ega bo’lgan muayyan xatti-harakatlar namunalarini (odob-axloq, odatlar, xatti-harakatlar) takrorlashini ta’minlaydi” [2]. Yoshlarning bo’lajak pedagogik faoliyatga

nisbatan yo’nalganligida, shuningdek, o’zini o’zi ana shu faoliyat doirasida loyihalay olishida birlamchi mexanizmlar taqlid mexanizmi, konformizm mexanizmi hisoblanadi.

Konformizm mexanizmi – asosiy ijtimoiy-psixologik mexanizmlaridan biri sanalib V.M. Karimova [3] fikricha, “Konformizm – bu real yoki tasavvurlardagi guruhning shaxs e’tiqodi va xulq-atvoriga ta’sirini tushuntiruvchi hodisadir. U ikki xil namoyon bo‘lishi mumkin: 1) yon berish – qalban qo‘shilmasa-da, tashqi harakatda ko‘pchilik fikriga ergashish; 2) ma’qullash – e’tiqod va qarashlarning ijtimoiy tazyiqqa to‘la mos kelishi”.

Shu munosabat bilan, yoshlarni pedagoglik kasbiga yo’naltirishda ijtimoiy-psixologik mexanizmlarning roli, kasb tanlashda ustanovkalar, qiziqishlarni o’rganib chiqishning zarurati tug’ildi. Tadqiqot ishi mobaynida biz kuzatuv, suhbat, standartlashtirilgan intervyu, kontent-tahlil metodlarini umumiy o’rta ta’lim maktablarining 10-11-sinf o’quvchilari va Oliy ta’lim muassasasining 1-kurs talabalarida 3 ta mam’uriy hududga ajratgan holda o’tkazdik.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqot ishida “O’zining kasbiy faoliyatini aniqlash” J.Xolland so’rovnomasi, “Yoshlarni kasbga yo’naltirish” B.Qodirov metodikasidan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. Qo’yilgan vazifa va ilgari surilgan ishchi farazlarga muvofiq, biz avvalo shaxsning yo’nalganligini aniqlashtirishimiz va qo’lga kiritilgan dastlabki natijalarga mos ravishda keyingi bosqichlarni tashkil etishimiz tadqiqot ishimizni asoslanganligini yanada kuchaytiradi. Chunki tadqiqot ishimiz doirasida o’quvchi(yosh)larni O’zbekiston sharoitida pedagogika yo’nalishidagi kasblarga samarali yo’naltirilishiga ta’sir qiladigan omillarni o’rganish va shu asosda kasbga yo’naltirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini takomillashtirishdan iborat.

“O’zining kasbiy faoliyatini aniqlash” J.Xolland [4] so’rovnomasi o’quvchilarning qaysi kasb sohasini afzal ko’rishini aniqlashga imkon beradi. So’rovnomada kasbiy muhit sohalari olti turga ajratiladi: “realistik yoki amaliy”; “intellektual”; “ijtimoiy”; “konvensional yoki standart”; “uddaburon”; “artistik”. So’rovnoma yordamida o’quvchining kasbiy qiziqishlari va shaxsi to’g’risida ma’lumotlar olinadi.

Kasbiy faoliyat sohasi aniqlashining sinaluvchilar toifasi kesimida taqsimlanishi

Sinaluvchilar toifasi	Realis tik	Intellektual	Ijtimoiy	Kon vensio Nal	Uddaburo n	Artis tik	Jami	p (ishonch darajasi)
O’quvchilar	51	116	105	67	61	63	463	$\chi 2$=63,9
Talabalar	34	99	138	147	38	127	583	p≤0,001
Jami	85	215	243	214	99	190	1046	

Dastlabki olingan natijalar kasbiy faoliyat sohasi aniqlashi ko‘rsatkichlari $\chi 2$ – mezoni bilan tekshirilganda umumiy o’rta ta’lim maktabi o’quvchilari va oliy o’quv yurti talabalari ko‘rsatkichlarida ahamiyatli farqlar aniqlandi ($\chi 2$=63,9; p≤0,001). Unga ko‘ra o’quvchi/talaba(yosh)larning 85 nafari “realistik”, 215 nafari “intellektual”, 243 nafari “ijtimoiy”, 214 nafari “konvensional”, 99 nafari “uddaburon” va 190 nafari “artistik” toifadaga kasbga munosib deb baholandi. Bu jadvaldan talabalar orasidan “konvensional” va “ijtimoiy” kasbiy faoliyat sohalariga yo’nalgan talabalarning miqdor ko‘rsatkichlari (mos ravishda 147; 138) yuqori ekanligi ko‘rinib turibdi. *Konvensional* toifadagi kasb egalari amaliy faoliyatni, aniqlikni yoqtiradi. Ular ijtimoiy me’yorlarga amal qiladi, o’ylagan ishini oxiriga yetkazmasdan qo’ymaydi, tirishqoq va shiddatli va baquvvat bo’ladi. Belgilar olamiga qiziqadi, ko’pincha tevarak-atrofning xususiyatlarini belgilar tizimida ifodalay oladi. Ularning kasbiy faoliyati asosan idora va hisob- kitob ishlari, hujjatlar tuzish va ularni rasmiylashtirish, sonlar, shartli belgilar tizimi o’rtasidagi miqdoriy va sifatiy munosabatlarni aniqlash bilan uzviy bog’liq bo’ladi. *Ijtimoiy* toifadagi kasb egalari insonparvar, hissiyotli va faol shaxslar bo’lib, ijtimoiy me’yorlarga ko’proq amal qiladi. Ular o’zgalarga hamdard bo’la oladi, boshqalarning ichki kechinmalarini yaxshi tushunadi va ularning qalbiga yo’l topa oladi. Odamlar bilan oson muloqotga kirishadi, o’z fikrlarini bayon etishda qiynalmaydi. Ular asosan ta’lim, davolash, xizmat ko’rsatish sohalarida va odamlar bilan doimo munosabatda bo’lishni talab etuvchi boshqa yo’nalishlarda xizmat qiladi.

Biz respondentlarimizda o’tkazgan “Yoshlarni kasbga yo’naltirish” metodikasi (B.R. Qodirov) [5] bo’yicha olingan natijalarni birlamchi statistik umumiy tavsifida

“Siz oliygohga o’qishga kirganingizdan beri ancha vaqt o’tdi. Siz kelgusi kasbingizni to’g’ri tanlaganingizni ayta olasizmi?” savoliga sinaluvchilar quyidagicha javob berishdi.

O’zi tanlagan bo’lajak kasbiy faoliyatni to’g’ri va (yoki) xato bo’lganligini tekshirishga qaratilgan mazkur savolga Nukus DPI dan 119 nafar, Navoiy DPI dan 138 nafar va TDPU dan 146 nafar sinaluvchi, ya’ni jami talabalarning 69,56 foizi o’z tanlovlarini to’g’ri tanlov deb hisoblashishadi. Qoraqalpog’istonda ta’lim olayotgan 21 nafar, Navoiyda o’qiyotgan 22 nafar, Toshkentda tahsil olayotgan 10 nafar yoshlar va (yoki) sinaluvchi talaba yoshlarning 9 foizi kasb tanlash borasidagi “o’z tanlovlarini xato bo’lgan” deb sanashadi.

Kasbim emas, tanlagan oliy o’quv yurti xato bo’lganligini sinaluvchilarning 8,14 foizi qayd etishgan

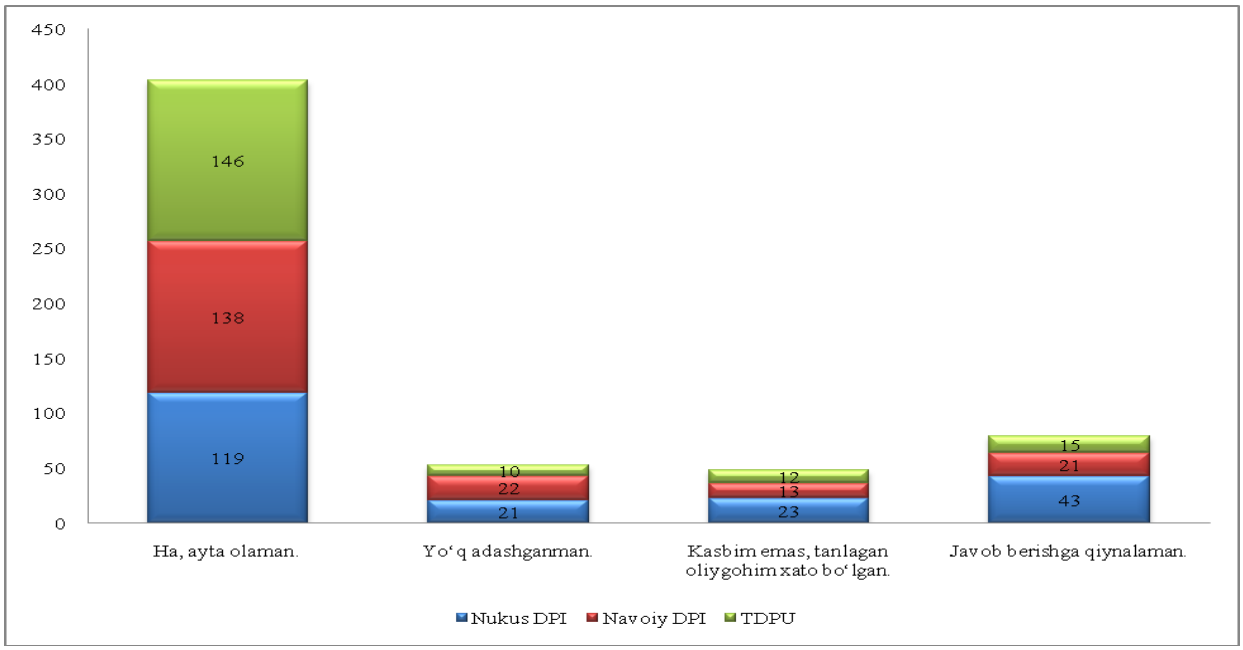

bo’lsa, mazkur 48 ta talaba-yoshlar bu borada 5 ta oliygohdan abiturient tanlovini amalga oshirayotgan vaqtida xato qilib qo’yishgani, mana bir yildan beri Farg’ona, Namangan, Qashqadaryo va boshqa viloyatlaridan kelib, Nukus, Navoiy, Toshkent shaharlarida tahsil olishda ko’plab qiyinchiliklarga sabab bo’layotganligini ta’kidlashgan. Bu omillar ichiga, “til”, “madaniyat”, “infratuzilma” va boshqalar alohida ahamiyat kasb etishi suhbat mobaynida aniqlandi.

Shuningdek, 79 nafar (13,30 foiz) respondentning bu borada qat’iy pozitsiyasi shakllanmagan va ular “javob berishga qiynalaman” deya vaziyatdan chiqishganligini ham kuzatildi.

Respondentlar tomonidan “Kasb tanlashda asosan nimalar kerak deb o’ylaysiz?” savoliga quyidagicha javob variantlari berilgan.

“Kasb tanlashda asosan nimalar kerak deb o’ylaysiz?” savoliga berilgan javoblar (n=583)

Kasblar nomi	Nukus DPI n=206	Navoiy DPI n=194	TDPU n=183	M
Insonlarni qiziqishini aniqlovchi mezonlar kerak	52,43	46,39	38,25	45,69
Insonlarning qobiliyatlari, reaksiyalarini aniqlovchi mexanizmlar, psixologik test, Dasturlar	24,27	28,35	39,34	30,66
Ko’p yillik kuzatuv uchun sotsiologik-psixologik dasturlar	2,91	1,55	7,65	4,04
Maktab va ota-ona birgalikda	20,39	23,71	14,75	19,62

Shaxsiy-kasbiy sifatlardan kelib chiqib, kasbni tanlashda muhim vositalar sanaladigan nuqtayi nazarni shakllantirish sxemasi bo’yicha suhbat va metodika asosida quyidagi faktlar aniqlandi. Xususan, 45,69 foiz respondent (mos ravishda 52,43 foiz, 46,39 foiz va 38,25 foiz) talaba-yoshlar muvaffaqiyatli kasbni tanlash va unda kasbiy identefikatsiyalanish uchun “insonlar qiziqishini aniqlovchi mezonlar kerak” degan fikrda. 30,66 foiz respondent (24,27 foiz Nukuslik, 28,35 foiz Navoiylik, 39,34 foiz Toshkentlik talaba-yoshlar)ning fikricha, pedagogik kasbiy faoliyatga mos yoki mos emasligini tekshirib berishda, “insonlarning qobiliyati, reaksiyasini aniqlovchi mexanizmlar, psixologik test, dasturlar”ni ko’paytirish ta’lim tizimi samaradorligini ta’minovchi vosita hisoblanadi.

Qoraqalpog’istonda tahsil olayotgan yoshlarning 20,39 foizi, Navoiyda ta’lim olayotgan yoshlarning

23,71 foizi, Toshkentda o’qiyotgan yoshlarning 14,75 foizi o’z javoblarida “maktab-ota/ona hamkorligi”ni istiqbolda yaxshi pedagog bo’lishi uchun muhim platforma sifatida baholashgan.

Yana 4,04 foiz talaba-yoshlar maktab psixologi tomonidan bo’lajak o’qituvchilikka kasbiy moyilligi va qiziqishi bor bo’lgan o’quvchilarni ko’p yillik kuzatish zarurati borligini alohida ta’kidlashib, maxsus sotsiologik-psixologik dasturlar yaratish degan qarashdalar.

Xulosa. O’quvchi yoshlarda pedagogiklik faoliyatiga doir kasbiy qiziqishlar, kasbiy tasavvurlar, kasbiy ustanovkalarga tayanib kasb tanlashlarini, tanlangan kasbiy faoliyatga bo’lgan identefikatsiyalashuv hamda kasbiy shakllanishning ta’lim muassasasi va oila bilan bog’liq ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni tushuntirishda, tafovutlashda va bayon qilishda qo’l keldi. Yoshlar hamisha ham o’zlari ta’lim olayatgan oliygahda o’qishni hohlamasligi, bu kasbni nato’g’ri tanlaganliklari sababli boshqa oliygahda yoki umuman boshqa kasbni tanlash istaklarini bildirishgan. Mana shu sababli kasbga yo’naltirish ishlarini bir tizimli sistema asosida olib borish maqsadga muvofiq. Talaba yoshlar insonlarning kasb tanlashlarida qiziqishlarini, qobiliyatlari, reaksiyalarini aniqlovchi mexanizmlar, psixologik testlar, dasturlar ishlab chiqilishi istaklarini bildirib, bu kasb tanlash arafasida turgan o’spirinlar uchun ahamiyatli ko’rsatkishligini ham bayon qilishgan.

Adabiyotlar:

1. Мухина В.С. Личность: мифы и реальность (Альтернативный взгляд. Системный подход. Инновационные аспекты): 7-е издание, исправленное и дополненное. – Москва: Национальный книжный центр, 2020. – 1160 с.
2. Тард Г. Законы подражания: Пер. с фр. – Москва: Академический Проект, 2011. – 304 с.
3. Karimova V.M., Akramova F.A., Abdullayeva R.M. Psixologiya: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TDIU, 2006. – 134 b.
4. Замонавий таълим / Современное образование 2021, 12 (109) Rasulov.A.I O’quvchilarning kasbiy o’zini-o’zi aniqlash usuli // J.:Zamonaviy talim, 2021. №12. 26-33 b.
5. Qodirov B.R, Qodirov K.B. Kasbiy tashxis metodikalari to’plami. - Toshkent 2003. – 53b.

UO’K 159.922.8:177.82

Mullaboyeva Nargiza Sharopaliyevna,
University of business and science dotsenti,
psixologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)
mullaboyevanargiza79@gmail.com

YOLG‘IZLIKNING TASNIFI, SUBYEKTIV HOLATLARI, SABABLARI VA OQIBATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada G‘arb mutafakkirlarining yolg‘izlik hissi yuzasidan qarashlari, yolg‘izlikni subyektiv holatlari, sabablari va oqibatlari haqida ma’lumotlar keltirilgan. Yolg‘izlik muammosiga psixologik yondashuvlar, ushbu yondashuvlar bilan tanishish bizga yolg‘izlik paydo bo‘lishining psixologik mexanizmlarini, namoyon bo‘lishining har xil turlari va xususiyatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi.*

Kalit so‘zlar: *identifikatsiya, izolyatsiya, ekstremal holat, psixoanalitik nazariya, interaktiv yondashuv, situatsion yondashuv, kognitiv, affektiv, atomizatsiya, ekzistensial yondashuv.*

КЛАССИФИКАЦИЯ, СУБЪЕКТИВНЫЕ СОСТОЯНИЯ, ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ОДИНОЧЕСТВА

Аннотация. *В данной статье представлена информация о взглядах западных мыслителей на чувство одиночества, субъективные условия, причины и последствия одиночества. Психологические подходы к проблеме одиночества, знакомство с этими подходами позволит нам лучше понять психологические механизмы возникновения одиночества, различные виды и особенности его проявления.*

Ключевые слова: *идентификация, изоляция, экстремальное состояние, психоаналитическая теория, интерактивный подход, ситуационный подход, когнитивный, аффективный, атомизация, экзистенциальный подход.*

CLASSIFICATION, SUBJECTIVE CONDITIONS, CAUSES AND CONSEQUENCES OF LONELINESS

Abstract. *This article provides information about the views of Western thinkers on the feeling of loneliness, subjective conditions, causes and consequences of loneliness. Psychological approaches to the problem of loneliness, acquaintance with these approaches allows us to better understand the psychological mechanisms of the emergence of loneliness, various types and characteristics of its manifestation.*

Keywords: *identification, isolation, extreme case, psychoanalytic theory, interactive approach, situational approach, cognitive, affective, atomization, existential approach.*

Kirish. Mamlakatimizning yangi rivojlanish bosqichiga qadam qo’yishi, inson, erkin shaxs va xususan ayollarning jamiyat hayotida tutgan o’rnini belgilash orqali keng qamrovli vazifalarni o’rganish va hal etish zaruratini yuzaga keltitadi. Zamonaviy jamiyatda ayollarning tutgan o’rni va egallab turgan roli, ayollarni jamiyat hayotining barcha sohalariga jalb etish shart-sharoitlari va mexanizmlarini tadqiq etish, ayniqsa, yangi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar zamirida qurilgan jamiyatning shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo’ladi. Har bir jamiyat a'zosining ijtimoiy mavqeyini aks ettirishning integrativ(uyg’un) shakli, bu ijtimoiy tengsizliklarning iyerarxik tarzda tashkil etilgan shkalasidagi pozitsiyasi yoki uning ijtimoiy maqomini oydinlashtiradi. Jamiyatning turli qatlamlarida bo’y ko’rsatayotgan yolg’izlik alomatlari, oilaning nufuzi, uni yosh avlodning ulg’ayish maskani sifatida qayd etilishiga putur yetkazadi. To'liq bo'lmagan oilalarda tarbiya olayotgan o'g'il va qiz bolalarning ijtimoiy rolga bog’liq funksiyalari o’zgarishga uchraydi, bu esa kelajakdagi oilaviy munosabatlarda o’z aksini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Yolg‘izlik fenomeni zamonaviy fanlarda chuqur o‘rganilgan bo‘lib, ularda bu hodisani tarixi va yangi ta’rif hamda tasniflar berilgan. Bunda har bir falsafiy va psixologik yondashuv yolg‘izlikning o‘ziga xos talqin qilgan. O‘rganish uchun faqat bitta paradigmadan foydalangan holda, biz yolg‘izlikni tushuntirishda ko‘proq bunday obrazni sezilarli darajada yomonlashtiramiz. Quyida ushbu muammo bo‘yicha olimlarning turli fikrlari nazariy tahlilini keltirib o‘tamiz.

D.Perlman va E.Peplo o‘zlarining ishlarida ushbu muammo bo‘yicha sakkiz yondashuvni aniqlaganlar [4]. Ta’kidlash joizki, sakkizta yondashuvga bo‘linish shartli ravishda amalga oshirilgan. Ushbu muammo

bo‘yicha ba’zi fikrlar boshqa mavzu doirasi ichida qisman yoritilganligini ta’kidlash joiz. Ushbu yondashuvlar bilan tanishish bizga Yolg‘izlikning paydo bo‘lishining psixologik mexanizmlarini, uning namoyon bo‘lishining har xil turlari va xususiyatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Yolg‘izlik muammosiga psixodinamik yondashuv. Z.Freyd yolg‘izlik muammosi bo‘yicha mukammal tadqiqotlar qilmagan.

Anna Freyd, bolalardagi o‘lim qo‘rquvini yolg‘izlikdan qo‘rqishning ramziy ko‘rinishi, yolg‘iz qolish qo‘rquvi deb hisoblagan [4].

Yolg‘izlik muammosiga Z.Freyd tomonidan birinchi marta kiritilgan tushunchaga, identifikatsiya va izolyatsiya prizmasi orqali qarash qiziqdir. Freydning fikriga ko‘ra shaxs dinamikasi, identifikatsiya va izolyatsiyasining begonalashuv jarayoniga almashinuvidir. Identifikatsiya - bu kimningdir xatti-harakatlari, turmush tarzi, fikrlari yoki individual xususiyatlariga taqlid qilishning psixologik jarayoni. Bu ongli yoki ongsiz ravishda sodir bo‘lishi mumkin.

Taqlid qilish quyidagicha sodir bo‘lishi mumkin:

To‘liq. Shaxs biror kimning shaxsiy hayotiga taqlid qila boshlashidir. Bular, tashqi ko‘rinish, xobbisi, kasbi va boshqalar bo‘lishi mumkin.

Qisman. Shaxs biror kimning shaxsiy hayotining ayrim tomonlarini yoki xususiyatlarini o‘zida aks ettirish.

Identifikatsiya obyekti ma’lum bir shaxs (bu shaxs tanish yoki notanish bo‘lishi mumkin), odamlar guruhi, shaxs o‘zini tanitadigan ta’limot yoki mafkura, shuningdek, xayoliy qahramon bo‘lishi mumkin.

Ontogenezdagi rivojlanishning ma’lum bosqichlarida identifikatsiya zarur bo‘ladi. Chunki u shaxsning xatti-harakatlarini o‘zlashtirishga imkon berib, egalik va hamdardlik tuyg‘ularini rivojlantiradi va «super Ego»sini shakllantiradi. Kelajakda identifikatsiya xavotirdan psixologik himoya qilish va ichki qarama-qarshilikni bartaraf etuvchi vosita sifatida xizmat qilishi mumkin.

Identifikatsiyaning qarama - qarshi jarayoni izolyatsiya bo‘lib, Freyd begonalashuvni patologik ko‘rinishi deb bilgan. Izolyatsiya-bu insonning o‘zini jamiyatdan ajratish jarayoni, uning o‘ziga xosligi va uni anglashdir.

«Identifikatsiya-izolyatsiya» mexanizmi insonning ijtimoiylashuvida asosiy jarayon hisoblanadi. U ideal holati, bir nuqtadan ikkinchisiga mayatnik kabi tebranishidadir. Agar bu holat buzilsa, unda tebranishlardan biri hukmronlik qila boshlaydi va odam ijtimoiy muhitga bog‘lanib qoladi yoki jamiyatdan begonalashib, o‘zini yolg‘iz his qiladi. Bunday holatni birinchisini etnik yoki mutaassiblik harakati asosida faoliyat yuritayotgan yoshlar guruhlari misolida ko‘rishimiz mumkin. Ikkinchisining natijalari uncha sezilmaydi, lekin «o‘zini begona odam» kabi his qiladigan, tashqi dunyo yoki o‘zi bilan doimiy qarama-qarshiligi bor, jamiyat tomonidan muloqot va e’tibordan uncha yiroq bo‘lmagan, kamchiliklari yetarli odam sifatida namoyon bo‘ladi.

Z.Freyd izdoshlari ichida G.Zilburg birinchilardan bo‘lib yolg‘izlik psixologiyasiga bag‘ishlangan batafsil asar e’lon qildi [4]. U odamda yolg‘izlikning paydo bo‘lishida ma’lum xarakterli narsisizm, ulug‘vorlik va dushmanlik kabi shaxsiy xususiyatlarni paydo bo‘lishida rol o‘ynashini taklif qilgan. G.Zilburg yakkalik va yolg‘izlik o‘rtasidagi farqni taklif qildi, birinchisini ma’lum bir shaxsning yo‘qligidan kelib chiqadigan «oddiy va o‘tkinchi ruhiy holat» deb hisobladi. Yolg‘izlikning o‘zi esa doimiy, chidab bo‘lmas tashlab ketish, tashlab ketish hissi.

Barcha psixoanalitiklar kabi, G.Zilburg ham kattalar yolg‘izligining ildizlari bolalikdan kelib chiqadi, deb hisoblagan.

G.Sallivan ham xuddi shu nuqtayi nazarni ta’kidlab, asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida “inson yaqinlari zaruriyati” tushunchasini taklif qilgan [4]. Bu ehtiyoj o‘z navbatda bolalarda kattalar bilan aloqa o‘rnatish istagida namoyon bo‘ladi deb aytish mumkin. Keyinchalik yosh bola tengdoshlari bilan yaqin munosabatlarga intilish orqali o‘zini namoyon qiladi. Mabodo bolada bunday ehtiyoj qondirilmasa, kelajakda bu og‘ir yolg‘izlik tuyg‘usi ehtimolini keltirib chiqaradi.

Garri Sallivanning izdoshi, “Yolg‘izlik” asarini yozgan, klinik psixologiya sohasida tadqiqot olib borgan Frida Fromm-Reyxman yolg‘izlikni ekstremal holat deb hisoblagan. «Men o‘ylayotgan yolg‘izlikning turi halokatli va bu oxir-oqibat psixotik holatlarning rivojlanishiga olib keladi. Yolg‘izlik odamlarni hissiy jihatdan falaj va nochor holga keltiradi” deb ta’kidlagan Frida Fromm-Reyxman [7].

G.Sallivan va G.Zilburg singari, Fromm-Reyxman ham erta bolalikdan yolg‘izlikning ildizlarini qidirgan, ayniqsa «ona mehridan erta ajralish» ning zararli oqibatlarini ta’kidlagan [4].

Fromm-Reyxmanning ta’kidlashicha, kasallarda umidsizlik bo‘lmaydi, faqat bemorlar bilan yaqin, ishonchli munosabatlar o‘rnatmaydigan shifokorlar bo‘ladi. «Biz yolg‘izlikdan qochamiz va bunda o‘zimizni o‘zimiz aybdor his qilamiz», deb yozgan edi u. Bundan tashqari, u yolg‘izlikni deyarli barcha ruhiy kasalliklarning boshlang‘ich bosqichi deb bilgan. Uning ta’kidlashicha, yolg‘izlikning asosiy sababi yaqinlar

bilan munosabatlarning yo‘qligidadir. Bu ehtiyojning yetishmasligi nafaqat ruhiy, balki somatik kasalliklarga ham olib kelishi mumkin.

Psixoanalitik nazariyalarning yuqoridagi pozitsiyalarini umumlashtirib, yolg‘izlikni tahlil qilishda klinik amaliyot nuqtayi nazaridan yondoshilgan deb ta’kidlasak, ular yolg‘izlikni patologiya sifatida, uning ildizi bolalikka borib taqalishini aytish mumkin.

K.Rodjersning fenomenologik nuqtayi nazariga ko‘ra yolg‘izlik «shaxsning men-nazariyasi»ga asoslanadi [4].

K.Rodjers insonni jamiyat umumiy qabul qilingan qonuniyatlarga asosan harakat qilishga undaydi va bu uning erkinligini cheklaydi, uning haqiqiy “Men”i bilan ziddiyatiga sabab bo‘ladi. Faqat jamiyatdagi me’yoriy ijtimoiy rollarni bajarish, asl tabiatiga e’tiborsizlik, odamni baxtsizlikka yetaklaydi va uni «yolg‘izlanib qolish»likka olib keladi deb ta’kidlagan. Bir so‘z bilan aytganda, yolg‘izlikda ideallashtirilgan va haqiqiy «men» o‘rtasida farq yuzaga keladi. Shaxs o‘zining haqiqiy «men»ini atrofdagilar tomonidan rad etilishiga ishonch hosil qilgan holda, ijtimoiy rollar ostiga yashirinib, o‘zining ichki dunyosiga chekinadi. O‘zining haqiqiy «men»ini namoyon qila olgan odam, atrofdagilar bilan to‘liq muloqotni ta’minlaydigan o‘zining haqiqiy «men»iga tayangan holda, o‘zini anglab yetish va uni qabul qilish yo‘lidan boradi. K.Rodjers «Yolg‘izlik u yoki bu sabablarga ko‘ra o‘zini himoya qilishdan mahrum bo‘lgan - zaif, qo‘rqoq, yolg‘iz, ammo haqiqiy o‘ziga ega bo‘lgan va butun dunyo uni rad etishiga amin bo‘lgan odamlarda keskin va og‘riqli holda namoyon bo‘ladi» [4]. Haqiqiy va ideallashtirilgan «men» o‘rtasidagi bo‘shliq zaif himoya reaktsiyasini vujudga keltiradi hamda bu, «yolg‘izlikka» olib keladi, deb ta’kidlagan. K.Rodjers yolg‘izlikning ikki turga ajratgan. Birinchisi, shaxsning o‘zidan, hayotiy tajribasidan begonalashuvi bo‘lib, bu ogohlantirishlarni idrok etish va yangi ma’lumotlarni ilgari olingan bilimlarga moslashtirish jarayonlarining buzilishi bilan bog‘liq bo‘lib, tananing rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi. Yolg‘izlikning ikkinchi turi - bu boshqa odamlar bilan munosabatlar sifatini baholash va insonning o‘zini o‘zi qabul qilishidir.

K.Rodjers ham psixoanalitik nazariyani yoqlagan holda, o‘z nazariyasini klinik kuzatishlar asosiga tayandan. Ammo Rodjers birinchi bo‘lib «bemor» tushunchasini «mijoz» bilan almashtirgan va shu bilan insonning o‘z muammolarini hal qilish qobiliyatini tushuntirib bergan. Va psixoterapevt, mijoz bilan teng munosabatlarni o‘rnatishi orqali mijozni qo‘llab-quvvatlaydi va boshqaradi.

K.Rodjers yolg‘izlikning sababi insonning o‘zi bilan bog‘liqlik bor deb hisoblab, psixoanalitiklardan farqli o‘laroq, u yolg‘izlikning shakllanishiga erta bolalik davridagi salbiy munosabatlar ta’sir qilmaydi, balki, yolg‘izlikning asosan hozirgi holatlardan iborat deb hisobladi. Va yolg‘izlik - bu shaxsning zaif moslashuvchanligi deb ta’kidlagan.

Ijtimoiy-psixologik yondashuv. Yolg‘izlikka sotsiologik yondashuv vakili K.Boumen o‘zining kichik maqolasida zamonaviy jamiyatda yolg‘izlikka olib keladigan uchta kuch borligini aytdi [4].

1. Birlamchi guruhdagi aloqalarning zaiflashishi. Bu oilada shaxslararo aloqalarning zaiflashishini anglatadi. Ajdodlar va avlodlar o‘rtasidagi o‘zaro tushunishning zaiflashuvi. Ushbu muammo doim mavjud bo‘lgan bo‘lib, hayotning shiddati uning kuchayishiga olib keladi. Ajdodlar va avlodlar o‘rtasidagi tafovutni keltirib chiqaradi. Bularning barchasi ijtimoiy qadriyatlar va axloqiy ideallarning juda tez o‘zgarishi tufayli sodir bo‘ladi.

2. Oilaviy harakatlarni oshishi. Bugungi kunda nikoh instituti katta o‘zgarishlarga duch keldi. Bu oilaviy munosabatlarni osonlikcha qurish yoki xuddi shunday osonlikcha buzish holati yuzaki (mas’uliyatsizlik) munosabatlarga olib keldi. Oilada rol tushunchasining chalkashligi (erkak va ayolning rolini berqarorligi), nikohni vaqtinchalik aloqalarga aylantirish va bu ishonchli hamda yaqin munosabatlarning yetishmasligiga olib keldi. Natijada bir-birini tashlab ketish va oqibatda yolg‘izlik tuyg‘usini vujudga kelishi paydo bo‘ldi.

Ijtimoiy harakatchanlikni oshirish. Bugungi kundagi katta ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar beqarorlik hamda odamlarning notinchligiga sabab bo‘lmoqda. Bu o‘zgarishlarga har kim ham moslasha olmayapti va inson taqdir zarbalariga duch kelmoqda. Ko‘p hollarda odam, o‘z yo‘lini topish haqida o‘ylamay o‘zini hamda oilasini boqish uchun ish qidirib, o‘zligini anglamay qo‘ydi. Qanday qilib bunday holda odam, tashqi ta’sirlardan ezilib, nochorlik, yo‘qotish, tashlab ketish va cheksiz yolg‘izlik hissini boshdan kechirmoqda.

D.Rismanning intervyularni o‘rganishini taxminan ikki davrga bo‘lish mumkin. Birinchisi, N.Gleyzer bilan hamkorlikda yozilgan «Yolg‘iz olomon» kitobi va qo‘shimcha «Olomondagi yuzlar» kitobini tayyorlash bilan bog‘liq [9]; Ikkinchi davr Chikago universitetida olib borilgan va tadqiqot fondi tomonidan moliyalashtirilgan «Intervyu loyihasi» mavzusidagi tadqiqot ishlari bilan bog‘liq edi.

D.Risman va N.Gleyzerlarning hamkorliklarida yozilgan «Yolg‘iz olomon» kitobi va qo‘shimcha «Olomondagi yuzlar» kitoblarida juda qiziqarli kontseptsiya ishlab chiqilgan [9]. «Yolg‘iz olomon» kitobida

insonning ijtimoiy xarakteri o‘rganilgan va inson ehtiyojlarini jamiyat tomonidan qondirishni tahlil qilingan. Ular inson ijtimoiy xarakterining an’anaviy yo‘naltirilgan, tashqi yo‘naltirilgan va ichki yo‘naltirilgan uch turini ajratib ko‘rsatganlar. Yolg‘iz olomon (yoki yolg‘izlik olomonini aytish to‘g‘riroq bo‘lardi) tashqi yo‘naltirilgan odamlardan iborat. Bu odamlar boshqalarning tan olishlariga juda muhtoj va bu rozilikni olish uchun har qanday sharoitga faol moslashadilar. Bunday odamlar o‘zlarining xatti-harakatlarini ob-havo kabi o‘zgartiradilar va o‘zlarining haqiqiy «men»laridan juda ajralib turadilar (K.Rodjers). Bunday odamlar o‘zlariga e’tiborning kamligidan juda xavotirda bo‘lib, ko‘p hollarda umidlari puchga chiqib, ehtiyojlari qondirilmay qoladi. Bu o‘z navbatida norozilikka, havotir va yolg‘izlik tuyg‘usini paydo bo‘lishiga olib keladi.

Yolg‘izlikka ijtimoiy yondashuvning yana bir vakili R.Sleyter muammoga boshqa tomondan qaraydi. Uning fikricha yolg‘izlik «odamlarning tarqoqligi va buning natijasida paydo bo‘lgan yolg‘izlik tuyg‘usining sababi individualizmdir. Individualizm insonning o‘zaro bog‘liqligi haqiqatini rad etish istagida mujassamdir. Amerika texnologiyasining asosiy maqsadlaridan biri - boshqalar tomonidan muvofiqlashtirish, bo‘ysunish, qaramlik yoki nazorat qilish zaruratidan «ozod qilish»dir. Afsuski, biz qanchalik ko‘p muvaffaqiyat qozonsak, o‘zimizni shunchalik atrofdan uzilib qolgan, zerikkan va yolg‘iz his qilishimiz»dir [4].

Ijtimoiy yondashuv vakillari psixoanalitiklardan farqli o‘laroq, yolg‘izlikning paydo bo‘lishi uchun jamiyatni javobgar deb bilishadi. Ushbu yondashuvning yana bir farqi - insonning erta bolaligida emas, balki voyaga etganida sodir bo‘lgan voqealarning ahamiyatiga urg‘u berishdir. Risman ham, Sleyter ham o‘z kontseptsiyalarini shakllantirishda badiiy adabiyot va ommaviy axborot vositalariga tayangan.

Interaktiv yondashuv. Bu yondashuvning asosiy vakili R.Veys [4]. Shaxsiy moyillik va muayyan ijtimoiy vaziyatlar yolg‘izlik tuyg‘usini uyg‘otadi deb bilgan holda. R.Veys, yolg‘izlikning ijtimoiy va hissiy tomonlarini ajratgan. Ijtimoiy yolg‘izlik aloqa etishmasligi natijasida yuzaga keladi. Agar biror kishi o‘ziga xos birov bilan muloqot qilmasa, yoki yaqin aloqada bo‘lmasa, bu hissiy yolg‘izlik belgisidir.

R.Veys yolg‘izlikni normal va tabiiy holat deb atagan va «ikki yondashuvdan situatsion yondashuv eng jozibali ko‘rinadi» deb ta’kidlagan. Shunday qilib, u situatsion omilni yolg‘izlikning shakllanishida asosiy omil deb biladi.

Kognitiv yondashuvning asosiy vakillari Ann Peplo va Daniel Perlmanlar ham yolg‘izlikni o‘rganganlar. Ular yolg‘izlikning chuqur tuyg‘usi va shaxsning o‘zini past baholashi o‘rtasidagi bog‘liqlikni eksperimental ravishda isbotladilar [3]. E.Peplo yolg‘izlikning subyektiv tuyg‘usini shakllantirish kontekstida atributsiya (tushuntirish) nazariyasini alohida ta’kidlagan. Yolg‘izlikni anglash, ma’lum bir hissiyotga ichki kontsentratsiya, o‘zini yolg‘iz odam sifatida doimiy anglash va bu hissiyotni subyekt hayotida shakllantirish uchun asosdir. Enn Peplo yolg‘izlikni aniqlashda affektiv, xulq-atvor va atribut (kognitiv o‘zini o‘zi isbotlash, o‘zini tushuntirish, uning holati) kabi uch jihatini ko‘rsatib bergan. Affektiv jihat ko‘p hollarda noaniq bo‘ladi, chunki bunda yolg‘izlik tuyg‘usini namoyon qiladigan hissiyotlarning aniq kombinatsiyasi bo‘lmaydi. Xulq-atvorning namoyon bo‘lishi, shuningdek, yolg‘izlik tuyg‘usini aniq ko‘rsatib bera olmaydi. Chunki yolg‘izlik hissi mavjudligini aniqlash uchun turli xil xulq-atvor xususiyatlari qo‘llaniladi. Faqatgina kognitiv tushuntirishlar (atributlar) yolg‘izlik tuyg‘usini namoyon bo‘lishi uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Chunki ular hozirgi paytda mavjud bo‘lmagan ijtimoiy munosabatlarning aniq namoyon bo‘lishini kutishdan kelib chiqadi.

Kognitiv yondashuv. E.Peploe [3] ham yolg‘izlikni klinikada emas, balki oddiy «oddiy» odamlar orasida o‘rgangan. Uning nazariy formulalarida empirik ma’lumotlar juda muhim edi.

Kognitiv olimlarning fikriga ko‘ra, yolg‘izlik istalgan va erishilgan ijtimoiy aloqalar o‘rtasida nomuvofiqlik mavjud bo‘lganda paydo bo‘lishi mumkin. A.Bekning yozishicha, agar insonning «ichki dunyosi tashqi voqelikka mos kelmasa, bu hissiy depressiya, tashvish va yolg‘izlik hissi kabi buzilishlarga olib kelishi mumkin»dir.

E.Peploe yolg‘izlik tuyg‘ularini shakllantirishda o‘zini past baholash muhim rolini ta’kidladi. Biror kishi o‘zini yolg‘iz his qila boshlaganida, bu yolg‘izlik holati haqiqiy xususiyatlarga ega bo‘lib, kuchayib, o‘zini pastga tushirib, ehtimol mavjud bo‘lmagan muammoning «dalili»ni yarata boshladi. Shunga ko‘ra, terapiya odamni «noto‘g‘ri», buzg‘unchi munosabatlardan xalos qilish yo‘lidan borishi kerak. Ushbu yondashuv atribut (tushuntirish) nazariyasiga alohida e’tibor beradi [3].

Dildan yondashuv. Ushbu yondashuvning asosiy g‘oyasi inson ijtimoiy muloqotning istalgan va erishilgan darajalari o‘rtasidagi muvozanatga intilishi haqidagi bayonotdir. Amerikalik tadqiqotchilar V.Derlega va S.Margulis yolg‘izlik hodisasini chuqur anglash uchun «yaqinlik» va «o‘zini oshkor qilish» kabi ta’riflarni kiritadilar [6]. Insonga yaqinlik va perseptiv muloqot zarurdir. Bu yaqinlik yoki perseptivlik shaxsning o‘zini o‘zi kashf etishiga yordam beradi. Agar odamda bunday teran yaqinlik bo‘lmasa, u holda muloqot rasmiy bo‘lib qoladi. Yaqinlikning pasayishi va rasmiy muloqotning ustunligi, ehtimol, yolg‘izlik

tuyg‘usini sababchisi bo‘lar. Ammo muloqotda dildan suhbat va rasmiy munosabat o‘rtasida me’yor zarurdur. Chunki bundagi noxolislik odam uchun salbiy omillarga aylanishi mumkin. Ushbu tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, yolg‘izlik jamiyatning global «atomizatsiya»si sharoitida normal, tabiiy tajriba bo‘lib, unga ham ichki, ham atrof-muhit omillari olib kelishi mumkin. Va bu tadqiqotchilar chuqur, yaqin munosabatlarga bo‘lgan ehtiyojni asosiy deb bilishadi.

Gumanistik yondashuv. Yolg‘izlikni o‘rganishga juda o‘ziga xos yondashuv Maslouga tegishli bo‘lib, u o‘zini o‘zi anglaydigan shaxslarni o‘rgangan va to‘g‘ri ravishda yolg‘izlik zarurati ular uchun hayotiy zarur degan xulosaga kelgan [1]. Ammo shuni ham aytishimiz mumkinki, yolg‘izlik holati umidsizlik yoki har qanday psixologik ehtiyojlardan mahrum bo‘lish, masalan, muloqotning kamligi yoki o‘zini anglab etish imkoniyatining etishmasligi sabab yuzaga kelishi mumkin.

A.Maslou nazarida yolg‘izlik ijobiy xarakter kasb etadi [1] A.Maslou «Taniqli odamlarning yolg‘izlikning shifobaxsh kuchi, uning insonga ijobiy, foydali ta’siri, o‘zini o‘zi yaxshilashi haqidagi ko‘plab so‘zlarini eslash mumkin» deb ta’kidlagan.

Shunday qilib, L.Tolstoy “odamlar bilan yashayotganingizda, yolg‘izlikda o‘rganganingizni unutmang. Yolg‘izlikda, odamlar bilan muloqot qilishdan nimani o‘rganganligingiz haqida o‘ylab ko‘ring”[2], N.Berdyaev esa “Shaxs yolg‘izlik orqali tug‘iladi” [8] deb ta’kidlagan. Bu haqda A.Shopengauer ham shunday degan: “Agar siz yaratmoqchi bo‘lsangiz va yaratmoqchi bo‘lsangiz, tez-tez yolg‘iz qoling”, “Yolg‘izlikda har kim o‘zini o‘zi ko‘radi” [8], K.Yung esa: “Yolg‘izlik men uchun hayotimga mazmun bag‘ishlovchi doridir [8].

O‘zbek xalq maqollarida ham yolg‘izlik o‘zgacha ta’riflangan masalan: «Yolg‘izning yoyi yo‘qolsa, topilmas, Ko‘pning o‘qi yo‘qolsa, topilar» [11].

Shuni ta’kidlash kerakki, faqat yuqori darajadagi aks ettirish, o‘z «men»ini barqaror idrok etish va chuqur shaxsiy o‘zgarishlarga qodir bo‘lgan etuk odam ijobiy yolg‘izlik holatida bo‘lishi mumkin. Agar o‘zini anglash jarayoni boshlangan bo‘lsa, u inson hayoti davomida davom etishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, inson doimo yolg‘izlik ehtiyojini his qiladi.

Ekzistensial yondashuv. Ekzistensial yondashuv gumanistik yondashuv bilan mos keladi. Yolg‘izlik inson ruhiyatiga immanent tarzda xos bo‘lgan mutlaqo tabiiy va zaruriy hodisadir. Ekzistensial yondashuvga ko‘ra, yolg‘izlik shaxsiy o‘sish uchun asosdir.

Irvin Yalomning «Ekzistensial psixoterapiya» kitobida to‘rtta cheklangan ma’lumotlar muhokama qilingan: o‘lim, erkinlik, izolyatsiya va ma’nosizlik. Ekzistensial dinamik ziddiyat shaxsning ushbu hayotiy faktlarning har biri bilan to‘qnashuvi natijasida yuzaga keladi. Irvin Yalom yolg‘izlikni mana shu to‘rtlikni biri deb ta’kidlagan. Bundan tashqari, u bu yolg‘izlik tuyg‘usi bo‘lgan odamlardan ajralib qolish emasligini va o‘z shaxsining biron bir qismidan ichki izolyatsiya emasligini ta’kidlagan. Bunda ekzistensial izolyatsiya o‘zlik va boshqalar o‘rtasidagi ko‘prigi yo‘q bo‘shliqni anglatadi. Bu, shuningdek, yanada asosiy izolyatsiyani – shaxsni dunyodan ajralishini anglatadi. Ekzistensial izolyatsiya - bu yolg‘izlik bo‘lib, unga ko‘p yo‘llar bor. O‘lim va ozodlik bilan to‘qnashuv shaxsni shunga olib kirishi muqarrar”dir deb ta’kidlagan [12].

I.Yalom o‘sish jarayoni ajralish bilan chambarchas bog‘liq deb hisoblagan va o‘sish avtonomiya, mustaqillik, o‘zini o‘zi boshqarish va individuallashuv jarayonini anglatadi deb ta’kidlagan. Unga ko‘ra odam o‘zini «yakuniy izolyatsiya» dahshatidan himoya qilishning ikkita usuli aytadi va bu, haqiqatni qisman qabul qilish va munosabatdir. Aloqalar izolyatsiyani bartaraf eta olmaydi, lekin ular yolg‘izlikni boshqalar bilan baham ko‘rishga yordam beradi va so‘ng muhabbat izolyatsiya azobini bartaraf qiladi. Ko‘p hollarda ekzistensial yolg‘izlik tanqidiy, stressli vaziyatlarda, inqirozning qiyin davrlarida, inson shafqatsiz tanlov muammosiga duch kelganda yoki muqarrar murosaga kelish zarurati oldida seziladi.

V.Frankl hayotning ma’lum qadriyatlari va mazmunini yo‘qotish ham odamni yolg‘izlik tuyg‘usiga olib keladi, deb hisoblardi [10].

Xuddi A.Maslou kabi, psixologiyaning ekzistensial yo‘nalishi vakillari ham haqiqiy yolg‘izlik ijodiy kuch bo‘lishi mumkinligiga ishonishadi. Ular odamlarni yolg‘izlik qo‘rquvini engishga va undan ijobiy foydalanishni o‘rganishga undaydi. Va agar balog‘atga etmagan yoki asabiy odam yolg‘izlikdan qochishga intilsa, unda oddiy odam o‘zining yolg‘izligini haqiqiy insoniy borliq, sovg‘a, shakllanish va o‘zini o‘zi anglash imkoniyati sifatida qabul qiladi.

Gumanistik psixoanalizda E.Fromm bu muammoga alohida e’tibor qaratishi tasodifiy emasdir. Uning ishini biron bir yondashuv bilan bog‘lash qiyin. U neofreydizm va freydomarksizm asoschilaridan biri hisoblanadi va uning ijodini nafaqat psixoanalitik maktabga, balki ijtimoiy psixologiyaga ham kiritish mumkin. Har holda, u bitta paradigma doirasida tor bo‘lardi.

E.Fromm inson tabiatan ijtimoiy, deb yozgan. Va uning tabiati «izolyatsiya va yolg‘izlik bilan rozi bo‘lolmaydi. Muloqot, mehr-muhabbat, o‘zini o‘zi tasdiqlash, sevgiga bo‘lgan ehtiyoj yolg‘izlikning to‘liq

teskarisidir. Yolg‘izlik tuyg‘usi shaxsiyatni parchalaydi, bu esa uni tajovuzkorlik, zo‘ravonlik va anarxiyaga olib keladi». Fromm yolg‘izlikning sababini «asossiz ehtiyojlarni o‘stirish» deb hisoblagan [7].

E.Fromm ishlab chiqarish sohasida odamning begonalashuvi haqida yozib, u odamni ulkan mexanizmning kichik tugmasiga o‘hshatgan. Bu holatda odamning irodasi va xohishi hech narsa bog‘liq emasligi va uning o‘zi iste’mol sohasidagi mahsulotga aylanishi ta’kidlagan. Ushbularning ohir-oqibat odamni o‘zidan begonalashuviga, «men»ini yo‘qotishiga olib keladi. Shu bilan birga muqarrar ravishdagi sog‘inish yoki yolg‘izlikni engish uchun, odam «yoqimsiz» va «noqulay» hislarni engish maqsadida turli xil o‘yin-kulgilar ko‘rinishidagi ko‘ngilhushlik bilan qoplashga urinadi. Shunday qilib odam uchun bunday «o‘yin-kulgi» hayot tarziga aylanadi! Bunday hayot tarzi insonni tubanlikka olib keladi [7].

E.Frommning so‘zlariga ko‘ra, yolg‘izlik qo‘rquvini engish uchun odamda ikkita yo‘l bor. Ular «salbiy erkinlik» - avtoritarizm, buzg‘unchilik va avtomatlashtirilgan konformizm bo‘lsa, ikkinchisi, «men» va boshqalar o‘rtasidagi oqibat susaysa va odam yuzsiz mashinaga aylangansa, bu eng kam qarshilik yo‘li bo‘lib qoladi. Bu yo‘llarning barchasi inson uchun halokatlidir. Ammo bu yo‘ldan chiqishning barkamol taraqqiyot yo‘li mavjuddir. Bu yo‘l «ijobiy erkinlik» bo‘lib, «spontan faoliyat» orqali amalga oshiriladi. Va uning tarkibini «Sevgi va Mehnat» tashkil qiladi. Sevgi bu ikki kishining teng birligi sifatida, o‘z shaxsiyatini saqlab qolish bilan, qabul qilish va qurbonlik qilish uchun joy sifatida namoyon bo‘ladi. Va bu ijodiy bo‘lishi va insonni dunyo bilan bog‘laydigan hamda uning shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga yordam beradigan bo‘lishi zarur [7].

Bundan tashqari A.Uilyam, Sadler va Tomas B. Jonsonlar yolg'izlikni "shaxsning ichki dunyosi aloqalari munosabatlarining asosiy haqiqiy tarmog'ining bo'linishini ko'rsatadigan o'z-o'zini anglashning ma'lum bir shaklini ifodalovchi murakkab o'tkir tuyg'uni keltirib chiqaradigan tajriba" deb ta'riflaydilar [8].

Inson esa erkinlikdan qochish yoki o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan faoliyatni amalga oshirish orqali yolg‘izlikni yengish tanlovi oldida turadi. Haqiqiy Sevgi va bunyodkorlik erkning eng oliy ko‘rinishlaridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Eng keng qo’llaniladigan yolg’izlik shkalasi bir o’lchamli yondashuv doirasida D.Rassel va uning xodimlari L.Peplo hamda M.Fergyuson tomonidan ishlab chiqildi. U 10 ta ijobiy, 10 ta salbiy mazmundagi banddan iborat. Metodika “Yolg’izlikni subyektiv his qilishni o’rganish metodikasi” (yolg’izlikni o’lchashning modifikatsiyalashtirilgan shkalasi)” deb nomlanadi. Mazkur metodikani biz, yolg’izlikni subyektiv his qilayotgan o’smirlarda yolg’izlik fenomenini aniqlash maqsadida tadqiqotimizda qo’lladik. Tadqiqotdan ko’zlangan maqsad o’smirlikning o’rta va yuqori davri vakillari orqali ularda kechadigan yolg’izlik hissi, yolg’izlik fenomeni va uni keltirib chiqaruvchi omillarning o’zaro bog’liqligini o’rganishdan iborat. Buning uchun yuqorida keltirilgan umumta’lim maktablarining 7- va 9-sinf o’g’il bolalar va qizlarda eksperimentni amalga oshirdik. Eksperimentni amalga oshirishdan avval oldimizga qo’ygan maqsad, birinchidan, o’smirlikning o’rta va yuqori davrlarida yolg’izlikni boshdan kechishini o’rganish bo’lsa, ikkinchidan, o’smir qizlarda va o’smir o’g’il bolalarda qay tarzda kechishini, ular o’rtasidagi natijalar farqini tahlil qilishdan iborat edi. Buning uchun “Yolg’izlikni o’lchashning modifikatsiyalashtirilgan shkalasi” testidan foydalandik. Mazkur metodikani biz, yolg’izlikni subyektiv his qilayotgan o’smirlarda yolg’izlik fenomenini aniqlash maqsadida tadqiqotimizda qo’lladik. Barcha respondentlarga bir xil yo’riqnoma berildi: “Quyida berilgan holatlarni qanchalik tez-tez his etishingizni ko’rsating. Buning uchun “hech qachon”, “kamdan - kam”, “ba’zida”, “tez - tez”, javoblaridan biriga to’g’ri keluvchi ballni doira ichiga olib qo’ying” (1- ilova).

SHkalaning umumiy bali barcha fikrlarga bildirilgan javoblardan to’plangan ballarni qo’shib chiqish yo’li bilan aniqlanadi. Yolg’izlikning maksimal ko’rsatkichi 80 ball.

Metodikada yolg’izlik hissining quyidagi uch darajasi ajratiladi:

1-daraja – yolg’izlik hissining yuqori darajasi, omillarning kamida bittasi bo’yicha yolg’izlik hissining o’ta kuchayib ketganligi (54 – 80 ball);

2-daraja – yolg’izlik hissining o’rta darajasi, individ ijtimoiy – psixologik aloqalarining kamligini kompensatsiyalashga va yolg’izlik hissini susaytirishga qodirligi (28 – 53 ball);

3-daraja – yolg’izlik hissining past darajasi, og’ir yolg’izlik hissining yo’qligi (0 – 27 ball).

Natijalar sifat jihatidan tahlil qilinganda, atrofdagilar bilan psixologik aloqalar darajasiga e’tibor berish kerak. “Yolg’izlik shkalasidan” kelib chiqib ushbu aloqaning uch o’lchamini baholash mumkin:

1. “Yaxshi ko’rishadi” – emotsional komponent.
2. “Tushunishadi” – kognitiv komponent.
3. “Qabul qilishadi” – ijtimoiy komponent.

Har bir o’lchamga mos keluvchi savollar miqdori va ballar yig’indisi teng emasligini hisobga olib, natijalar xolisligini ta’minlash maqsadida barcha o’lchamlar uchun o’rtacha arifmetik qiymatni hisoblab topish kerak.

Uchinchi o’lcham bo’yicha ballarning yuqoriligi “tashqi” psixologik aloqalar o’ziga xosligini belgilaydi va tashqi begonalashuvning mavjudligini aniqlash imkonini beradi.

Birinchi va ikkinchi o’lcham bo’yicha ballarning yuqoriligi “ichki” psixologik aloqalar o’ziga xosligini belgilaydi va ichki begonalashuvning mavjudligini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga e’tiboringizni qaratamiz. 7-sinf o’g’il bolalarida 1-daraja – yolg’izlik hissining yuqori darajasi – 21,3%, 2-daraja – yolg’izlik hissining o’rta darajasi – 58,5%, 3-daraja – yolg’izlik hissining past darajasi – 20,2% namoyon bo’ldi.

7-sinf qiz bolalarida esa 1-daraja – yolg’izlik hissining yuqori darajasi – 21,4%, 2-daraja – yolg’izlik hissining o’rta darajasi – 59,4%, 3-daraja – yolg’izlik hissining past darajasi – 19,2% ko’rsatkichdagi natijani qayd etdi. Bunday o’smirlar ijtimoiy-psixologik aloqalarining kamligini kompensatsiyalashga va yolg’izlik hissini susaytirishga qodir.

Tadqiqot natijalariga ko’ra, 16,1 % katta o’smirlarda yolg’izlikning yuqori darajasi aniqlandi. Bundan ko’rinadiki, o’smir endi «yosh bola» emas, endi u «katta odam». Katta odam esa mustaqil bo’lishi, o’z muammolarini o’zi hal qilishi kerak. Bu davrda kattalar yordamiga murojaat qilish tengdoshlar tomonidan qoralanadi va buni o’smirning o’zi ham xohlamaydi. Bu davrda o’smirlarga kattalar tomonidan oldingidek ko’rsatiladigan iltifot, erkalashlar erish tuyuladi. Endi ular o’zlarini erkalab, silab-siypashlarini, «arzimagan narsalar» uchun kattalar tomonidan bildiriladigan olqishlarni «yoqtirmaydi». Endi ular atrofdagilarni hissiy qo’llab-quvvatlashlaridan holiroq bo’lishga, o’z muammolarini o’zlari shaxsan hal qilishga intiladilar.

Xulosa va takliflar. Yolg’izlik murakkab chuqur ichki kechinma sifatida namoyon bo’lib, unga moyillik ontogenezning turli davrlarida boshqa emotsional jarayonlar kabi o’ziga xos rivojlanish dinamikaga ega bo’ladi. Tadqiqot ishimizda, jumladan, o’smirlikning turli bosqichlarida yolg’izlik hissini kechirishga moyillik xususiyatlari, bunda jins omilining ta’siri maxsus o’rganildi. Xulosa qilib aytganda ushbu tadqiqot yolg‘izlik hodisasini tashqi kuzatiladigan hodisa sifatida emas, balki insonning ichki ruhiy holati sifatida ko‘rib chiqish kerakligini ko‘rsatadi. Yolg‘izlikning haqiqiy sabablari tashqi omillar emas, masalan, yaqinlarini yo‘qotish, shaxsning ijtimoiy deprevatsiyasi bo‘ishi mumkin. Haqiqiy sabablar - bu insonning shaxsiy psixologik moyilligidir. Xuddi shu hodisa turli xil reaktsiyalarni keltirib chiqarishi mumkin. Ba’zilar uchun bu ijtimoiy izolyatsiya mexanizmlarini ishga tushirishga olib kelsa, boshqalar uchun bu faqat ijtimoiy o‘zaro ta’sir konstruksiyalarini kuchaytiradi.

Adabiyotlar:

1. Abraham H. Maslow. Motivation and Personality (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row, 1970; SPb.: Yevraziya, 1999 316 p.

2. Покровский Н.Е. Лабиринты одиночества. Издательство: Прогресс.1989 г. 624 ст.

3. Перлман Д. Теоретические подходы к одиночеству / Д. Перлман, Л. Пепло. – М.: Прогресс, 1989. – С. 152-168.

4. Психология одиночества / Гасанова П.Г., Омарова М.К. [текст]. – Киев: Общество с ограниченной ответственностью «Финансовая Рада Украины» (Киев), 2017. – 76 с.

5. Пузанова Ж.В. Проблема одиночества (социологический аспект) – М.: Изд-во РУДН, 1998. – с. 58.

6. Derlega V.J. & Margulis S.T. Why loneliness occurs: the interrelation ship of social-psychological and privacy concepts. // Loneliness. A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy. Ed. L.A. Peplau & D.Perlman. New York: John Wiley & Sons, 1982. P. 152-166.

7. Эрих Фромм. Бегство от свободы: Пер с англ. /Общ. ред. и послесл. П.С. Гуревича. - Москва: 2004 (АООТ Твер. полигр. комб.). - 398 с.

8. Садлер У.А. От одиночества – к аномии / У. А. Садлер, Т. Б. Джонсон // Лабиринты одиночества. – М.: Прогресс. – 1989. – С. 21-52.

9. Riesman D. The lonely crowd: A study of the changing American character. – New Haven (CT): Yale univ. press, 1950. – P. 22.

10. Романин А.Н. Практическая психология и психотерпия. М.:КНОРУС, 2011 г. 680 ст.

11. Turdimov Sh. O’zbek xalq maqollari. «Sharq» Bosh tahririyati, 2005. 257 b.

12. Ялом И. Я Экзистенциальная психотерапия/Пер. с англ. Т. С. Драб-киной. — М.: "Класс", 1999. — 576 с.

Murtazayeva Shaxloxon Muzaffar qizi,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Psixologiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar fakulteti doktoranti

OILAVIY MUNOSABATLARDA OTA-ONA VA FARZAND MUNOSABATLARINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oilaviy munosabatlarda ota-ona va farzand munosabatlarining psixologik xususiyatlari, oilada ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, oilaviy munosabatlarda ota-ona va farzand munosabatlariga doir ilmiy manbalar tizimli tahlil etilgan.*

Kalit so’zlar: *tarbiya, ota-ona, farzand, ijtimoiylashuv, munosabat, oilaviy munosabatlar psixologiyasi, oilaviy munosabatlar madaniyati.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОТНОШЕНИЙ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ В СЕМЬЕ

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические особенности детско-родительских отношений в семейных отношениях, специфика взаимоотношений родителей и детей в семье. Также систематически анализируются научные источники, посвящённые детско-родительским отношениям в семейных отношениях.*

Ключевые слова: *воспитание, родители, ребёнок, социализация, отношение, психология семейных отношений, культура семейных отношений.*

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PARENT AND CHILD RELATIONSHIPS IN FAMILY RELATIONS

Abstract. *This article analyzes the psychological characteristics of parent-child relations in family relations, the specific characteristics of the relations between parents and children in the family. Also, scientific sources on parent-child relationships in family relationships are systematically analyzed.*

Keywords: *education, parents, child, socialization, attitude, psychology of family relations, culture of family relations.*

Kirish. Oila - jamiyatning asosiy bo‘g‘ini, muqaddas maskandir. Mamlakat hayotini harakatga keltiruvchi asosiy hujjat – Bosh qomusimizda oilaga alohida urg‘u berib o‘tilgan. Konstitutsiyamizda oila jamiyatning bo‘g‘ini ekanligi va har bir oila davlat muhofazasida ekanligi to‘g‘risida ta’kidlab o‘tilgan. Har qanday davlatning ma’naviyatini yuksaltirish va uni tanitishda oilaning ahamiyati kattadir. Chunki insonning sof tuyg‘ulari, insoniylik fazilatlari jamiki yaxshi tushunchalar oiladan boshlanadi. Shu sababli Bugungi kunda davlatimizda yosh oilalarga katta e’tibor qaratilmoqda, ularga har qanaqa sharoitlar yaratib berilmoqda, lekin afsuski yosh oilalarimiz ichida og‘riqli nuqtalar ham mavjud.

Ma’lumki, jamiyatning muhim bo‘g‘ini bo‘lgan oilalar qanchalik tinch va totuv bo‘lsa, shundagina davlat tinch va barqaror ravnaq topishi mumkin. Shu jihatdan, oila qo‘rg‘onining mustahkamligi va unda ma’naviy jihatlarning shakllanishi muhim ahamiyatga ega. Binobarin, oila deb atalmish muqaddas makonda farzandlar kamolga yetadi, ulg‘ayadi.

Shunday ekan, jamiyatda yuzaga kelayotgan oilalar qanchalik mustahkam qurilmoqda, ularning poydevorichi? Darhaqiqat, oilaning barpo etilishida kimlar yoki nimalar muhim rol o‘ynaydi, tashqi ta’sirlarchi? Mavjud oilalar va yangi barpo etilayotgan kichik bir oilao‘z mavqeyini qanchalik asramoqda?

Oila – muqaddas qo‘rg‘on, oila – ma’naviy kamolot maskani va boshqa bir qancha so‘z va iboralar bilan oilaning mavqeyini belgilaymiz. Albatta, jamiyatda namunali oilalar talaygina. Namunali oila deganda, oilaviy munosabatlar ma’naviy mezonlar asosida qurilgan, yaxshi vaaxloqli farzandlar tarbiyalagan, nurli, piru badavlat otaxon vaonaxonalar ko‘z oldimizga keladi. Ularning borligi boshqalar uchun ibrat maktabidir.[1:8]

Adabiyotlar tahlili. Hozirgacha soha mutaxassislaridan ko‘pchiligi oila muammolarining qator qirralarini o‘z ilmiy izlanishlarida o‘rganganlar. Ushbu masala yuzasidan xorijlik ayrim psixologlar, xususan, D. Mayers, V. Kvinn, F.Zimbardo va boshqalarning tadqiqotlarida yoritib berilgan. Shuningdek, rus hamda fransuz olimlari tomonidan ham muayyan darajadao‘rganilgan. Olimlar tomonidan to‘plangan ilmiy dalil va

xulosalarning barchasi mohiyatan o‘zbek muhitiga to‘g‘ri kelmasligi aniq. Negaki, bir millatning urf-odati, an’ana va milliy qadriyatlari boshqasinikiga mos kelmaydi. Muhimi, O‘zbekistonda oila va undagi o‘zaro munosabatlar alohida qadriyat sifatida qaralishi ham bu borada yurtimizgagina xos bo‘lgan ma’lum qonuniyatlarning borligini dalillaydi. Shu bois ham, mavjud muammoni hududiy va etnopsixologik xususiyatlarni inobatga olgan holda o‘rganish zarur. Ta’kidlash joizki, Sharq mutafakkirlari Bahovuddin Naqshbandiy, Ahmad Yassaviy, At-Termiziy, Al-Buxoriy, Bobarahim Mashrab, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nosir Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, Burhoniddin Marg‘iloniy, Mahmud Qoshg‘ariy, Ahmad Donish, Yusuf Xos Xojib, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat hamda hozirgi davr O‘zbekiston olimlari M.G. Davletshin, G‘.B. Shoumarov, V.M. Karimova, E.G‘. G‘oziyev, Sh.R. Baratov, M.Mamatov, B.M. Umarov va boshqalarning tadqiqotlarida ham oila muammosi, undagi er-xotin o‘rtasidagi nizoli munosabatlar hamda barchaoilaviy munosabatlar farzand tarbiyasiga qay darajada ta’sir etishi muammosi mahalliy shart-sharoitlar nuqtayi nazaridan o‘rganilgan. Aynan ushbu muammoning yechimlarini topish biz tomondan ko‘tarilgan mavzuning dolzarbligini tashkil etadi [2:47].

Tanlangan mavzuimiz xuddi mana shuning uchun ham dolzarbdir. Oila va undagi shaxslararo munosabatlar, uning shaxs shakllanishiga ta’sirini o‘z madaniy muhiti sharoitida xorijiy psixolog olimlardan R.Brazington, T.Dumitrashku, F.Galton, U.Toumen, R.Richordson, R.Zayons, G.Xomentauskas va boshqalar ushbu sohani tadqiq qilgan. Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlaridan ushbu soha bo‘yicha V.V.Boyko, G.M.Breslav, A.G.Volkov, S.V.Kovalev, V.P.Levkovich, E.I.Pavlovich, V.L.Titarenko kabi bir qator olimlar oila muammolari, shaxs oilasidagi genetik vaorttiriladigan xususiyatlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borganlar.[3:64] Hozirgi kunga kelib mamlakatimizda oila muammolari, undagi shaxslararo munosabatlarining ijtimoiy-psixologik jihatlari to‘g‘risida F.Akramova, D.Abdullayeva, V.Karimova, A.Kadirova, Z.Nishonova, G.Niyozmetova, M.Salayeva, N.Sog‘inov, R.Samarov, Z.Rasulova, M.Utepbergenov, G‘.Shoumarov va boshqa olimlarimizning olib borayotgan tadqiqotlarini alohida ta’kidlab o‘tishimiz lozim.Oila inson hayotida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

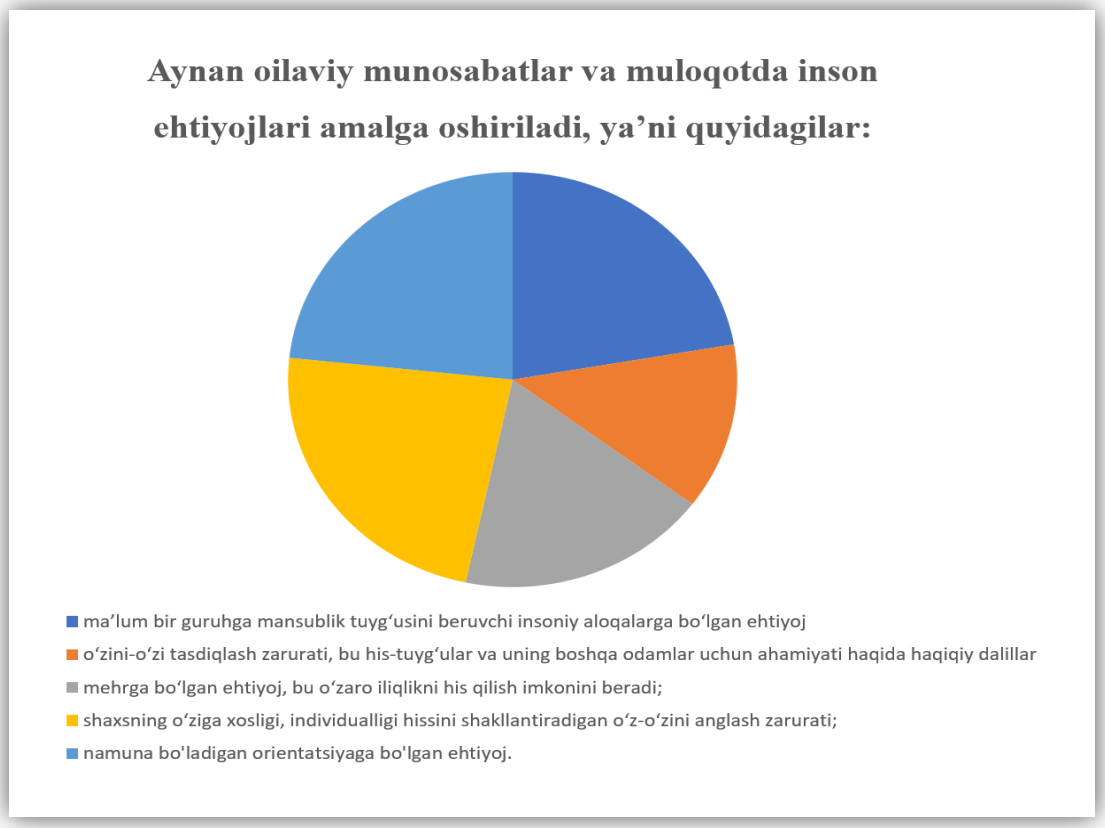

Qadim zamonlardan beri odamlar oiladagi munosabatlar, bolalarni tarbiyalash tajribasini to‘plashdi va kristallashtirdilar. Ushbu maqolaning maqsadi oilada bola va ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlar masalasiga asosiy falsafiy va psixologik-pedagogik yondashuvlarni yoritib berishdir. Falsafiy va psixologik adabiyotlarda bola-ota-ona munosabatlarining mazmuni va mazmunini tushunishning bir qator nazariy yondashuvlari shakllangan. [5:37].

Asosiy qism. Oila a’zolarining o‘zaro muomalalarini tadqiq qilgan venger sotsiologi M.Komloshi 10-14 yoshdagi maktab o‘quvchilarining o‘qishga va mehnatga bo‘lgan munosabatiga bevosita ta’sir qiluvchi oila muhiti (vaziyat, sharoit, holat) omillarini to‘rt guruhga ajratadi:

№	Oila muhiti omillari
1	ota-onalarning jamoatchilik faoliyati (ularning mafkuraviy qarashlari va ishga nisbatan munosabatlari)
2	oila ichidagi munosabatlari (ota vaona munosabati, ota-onalarning buva va buviga munosabatlari, aka-ukalar vaopa-singillarning o‘zaro munosabatlari)
3	ota-onalarning tarbiyaviy-pedagogik faoliyati (ularning tarbiyaviy muammolari, qiziqishlari, maktab bilan hamkorliklari, o‘quvchilarga dars tayyorlash kezidaota-onalarning yordami, ularning tarbiyaviy ahamiyati)
4	oiladao‘quvchining faoliyati (o‘quvchining kundalik tartibi, xo‘jalik ishlaridagi muayyan majburiyati)

M.Komloshi yiqqan materiallarini tahlil qilib, oila muhiti (vaziyati, sharoiti, holatini uch toifaga: ijobiy, o‘zgaruvchan va salbiy toifalarga ajratadi. Z.Freydning klassik psixoanalizida ota-onalarning bolaning aqliy rivojlanishiga ta’siri markaziy o‘rinni egallaydi. Ota-onalar (ayniqsa, ona) - bu bola eng erta va eng muhim erta tajribaga ega bo‘lgan odamlardir. Ota-onalarning bolaga g‘amxo‘rlik qilish haqidagi odatiy kundalik tashvishlari sezilarli psixologik ta’sir ko‘rsatadi. Chaqaloqning hayotiy ehtiyojlarini qondirishning to‘liqligi va yo‘li bog‘lanish, ishonch, hayot uchun faollik asosiga aylanadi. Psixoanalitik yondashuvning vakili E.Erikson hayot davomida shaxsning shakllanish jarayonini tahlil qilib, har bir shaxs uchun psixoseksual emas, balki psixososyal ziddiyatlarni hal qilish zarur degan xulosaga keldi. Sog‘lom shaxsni shakllantirishning asosi - avtonomiya (o‘zini tuta bilish, mustaqillik hissi), dunyogaasosiy ishonch hissi (ichki ishonch), tashabbus (o‘z faoliyatini saqlab qolish uchun muammolarni hal qilish qobiliyati). ijtimoiy va motorli) - ota-onaning tegishli mavqeyi (ishonchlilik, ishonch, mustaqillikni rag‘batlantirish), bola tomonidan boshqariladigan makonning ko‘payishi sharoitida yotqiziladi.

Psixoanalitik pedagogikaning vakili K.Byutner oila va muassasa ta’limi o‘rtasidagi munosabatlarni, xususan, videofilmlar, o‘yin sanoati va o‘yinchoqlarning tobora ortib borayotgan ta’sirini ko‘rib chiqadi. Ushbu sohadagi so‘nggi tadqiqotlar Internetning shaxsiyatning shakllanishiga ta’siri, Internetga qaramlik bilan bog‘liq.[6:32]Ushbu masalalar batafsil ishlab chiqishni talab qiladi, ularni shakllantirish bugungi kunda juda dolzarb bo‘lib, mualliflar o‘zlarining bir qator oldingi ishlarida ushbu muammoni hal qilishgan. Asoschisi E. Bern bo‘lgan tranzaktsion tahlil (TA) asosi psixoanalitik nazariyalar bo‘ldi. TA bir nechta falsafiypostulatlargaasoslanadi. Bu odamlar, hayot vao‘zgarishlarning maqsadi haqida: "Hammaodamlar yaxshi", "Har bir inson o‘ylashga qodir", "Odamlar o‘z taqdirini o‘zi hal qiladi va qarorlarini o‘zgartirishi mumkin". Ushbu postulatlardan TAamaliyotining ikkitaasosiy tamoyili kelib chiqadi: shartnoma usuli vaochiqlik. Jamg‘arma - bu "men" (o‘zaro bog‘liq bo‘lgan fikrlar, his-tuyg‘ular va xatti harakatlarning namoyon bo‘lishi) holatlarigaasoslangan shaxsiyat modeli: bola, kattalar, ota-ona. Shaxsning uchta printsipi muhim odamlar bilan o‘zaro munosabatlarda asta-sekin rivojlanadi. Bir-birlari bilan muloqot qilishda oila a’zolari o‘zaro ta’sirning uch turida bo‘lishi mumkin: bir-birini to‘ldiruvchi bitimlar, ularda aloqa bir xil darajada sodir bo‘ladi; Ijtimoiy ta’lim kontseptsiyasining markaziy muammosi - bu biologik holatdan ijtimoiy holatga o‘tish jarayoni sifatida sotsializatsiya. Ya’ni, ijtimoiy xulq-atvorni egallash, me’yorlar, qadriyatlar, motivlar, hissiy reaktsiyalarning o‘tkazilishi o‘rganish natijasida yuzaga keladi. Bixeviorizm vakili B. Skinner me’yoriy xulq-atvorni o‘rganish imkoniyati masalalarini ishlab chiqdi, xatti-harakatlarning ikkita asosiy turini tan oldi: respondent (tanish stimulga javob sifatida) va natija bilan belgilanadigan va boshqariladigan operant. U xulq atvorni istalganiga yaqinlashganda kuchaytirishga asoslangan ketma-ket yaqinlashish yoki shakllantirish usulini ishlab chiqdi. Oilada shaxsni shakllantirishning eng mashhur yondashuvlaridan biri A. Adler tomonidan ishlab chiqilgan. Olim ijtimoiy psixiatr bo‘lib, bemorlarni davolashdan ko‘ra ko‘proq profilaktika bilan shug‘ullangan. A. Adler, odatda, o‘z bemorlarini o‘z kuchiga ishonchini yo‘qotgan shaxslar deb hisoblardi va shuning uchun asosiy e’tibor ularni rag‘batlantirish va hayot qiyinchiliklarini yengish qobiliyatiga ishonchni tiklashga qaratilgan. Uning shaxsiyat nazariyasi har bir insonda tug‘ma jamiyat tuyg‘usi yoki ijtimoiy manfaat (hamkorlikka bo‘lgan tabiiy intilish), shuningdek, shaxsning o‘ziga xosligi amalga oshiriladigan mukammallikka intilish mavjudligini ta’kidlaydi. Psixoanalitik pedagogikaning vakili K.Byutner oila va muassasa ta’limi o‘rtasidagi munosabatlarni, xususan, videofilmlar, o‘yin sanoati vao‘yinchoqlarning tobora ortib borayotgan ta’sirini ko‘rib chiqadi. Ushbu sohadagi so‘nggi tadqiqotlar Internetning shaxsiyatning shakllanishiga ta’siri, Internetga qaramlik bilan bog‘liq. Ushbu

masalalar batafsil ishlab chiqishni talab qiladi, ularni shakllantirish bugungi kunda juda dolzarb bo‘lib, mualliflar o‘zlarining bir qator oldingi ishlarida ushbu muammoni hal qilishgan.[8:15]

“Oilaviy psixologik xizmat qanday muammolarni hal qila oladi?” savoli bo‘yicha ekspertlarning fikrlari quyidagicha:

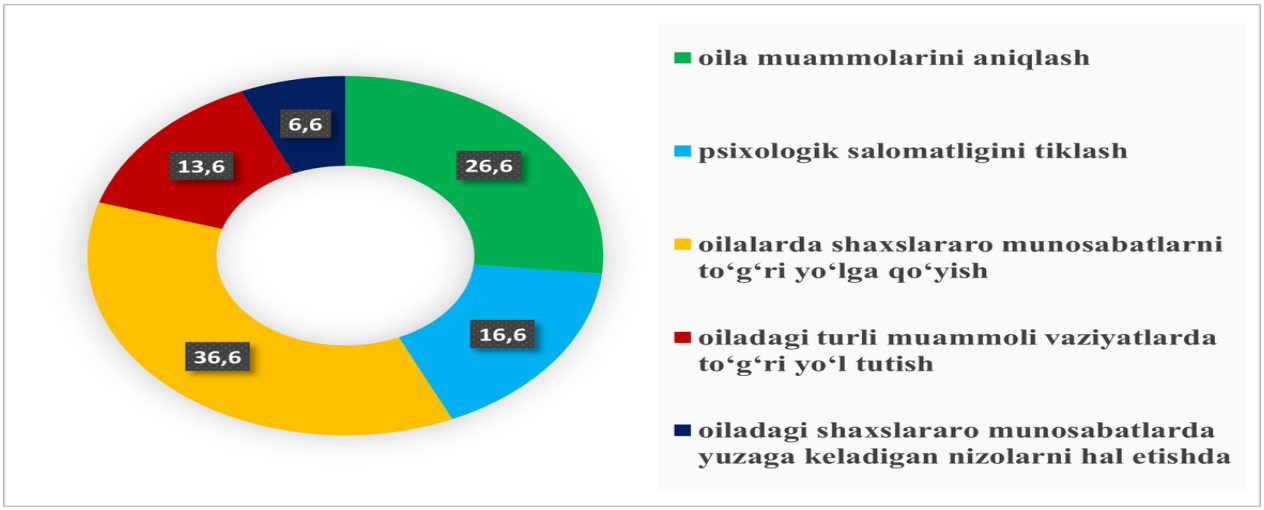

Xulosa. Zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyatning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi inson hayotining turli sohalarida doimiy o‘zgarishlar, ularning dinamikasini belgilovchi ijtimoiy hodisalar va jarayonlar zamonaviy oilaning umumiy faoliyati va rivojlanishini belgilaydi. Bir qator tadqiqotlarda ta’kidlanganidek, "Zamonaviy madaniyatda sodir bo‘layotgan jarayonlar inson hayotining qiymat asoslarining o‘zgarishini, qadriyatlar tizimining o‘zgarishini o‘z ichigaolgan global qadriyatlar inqirozining paydo bo‘lishidan dalolat beradi". Oila, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy, madaniy va axborot va jamiyat hayoti va faoliyatining boshqa sohalarida qadriyatlar inqirozi ayollar va erkaklarning g‘oyalari, obrazlari, rollari, maqomlari, xulq-atvor shakllarining o‘zgarishiga olib keladi. Bu ota-onalarning bolaning tug‘ilishiga bo‘lgan munosabatlarini qurishda namoyon bo‘ladi. Ma’lumki, “qadriyatlar inson va insoniyat tajribasini umumlashtiruvchi semantik universallar rolini o‘ynaydi”.

Oila - ijtimoiy institutlarning eng qadimgisidir. Insoniyat boshidan kechirgan tarixiy davrlarning qanchalik turfa va murakkab bo‘lishiga qaramay, ayniqsa, XIX va XX asrlarda ro‘y bergan buyuk o‘zgarishlar va islohotlarga dosh beraolgan ushbu maskan o‘z tizimi, tarkibi va jamiyat oldida turgan majburiyatlarini bajarishi nuqtayi nazaridan sog‘omon saqlanib qolgan tuzilmadir. Oila - jamiyatning ajralmas bo‘lagi. Biror bir xalq, millat yoki jamiyat yo‘qki, u o‘zining rivojlanish tarixida va taraqqiyot istiqbolini belgilashdaoila va uning atrofidagi muammolarni, qadriyatlarini inobatga olmagan bo‘lsa. Har qanday istiqbol oilaning manfaatlaridan ayro tasavvur qilinmaydi. Zero, har bir inson uchun oila - bu umrning boshlanishi, barcha narsalarning muqaddimasidir. Qolaversa, har bir inson o‘z baxti va saodatini eng avvalo oilasi bilan bog‘laydi, ya’ni o‘z uyi, oilasida baxtli bo‘lgan insongina o‘zini to‘laqonli baxtiyor his etadi.

Adabiyotlar:

1. Ibaydullayeva U.R. Ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi nizolarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori diss. - T.: 2022. – 5 b.

2. KadirovaA.T. O‘smirlarda oilaviy nizolar to‘g‘ricida ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishi. Psixologiya fanlari nomzodi diss. – T.: 2007. – 24 b.

3. Akramova F.A. Oilada sog‘lom psixologik muhitni tarkib toptirishning ijtimoiy psixologik asoslari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – T.: 2014. – 185 b.

4. Rasulova F.F. O‘smirlarda agressiv xulq-atvor namoyon bo‘lishining psixologik xususiyatlari: Avtoref. diss. ps. fan (PhD): 19.00.06 – T.: 2018. – 48 b.

5. Salayeva M.S. O‘zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o‘zaro munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Psixologiya fan nom diss. – T.: 2005. – 15 b.

6. Umarova M.M. O‘smirlardaoilaviy qadriyatlar to‘g‘risidagi tasavvurlar shakllanishining ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlari: Dis. psixol. fan. nomzodi: 19.00.05. – T.: 2004. – 166 b.

7. Ибайдуллаева У.Р., Абдурасулов Р.У. Methods of overcoming internal conflicts betsheen

teenagers. EJRRES. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 8 № 6, 2020, 1-7 бетлар.

8. Salayeva M.S. O‘zbek oilalarida ota-ona va farzandlar o‘zaro munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Psixologiya fan nom diss. – T.: 2005. – 15.

UO‘K 159.9(575.1)

Mutalipova Feruza Muxammatbek qizi,
Andijon davlat universiteti Umumiy psixologiya kafedrasi o’qituvchisi

KICHIK MAKTAB O‘QUVCHILARIDA AGRESSIV XULQ-ATVORNING SHAKLLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLARNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o’quvchilarda agressiv xulq-atvor shakllanishi va ularga ta’sir etuvchi omillarning ilmiy tahlili keltirilgan. Agressiv xulq-atvor, ayniqsa, kichik maktab o‘quvchilarida, nafaqat jamiyat, balki shaxsiy rivojlanish uchun ham salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Bolalardagi bunday xatti-harakatlar ko‘pincha ularning ruhiy rivojlanishidagi qiyinchiliklar, oiladagi muhit va atrofdagi ijtimoiy omillarga bog‘liqligi yoritilgan. Agressiyaning turlari va ko’rinishlari keng tahlil etilgan.*

Kalit sozlar: agressiya, *kichik maktab yoshi, xulq-atvor, shaxsiy rivojlanish, xatti-harakatlar, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy omillar, emotsional beqarorlik.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ФОРМИРОВАНИЕ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. *В данной статье представлен научный анализ формирования агрессивного поведения у студентов и факторов, влияющих на него. Агрессивное поведение, особенно среди учащихся начальной школы, может оказать негативное влияние не только на общество, но и на развитие личности. Считается, что такое поведение детей часто зависит от проблем в их психическом развитии, семейного окружения и окружающих социальных факторов. Широко анализируются виды и формы агрессии.*

Ключевые слова: *агрессия, младшая школьный возраст, поведение, личностное развитие, действия, семейные отношения, социальные факторы, эмоциональная нестабильность.*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Abstract. *This article presents a scientific analysis of the formation of aggressive behavior in students and the factors that influence it. Aggressive behavior, especially among primary school students, can have a negative impact not only on society, but also on the development of the individual. It is believed that such behavior in children often depends on problems in their mental development, family environment and surrounding social factors. The types and forms of aggression are widely analyzed.*

Keywords: *aggression, junior school age, behavior, personal development, family relationships, social factors, emotional instability.*

Kirish. Shaxsga doir individual taraqqiyot samarasini hamda shaxslararo munosabatlarni belgilovchi xulq-atvor va xatti-harakatlarning eng muhim xususiyatlaridan biri agressivlikdir. *Agressiya* – bu odamlar, odamlar guruhiga nisbatan jismoniy va ruhiy zarar yetkazishga qaratilgan individual yoki jamoaviy xatti-harakatlar majmui hisoblanadi. Bugun insoniyat tarixi ishonchli tarzda shuni isbotlamoqdaki, agressiya shaxs va jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Bundan tashqari, agressiya ulkan tortishish kuchi va yuqumlilik xususiyatiga ega – ko‘pchilik o‘zining agressiv ekanini inkor etadi, ammo o‘zining kundalik hayotida esa, uni keng namoyish qiladi. Aynan agressiv xulq-atvor shaxslararo nizolarning vujudga kelishiga va ularni hal etishning asossiz yo‘llari paydo bo‘lishiga olib keladi. Agressiv xulq-atvor, ayniqsa, kichik maktab o‘quvchilarida, nafaqat jamiyat, balki shaxsiy rivojlanish uchun ham salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Bolalardagi bunday xatti-harakatlar ko‘pincha ularning ruhiy rivojlanishidagi qiyinchiliklar, oiladagi muhit va atrofdagi ijtimoiy omillarga bog‘liq bo‘ladi.[1] Ushbu tadqiqot kichik maktab o‘quvchilarida agressiv xulq-atvorninig shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik jihatlarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Asosiy maqsad – bunday xatti-harakatlarning oldini olish yoki kamaytirish uchun muhim omillarni aniqlashdir. Kichik maktab yoshi o‘quvchilaridagi agressiv xulq-atvor bir qancha ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Bu yoshdagi bolalar, odatda, o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishda qiyinchilikka duch keladi, va bu holat agressiv xatti-harakatlar sifatida ifodalanadi.

Quyida agressiv xulq-atvorning asosiy ko‘rinishlari keltirilgan:

	Agressiv xulq-atvor	Ko‘rinishlari
1.	**Jismoniy agressiya**	Tengdoshlarga nisbatan urish, tepish, turtish, chimchilash yoki itarish kabi xatti-harakatlar. Boshqalarga zarar yetkazish yoki jismoniy ustunlikni ko‘rsatish uchun kuch ishlatish. O‘yinchoqlar yoki boshqa narsalar bilan urish yoki zarar yetkazishga harakat qilish.
2.	**Verbal (so‘z bilan) agressiya**	Tengdoshlarga yoki kattalarga nisbatan haqoratli so‘zlar ishlatish. Yomon laqablar qo‘yish yoki biror kishini masxara qilish. Tahdid qilish, qo‘rqitish orqali o‘zini himoya qilish yoki ustunlikni saqlab qolishga harakat qilish.
3.	**Ijtimoiy agressiya**	O‘ziga yoqmagan yoki raqobatchi deb hisoblagan tengdoshlarni ijtimoiy faoliyatlardan chetlashtirish. Do‘stlar guruhiga boshqalarni qo‘shmaslik va ularni izolyatsiya qilishga urinish. Boshqalarni “yoqtirmaslik” yoki o‘z guruhiga kiritmaslik orqali ijtimoiy bosim o‘tkazish.
4.	**Narsalarni buzish**	O‘yinchoqlarni, o‘quv qurollarini yoki boshqa buyumlarni sindirish yoki buzish. Sinfda yoki uyda narsalarni ataylab buzib, salbiy his-tuyg‘ularini ifoda qilish. Qasddan narsalarni tashlab yuborish yoki ularni zarar yetkazish maqsadida ishlatish.
5.	**Passiv agressiya**	O‘qituvchi yoki ota-onalarning buyruqlarini bajarishda sekinlik yoki e'tiborsizlik ko‘rsatish. O‘z noroziligini ochiq tajovuzkorliksiz ifodalash, masalan, o‘yinlarda ishtirok etmaslik yoki bilib turib o‘yin qoidalariga rioya qilmaslik. Boshqalarga ziyon yetkazmaslikka harakat qilib, ichki g‘azab yoki norozi bo‘lgan his-tuyg‘ularni yashirish.
6.	**Munozarali va janjalkashlik**	Doimo tengdoshlari bilan janjallashish yoki tortishib qolish. Qasddan nizolar keltirib chiqarish, tengdoshlari bilan munosabatlarda mojarolarni boshlash. O‘yinlarda yoki sinf faoliyatlarida qoidalarni buzgani uchun doimiy ravishda janjallashish.
7.	**O‘ziga nisbatan agressiv xulq**	O‘ziga zarar yetkazish yoki o‘zini qasddan noqulay holatga qo‘yish. Ichki g‘azabini o‘ziga qaratib, o‘ziga nisbatan salbiy munosabat ko‘rsatish. O‘z his-tuyg‘ularini boshqarishda qiyinchilikka duch kelib, o‘zini o‘zi zarar yetkazish holatlariga tushib qolish.

Tadqiqotning maqsadi. Kichik maktab o‘quvchilaridagi agressiv xulq-atvor turli shakllarda – jismoniy, so‘z bilan, ijtimoiy, yoki passiv tarzda ifodalanadi. Bu xatti-harakatlar bolalarning hissiy o‘zgarishlariga, ijtimoiy munosabatlaridagi qiyinchiliklarga va o‘zlarini ifodalashdagi cheklovlarga bog‘liqdir. Bu ko‘rinishlar bolalarning o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishda hali to‘liq rivojlanmaganligini ko‘rsatadi va bu jarayonlarda pedagogik yondashuv va psixologik yordam kerak bo‘ladi.

Agressiv xatti-harakatlar uchta komponentdan iborat:

• ta'lim;

• hissiy;

• kuchli irodali.

Kognitiv komponent vaziyatni tushunishni o'z ichiga oladi,obyektning joylashishi va tajovuzning namoyon bo'lish sabablarini asoslash. Hissiy komponent shunchaki salbiyning boshlanishi his-tuyg'ular: g'azab, nafrat. Nihoyat, ixtiyoriy komponent - tashabbus, qat'iyat, qat'iyatlilik (bu xususiyatlarning o'zi juda ijobiy) [4].

S.L.Soloviy tajovuzkorlikni shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida shakllanadigan, unga aloqador psixologik, biologik va ijtimoiy omillarga nisbatan sotsiallashgan xususiyatga ega bo'lgan tizimli ijtimoiy-psixologik xususiyat deb ta'riflagan. Agressiv xatti-harakatlar, tadqiqotchining fikriga ko'ra, tabiatan qat'iy individualdir va har bir tajovuzkor subyektning xususiyatlarini belgilaydigan ma'lum tarkibiy va funksional tashkilot hisoblanadi.[6]

Empirik tadqiqot natijalari. Tadqiqot davomida “Agressiv xulq atvor ko’rinishlari” bo’yicha empirik usul qo‘llanildi, jumladan, so‘rovnoma va kuzatuvlar yordamida ma'lumotlar yig‘ildi. Tadqiqotda 7-10 yosh oralig‘idagi kichik maktab o‘quvchilari jalb etildi. So‘rovnomalar bolaning agressiv xulq-atvori, ularning oiladagi tarbiyasi, o‘qituvchilar bilan munosabatlari va ijtimoiy doiradagi tajribalari haqida ma'lumotlarni o‘z ichiga oldi. 30 – maktabning 40 ta o’quvchi ishtirok etdi. 25% o’quvchilar agressiyaga beriluvchanlik kuzatildi. 33% o’quvchilar emotsional beqarorlik kuzatildi. 42% o’quvchilarda emotsional barqarorlik kuzatildi. Ma'lumotlar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlanib, xulosalar chiqarildi.

Ushbu ma'lumotlarni matematik-statistik tahlil qilish uchun biz asosiy statistik ko'rsatkichlarni, ya'ni ulushlar, foizlar va ularning taqsimotini ko'rib chiqamiz.

Biz quyidagi tahliliga erishdik:

- 40 o‘quvchi so‘rovda ishtirok etgan.
- 25% o‘quvchilarda agressiyaga beriluvchanlik kuzatilgan.
- 33% o‘quvchilarda emotsional beqarorlik kuzatilgan.
- 42% o‘quvchilarda emotsional barqarorlik kuzatilgan.

Ushbu ma'lumotlarni statistik tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

1. Har bir kategoriya bo‘yicha o'quvchilarning sonini aniqlaymiz.
2. Agar kerak bo‘lsa, to‘plamdagi boshqa ko‘rsatkichlarni (o'rtacha qiymat, dispersiya, standart og‘ish) hisoblashimiz mumkin.

Statistik tahlil natijalari bo'yicha:

- 25% agressiyaga beriluvchanlik kuzatilgan o'quvchilar soni: 10 o'quvchi.
- 33% emotsional beqarorlik kuzatilgan o'quvchilar soni: 13 o'quvchi (yaq. 13.2).
- 42% emotsional barqarorlik kuzatilgan o'quvchilar soni: 17 o'quvchi (yaq. 16.8).

Kichik maktab yoshi o‘quvchilaridagi agressiv xulq-atvorni matematik statistika orqali tahlil qilish uchun tadqiqot natijalari yoki ma'lumotlar kerak bo‘ladi. Statistik ma'lumotlar, masalan, nechta o‘quvchi qatnashgani, ular orasida agressiv xulq-atvorning turli ko‘rinishlari qanday kuzatilgani, bu xulq-atvorlarning qanchalik tez-tez sodir bo‘lgani kabilarni o‘z ichiga oladi.

Agressiv xulq-atvorni matematik statistika orqali tahlil

Agressiv xulq-atvor turi	Ko‘rinishlari	Necha o‘quvchi kuzatilgan	Umumiy foiz (%)
Jismoniy agressiya	Urish,turtish, tepish	35	30%
So‘z bilan tajovuz qilish	Haqorat qilish, laqab qo‘yish	25	21%
Ijtimoiy agressiya	Guruhdan chetlatish, izolyatsiya qilish	15	13%
Narsalarni buzish	O‘yinchoqlarni yoki darsliklarni buzish	10	8%
Passiv agressiya	Bilmaslikka olish, ko‘rsatmalarni bajarmaslik	12	10%
Janjalkashlik va mojarolar	Doimiy janjallar, tortishuvlar	20	17%
O‘ziga nisbatan agressiya	O‘ziga zarar yetkazish yoki qasddan zarar ko‘rish	5	4%
Umumiy agressiv o‘quvchilar soni		122	100%

- Jismoniy agressiya — bu urish, turtish, tepish kabi xatti-harakatlar orqali namoyon bo‘ladi va 30% o‘quvchi orasida kuzatilgan.
- So‘z bilan tajovuz qilish — bu haqorat qilish, laqab qo‘yish, tahdid qilish orqali ifodalanadi va 21% o‘quvchi bu kabi xatti-harakatlar ko‘rsatgan.

- Ijtimoiy agressiya — boshqa bolalarni izolyatsiya qilish, ularni ijtimoiy faoliyatlardan chetlatishga urinishdir va 13% bolalarda kuzatilgan.

- Narsalarni buzish — o‘yinchoqlarni buzish yoki narsalarni sindirish orqali ifodalanadi va 8% bolalarda kuzatilgan.

- Passiv agressiya — bu tajovuzning bilvosita shakli bo‘lib, ko‘rsatmalarni bajarmaslik yoki ataylab sekin harakat qilish bilan namoyon bo‘ladi (10%).

- Janjalkashlik va mojarolar — doimiy tortishuvlar va janjallarga moyillik 17% o‘quvchilar orasida kuzatilgan.

- O‘ziga nisbatan agressiya — o‘ziga zarar yetkazishga moyillik va o‘zini ifodalashdagi qiyinchiliklar 4% o‘quvchi orasida kuzatilgan.

Ushbu jadvalda ko‘rsatilgan statistikalar namunaviy ma’lumotlar asosida tuzilgan bo‘lib, real ma’lumotlar tadqiqot yoki kuzatuv natijalariga bog‘liq holda farq qilishi mumkin. Agar sizda real ma'lumotlar mavjud bo‘lsa, men ushbu ma'lumotlar asosida statistik tahlilni batafsilroq tuzib bera olaman.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, oiladagi muhit, ayniqsa ota-ona munosabatlaridagi ziddiyatlar, bolalarda agressiv xulq-atvorga olib kelishi mumkin. Agressiv xulq-atvorning rivojlanishi, shuningdek, bola o‘z tengdoshlari orasida qabul qilinmaganida yoki u bilan doimiy mojarolar yuzaga kelganda ham kuchayadi. O‘qituvchilar bilan salbiy munosabatlar ham bunday xulq-atvorning shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkinligi aniqlandi. Shu bilan birga, bola tomonidan his qilinadigan ruhiy va ijtimoiy bosim agressiv xulq-atvorni kuchaytiruvchi muhim omil sifatida e’tirof etildi. Agressiv xulq-atvorni kamaytirish yoki oldini olish uchun nafaqat oiladagi tarbiya, balki o‘qituvchilar va boshqa ijtimoiy muhit bilan bog‘liq omillar ham katta ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan, ota-onalar va o‘qituvchilarning bolalarga bo‘lgan munosabatlarini yaxshilash, ularni qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatish va ijtimoiy muhitda mehr-muhabbat bilan yondashish lozim.

Kichik maktab yoshi o‘quvchilaridagi agressiv xulq-atvorni muhokama qilishda bu yoshdagi bolalarning rivojlanish jarayonlari, psixologik holatlari va atrof-muhitning ta’siri bilan bog‘liq bo‘lgan omillarni inobatga olish muhimdir. O‘quvchilarning agressiv xulq-atvori, ko‘pincha, ularning shaxsiy rivojlanishiga, oilaviy va maktab muhitiga bog‘liq bo‘lib, bir necha jihatdan tushuntirilishi mumkin.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar uchun katta imkoniyatlar mavjud boshlang'ich sinf o'quvchilarida tajovuzkor xatti-harakatlarning oldini olish.

Sinfdan tashqari faoliyat turlari va yo'nalishlari:

1) o'yin faoliyati;
2) kognitiv faoliyat;
3) muammoli-qiymatli aloqa;
4) dam olish va o'yin-kulgi (bo'sh vaqtdagi muloqot);
5) badiiy ijodkorlik;
6) ijtimoiy ijodkorlik (ixtiyoriy faoliyat);
7) mehnat faoliyati;
8) sport faoliyati;
9) turizm va o‘lkashunoslik [7].

Xulosa va tavsiyalar. Kichik maktab yoshi bolalari (6-10 yosh) aqliy, hissiy va ijtimoiy rivojlanish davrining o‘rtasida bo‘ladi. Bu yoshda bolalar hissiyotlarni boshqarishni hali to‘liq o‘zlashtirmagan bo‘lishlari mumkin, shu sababli g‘azab yoki norozilik kabi his-tuyg‘ularni agressiv xatti-harakatlar orqali ifoda etadilar. Ular, ayniqsa, tengdoshlari bilan raqobatga kirganida, hissiy notinchlikni jismoniy yoki verbal agressiya shaklida ko‘rsatishi mumkin. Agressiv xulq-atvor ko‘pincha o‘zini himoya qilish yoki o‘z ehtiyojlarini ta’minlash usuli sifatida namoyon bo‘ladi.[3].

Oilaviy muhit va tarbiya uslublari; Bolaning oilaviy muhiti va ota-onalarning tarbiya uslublari agressiv xulq-atvorga kuchli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilada hissiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi yoki nizolar bolalarning tajovuzkor bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Shuningdek, bolalarga qo‘pol munosabatda bo‘lish yoki jismoniy jazolarni qo‘llash ularning agressiv bo‘lish ehtimolini oshiradi. O‘zbek oilalarida an'anaviy qadriyatlar va tarbiya uslublari katta o‘rin tutadi. Ammo qattiq nazorat, jazolash yoki hissiy masofaning kengligi bolalarda agressiv xulq-atvor shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Maktab muhiti va ijtimoiy munosabatlar; Maktab muhitida bolalar o‘z tengdoshlari bilan muntazam munosabatda bo‘ladilar va raqobatga kirishadilar. Bu jarayonda ijtimoiy qabul qilinmagan yoki raqobatda muvaffaqiyatsizlikka uchragan bolalar o‘zlarini agressiv tarzda ifodalashlari mumkin. Agressiv xulq-atvor bolalarning boshqa o‘quvchilar bilan ijtimoiy munosabatlarida, sinfdagi rollari yoki o‘yinlarda liderlik qobiliyatlarini tasdiqlash maqsadida yuzaga kelishi mumkin. Shu bilan birga, o‘quvchilar orasidagi mojarolar va ijtimoiy o‘yinlar ham agressiv xulq-atvorga sabab bo‘lishi mumkin.

O‘qituvchi va pedagogik yondashuv; O‘qituvchilar va maktab xodimlarining bolalarga bo‘lgan munosabati va ularning tajovuzkor xulq-atvorni boshqarish usullari ham muhimdir. Ba’zi bolalar, o‘qituvchilardan yetarli darajada e'tibor yoki ijobiy munosabat olmaganlarida, agressiv bo‘lishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchilarning bolalar bilan ishlashda mehribon va qo‘llab-quvvatlovchi munosabatlari, ijtimoiy va hissiy rivojlanishni rag‘batlantiruvchi pedagogik yondashuvlar agresiyaning oldini olishda katta ahamiyatga ega.

Hissiy intellekt va xulq-atvorni boshqarish qobiliyati; Hissiy intellektning past darajasi agressiv xulq-atvorga sabab bo‘lishi mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalarda hissiy intellekt hali to‘liq rivojlanmagan bo‘lib, ular o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shu bois, g‘azab, asabiylashish yoki norozilik his-tuyg‘ularini agressiya orqali ifoda etadilar. Bolalarga hissiy intellektni rivojlantirish va o‘z his-tuyg‘ularini sog‘lom tarzda ifoda etish ko‘nikmalarini o‘rgatish muhimdir.

O‘yinlarda agressivlik; Ko‘p hollarda agressivlik bolalar o‘yinlarida namoyon bo‘ladi. O‘yinlar paytida bolalar raqobatga kirishadi va o‘z g‘alabasini ta’minlash uchun agressiv xatti-harakatlarga murojaat qilishlari mumkin. Bu raqobat hissi ko‘pincha qoidalar buzilishiga olib keladi va bola o‘z pozitsiyasini saqlab qolish uchun agressiv bo‘lib qolishi mumkin.

Ijtimoiy omillar;Agressiv xulq-atvor ba’zan bolalarning ijtimoiy sharoitlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Oilaviy muammolar, iqtisodiy qiyinchiliklar yoki oilaviy stress bolaning maktabdagi xulq-atvoriga ta’sir qiladi. O‘zini qulay va xavfsiz his qilmagan bola ijtimoiy muhitda tajovuzkor bo‘lib qolishi mumkin. Shu bois, bolaning ijtimoiy-iqtisodiy holati va u yashaydigan muhitni o‘rganish ham muhimdir.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda agressiv xulq-atvor bir qator omillar bilan bog‘liq bo‘lib, bular orasida psixologik rivojlanish, oilaviy tarbiya, maktab va o‘qituvchilar ta'siri, shuningdek, ijtimoiy sharoitlar ham mavjud. Agressivlikka olib keluvchi sabablarni chuqur o‘rganish va bola uchun sog‘lom psixologik va ijtimoiy muhit yaratish orqali bunday xulq-atvorni oldini olish mumkin. Shu sababli, bolalar bilan ishlashda psixologlar, pedagoglar va ota-onalar birgalikda ishlashi, hissiy qo‘llab-quvvatlash va to‘g‘ri tarbiya berish muhim ahamiyatga ega. Kichik maktab o‘quvchilarida agressiv xulq-atvorninig shakllanishiga ko‘plab psixologik omillar ta’sir qiladi. Ushbu tadqiqot natijalariga ko‘ra, oiladagi va maktabdagi ijtimoiy munosabatlar eng asosiy omillar sifatida e'tirof etildi. Shu sababli, bunday xatti-harakatlarni kamaytirish uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilishi va ularni maktablarda joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Агеева, И. А. Коррекционные техники в школе / И. А. Агеева. – Санкт-Петербург: Изд-во Речь, 2004. – 184 с. – ISBN 5-9268-0301-2. – Текст: непосредственный.

2. Махмудова Н.Г. Особенности агрессивных проявлений в младшем школьном возрасте. // Материалы межрегиональной научно-практической конференции «Развитие личности как стратегия гуманизации образования».

3. Банщикова, Т. Н. Агрессия как понятийный конструкт: объяснительные характеристики и виды / Т. Н. Банщикова. – Текст: непосредственный // Концепт. – 2013. – №8. – С. 1-10

4. Горшечникова, Т. Б., Причины агрессивного поведения у младших школьников и подростков / Т. Б. Горшечникова, Л. Н. Дородницына. – Санкт-Петербург: Изд-во Питер, 2001. – С. 358.

5. Бреслав, Г.М. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности / Г. М. Бреслав. – Санкт-Петербург: Изд-во Речь, 2007. – 97 с. – ISBN 5-9268-0317-9. – Текст: непосредственный.

6. Строгонова, Л. Агрессивный ребенок. Как с ним быть? / Л. Строгонова. – Текст: непосредственный // Воспитание школьников. – 2007. – № 5. – С. 58 – 60.

7. Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – Москва: Изд-во АСТ, 2014. – 160 с. – ISBN: 5-17-023209-8. – Текст: непосредственный.

Eshnayev Nortoji Jumayevich,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Psixologiya kafedrasi dotsenti
eshnayev8080@gmail.com

TALABALARNING INTELLEKTI VA KASBIY YO‘NALGANLIGINI PSIXOLOGIK TADQIQ ETILISHI OTMLARDA MOBIL MUTAXASSIS TAYYORLASH SAMARADORLIGINING OMILI EKANLIGI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada, barqaror zamonaviy ta’lim infratuzulmalarni shakllantirish mobil mutaxassis tayyorlashning muhim omili ekanligi, bunda pedagogik-psixologik jihatdan ijodiy yondashishga ustuvorlik berishi lozimligi, mobil mutaxassislarni tayyorlashni ilmiy tadqiqotga muvofiqlashtirish ijtimoiy pedagogik-psixologik zaruriyat ekanligi hamda OTM muhitini zamonaviy innovatsion pedagogik – psixologik omillarga muvofiqlashtirish mazkur maqsadni rivojlantirishning asosi ekanligi tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *barqaror ijtimoiy sharoit, strategik jihat, OTM, jamiyat ilmiy tadqiqot, ta’lim muhiti, zamonaviy innovatsion pedagogika, psixologik yondashuv, intellekt, mobillilik, kasbiy yo‘nalganlik, ta’lim traektoriyasi, ilmiy tadqiqot, intellekt, istiqbolli strategiya, pragnozlashtirish, psixologik tadqiq etish.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТА СТУДЕНТОВ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ – ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОСТИ МОБИЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация. *В данной статье утверждается, что формирование устойчивой современной образовательной инфраструктуры является важным фактором подготовки мобильных специалистов, что необходимо отдавать приоритет творческому подходу с педагогической и психологической точки зрения, что координация подготовки мобильных специалистов с научными исследованиями является социально-педагогической и психологической необходимостью, а среда вузов согласована с современными инновационными педагогическими и психологическими факторами. Анализируется, что данная цель является основой развития.*

Ключевые слова: *стабильные социальные условия, стратегический аспект, высшее образование, общественные научные исследования, образовательная среда, современная инновационная педагогика, психологический подход, интеллект, мобильность, профессиональная ориентация, образовательная траектория, научные исследования, интеллект, перспективная стратегия, прогнозирование, психологические исследования.*

PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF STUDENTS' INTELLECT AND PROFESSIONAL ORIENTATION IS A FACTOR OF MOBILE SPECIALIST TRAINING EFFICIENCY

Abstract. *In this article, it is stated that the formation of stable modern educational infrastructures is an important factor in the training of mobile specialists, that priority should be given to a pedagogical-psychologically creative approach, that the coordination of the training of mobile specialists with scientific research is a socio-pedagogical-psychological necessity. And it has been analyzed that the coordination of the HEI environment with modern innovative pedagogical and psychological factors is the basis for the development of this goal.*

Keywords: *stable social conditions, strategic aspect, higher education, community scientific research, educational environment, modern innovative pedagogy, psychological approach, intelligence, mobility, professional direction, educational trajectory, scientific research, intelligence, prospective strategy, forecasting, psychological research.*

Kirish. Bugungi dunyoda innovatsiyalar, jamiyat hayoti madaniy jarayonining umumiy mohiyatini o‘zida aks ettirib, ijtimoiy tashkil etilgan tizimlarning innovatsion salohiyatini rivojlantirishning strategik maqsadiga aylanmoqda hamda iqtisodiy sohalar drayverini harakatga keltiruvchi omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Mazkur jarayon, bevosita aniq tizimga asoslangan va barqaror rivojlanish trayektoriyasiga ega bo‘lgan ilm-fan moduli bilan tavsiflanadi. Bugungi kun jamiyatning barcha sohalari taraqqiyoti va ertangi kunning istiqbolli strategiyasini belgilash va pragnozlash innovatsion omillar bilan tavsiflangan ta’lim jaryonini uzluksizligini qanday tashkil etish va muvofiqlashtirish bilan izohlanadi.

Shu nuqtayi nazardan, jamiyat miqyosida raqobatbardosh iqtisodiyotni, barqaror ijtimoiy infratuzulmalarni, bo‘shliqsiz madaniy muhitni, jamiyatni harakatga keltiruvchi va faoliyatlar muvofiqligini ta’minlovchi, davlat va jamiyat manfaatlariga muvofiqlashtiruvchi yuksak ma’naviy dunyo qarashga ega bo‘lgan yosh avlodni tarbiyalash, innovatsion g‘oya va loyihalarni tizimli shakllantirish hamda vatanparvarlik elementlarini shaxs xususiyatida qaror toptirish bugungi kunda tashkil etiladigan ta’lim va uni amalga oshiradigan pedagog hamda ta’lim-tarbiya muhitini qanchalik zamonaviy innovatsiyalar bilan uyg‘unlashganligiga bog‘liq.

Darhaqiqat, XXI asr dunyoda ijtimoiy rivojlanish istiqbollari va madaniy-ma’naviy barqarorlik, istiqbolli iqtisodiy yuksalish asosan ta’lim tizimining holatiga hamda uning shaxs va jamiyatning yuqori sifatli ta’lim xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga bog‘liq.

Shu nuqtayi nazardan, bugungi kunda davlat ta’lim standartlarini qayta ko‘rib chiqish hamda zamonaviy o‘quv jarayon talab va tamoyilidan kelib chiqqan holda ta’lim jarayonining asosiy elementlarini yangilash maqsadga muvofiq. Bunda asosan, zamonaviy ta’lim mazmuni, uning o‘qitish texnologiyasi, nostandart ta’limni qo‘llab-quvvatlash fondlarni ko‘paytirish va huquqiy bazalarni leberallashtirish, shuningdek, ta’lim tizimining barcha elementlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni innovatsion omillarga mvofiqlashtirgan holda, ta’limdagi mavjud buyrakratik yondashuvni ta’lim “hayotidan” siqib chiqarish taqozo etiladi.

Mazkur yondashuv, ta’lim muhitini va unda sodir bo‘layotgan jarayonlarni o‘zgartirishni taqozo etgan holda, ta’limda kompleks o‘zgarishilarni o‘zida aks ettirgan innovatsion loyihalarni joriy etishni hamda professor-o‘qituvchilarning innovatsion faoliyatiga bo‘lgan kasbiy kompetensiyasini zamon talabi nuqtayi nazaridan o‘zgartirishini, shuningdek, zamonaviy ta’lim samaradorligi mezonini ishlab chiqish kun tartibiga qo‘yadi.

Asosiy qism. Bugungi kunda innovatsion ta’lim muhitini shakllantirishning konseptual g‘oyasi davlat ta’lim siyosatini zamonaviy kompleks taraqqiyot traektoriyasiga asoslanishini, maqsadli ta’limni tashkil etish hamda xalqaro standartlarga javob beradigan yuqori natijalarga erishishga qaratilgan ta’lim tizimini barqaror innovatsion rivojlanish omillari bilan tavsiflanishi va uning zamonaviy mexanizmlarini yaratish bilan tavsiflanadi.

Shu nuqtayi nazardan, ta’lim tashkilotlarida innovatsiyalarni joriy qilish "yangi", "innovatsiya" va "innovatsion jarayon" kabi tushunchalarni olib kirilishi hamda mazkur tushuncha va yondashuvlarning mohiyatiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Shuningdek, oliy ta’lim dargohlari jamiyat uchun mobil mutaxassislarni tayyorlashda inson kapitali bilan bog‘liq masalalarni mintaqa va butun mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasining mezonini belgilovchi aspekt sifatida e’tirof etish hamda ilmiy tadqiqot asosida o‘rgansh lozim.

2021-yilda Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogik instituti (hozirgi Chirchiq davlat pedagogika universiteti) talabalarini kasbiy ko‘nikma va malakalarni muvaffaqiyatli mustaqil o‘zlashtirish hamda intellekti va kasbiy yo‘nalganligi (N.J.Eshnaev tomonidan) o‘rganilganda quyidagi natijalar qayd etildi.

Institut talabalari intellekti va kasbiy yo‘nalganligi

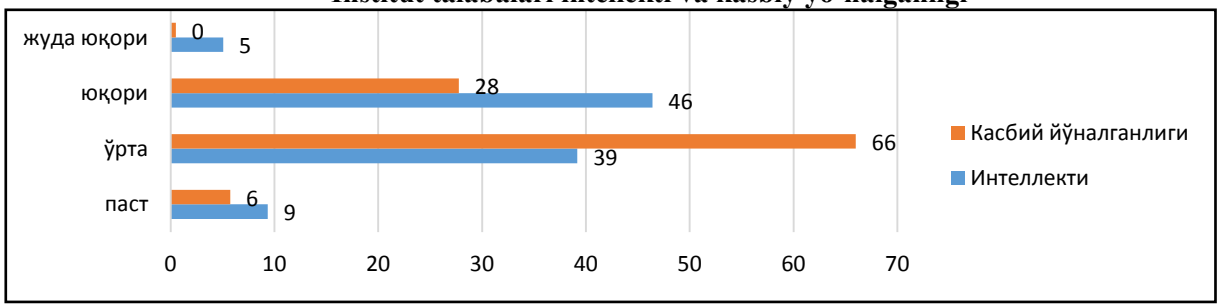

Institut talabalari intellekti va kasbiy yo‘nalganligi

1-kursda tahsil olayotgan talabalarning 66% da kasbiy yo‘nalganlik o‘rta darajada bo‘lsa (6% past), intellekt 39% o‘rta darajani (9% past) qayd etdi.

2-kurs

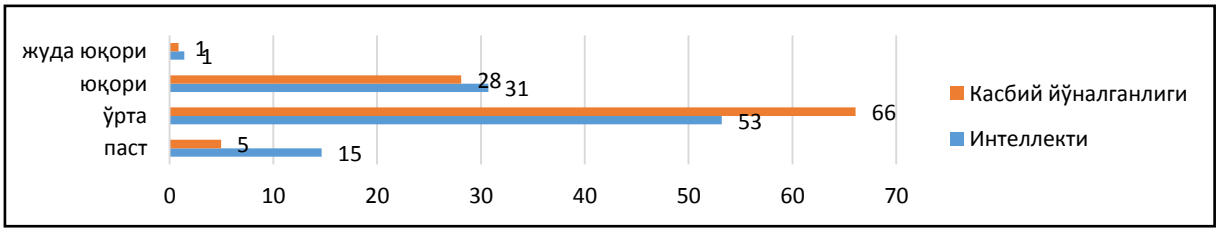

2-kursda tahsil olayotgan talabalarning 66% da kasbiy yo‘nalganlik o‘rta darajada bo‘lsa (5% past), intellekt 53% o‘rta darajani (15%past) qayd etdi.

3-kurs

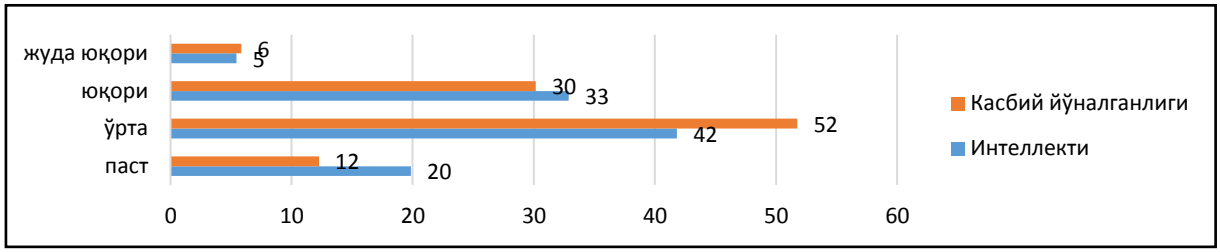

3-kursda tahsil olayotgan talabalarning 52% da kasbiy yo‘nalganlik o‘rta darajada bo‘lsa (12% past), intellekt 42% o‘rta darajani (20%past) qayd etdi.

Tahlillar natijasi shuni ko‘rsatadiki, institutda tahsil olayotgan umumiy talabalarning 61,3% da pedagogik kasbiy yo‘nalganlik o‘rta darajada, 44,6% da intellekt o‘rta darajada ekanligi aniqlangan hamda 7,6% kasbiy yo‘nalganlikning past darajasi qayd etilgan. 7,6% kasbiy yo‘nalganlikning past darajasini qayd etilishi bu normal holat deb qabul qilinishi mumkin. Sababi bu toifadagi talabalar OTMni tamomlagandan keyin xalq ta’limi tizimida faoliyat olib bormasligini o‘zlari ham yaxshi bilishadi. Ammo institutda tahsil olayotgan talabalarning kasbiy yo‘nalganligi 61,3% da o‘rta darajani qayd etishi respublika OTMlar orasida reytingini tushib ketishiga olib kelishi mumkin. Bizning nuqtayi nazarimiz va ilmiy prognozimizga ko‘ra kelgusida har bir OTMning reytingi uning kadrlar bandligi va xalq ta’limi tizimida erishgan yutuqlari bilan belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqadigan bo‘lsak bu borada o‘z vaqtida zaruriy chora-tadbirlar rejasini ushbu ilmiy prognoz nuqtayi nazaridan kelib chiqib tashkil etish maqadga muvofiq bo‘ladi.

Ahamiyatli jihati shundaki, kasbiy yo‘nalganlik va intellektning o‘rta darajasining yuqoriligi tadqiqotda o‘rganligan 3 ta bosqich talabalarida kichik farqlar bilan namoyon bo‘lmoqda. Aytmoqchimizki, birinchi kurs bo‘lgani uchun ham shunday bo‘lgan bo‘lishi mumkin degan tushuncha ham ba’zi mutaxassislar tomonidan e’tirozli fikrlarni bildirilishga sabab bo‘lishi mumkin. Biroq bizning fikrimizcha, bu pedagogika institutiga kelgan talabalarda kasbiy yo‘nalganlik 95%dan kam bo‘lmasligi kerak. Kasbiy yo‘nalganlikning negizida, kasbiy qiziqish, layoqat va bu kasbdan oladigan moddiy va ma’naviy manfaatdorlik, jamiyatda pedagog maqomning yuqoriligi yotadi.

Kasbiy yo‘nalganligining past darajasini keltirib chiqaruvchi asosiy ijtimoiy - psixologik sabablari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- Shu kungacha o‘qituvchi kasbining ijtimoiy-ma’naviy jahitda maqomi tushib ketganligi;
- xalq ta’limi tizimida faoliyat olib borayotgan o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatida ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan yetarli yutuqlarga erishmaganligi (uning shaxsiy va kasbiy maqomini oshirish va motivatsiya beradigan); o‘qituvchining jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik darajasini ta’minlanmaganligi (qonun va qarorda ko‘rsatilgan bo‘lsa-da amalda o‘z natijasini bermaganligi); o‘qituvchiing – o‘quvchi nigohida obro‘si va maqomi ba’zi sabablarga ko‘ra su’niy ravishda tushirib yuborilganligi (davlat va nodavlat tashkilotlarni o‘qituvchi va o‘quv faoliyatga noqonuniy aralashuvining ko‘payib ketganligi); o‘qituvchining obodonlashtirish ishlariga jalb etilganligi (ta’lim beruvchi pedagogni yoshlarga sinfda ta’lim va tarbiya berish bilan bog‘liq funksional vazifasi qolib ketib, ko‘cha ishlariga jalb etish orqali USTOZ degan “Buyuk unvon”dan jamiyat yoshlari ko‘z o‘nida mahrum qilganligi); o‘qituvchi shaxsi va kasbini jamiyatda qadr topmaganligi (Yoshlar nazdida o‘qituvchi kasbi eng nufuzi past kasb sifatida e’tirof etilishi, hamda ularning miyasida ongsiz va anglanmagan holda ushbu kasbga nisbatan ikkinchi qolversa oxirgi ilojsizlikdan egallanishi lozim bo‘lgan kasb darajada dasturlanib qolganligi); o‘qituvchi faoliyati davlat va jamiyat tomonidan moddiy va ma’naviy rag‘batlantirilmaganligi; o‘qituvchi faoliyati davlat va jamiyat tomonidan noqonuniy tarzda qo‘shimcha faoliyatlarga muntazam jalb etib kelinganligi; uztoz va shogird munosabatlarining yo‘q bo‘lib ketishi; jamiyatda o‘qituvchi o‘z kasb bilan o‘quvchi va boshqa kasb egalari oldida jamiyatdagi maqomi va nufuzi bilan faxrlana olmaganligi; o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi subardnizatsiyaning yo‘qolganligi; o‘qituvchilik kasbi bilan oila boqish va farzandlarni munosib tarbiyalab hamda shakllantirish borasida yoshlarda mavjud shubhalarning ustunligi; jamiyatning boshqa sohalari tomonidan o‘qituvchi kasbiga past nazar bilan qaralganligi bularning bari yoshlarda o‘qituvchilik kasbiga bo‘lgan qiziqishning pasayishiga, qobiliyatlarning so‘nishiga olib kelgan (Sh.M.Mirziyoyev Perezident bo‘lib hokimiyat tepasiga kelgan ilk kunda boshlab o‘qituvchi maqomi davlat va jamiyat tomonida yuksak darajada e’tirof etilib, barcha kasblar toji hamda davlat va jamiyat taraqqiyotini belgilab beruvchi yagona soha ekanligi, unda faoliyat olib borayotgan professor-o‘qituvchi maqomi oshirilib, moddiy va ma’naviy rag‘bat davlat darajasidagi siyosiy ustuvor vazifa etib belgilandi).

Xulosa. Ushbu masalalar bilan bog‘liq muammolarni oldini olish va bartaraf etish yuzasidan taklif: har bir o‘quvchi(talaba)da pedagoik faoliyat bilan shug‘ullanish oliy sharaf ekanligini innovatsion ta’lim klasteri asosida ya’ni hududiy klasterning tizimli modelini ishlab chiqish orqali oila, MTM va maktab kesimida milliy qadriyat darajasiga olib chiqishning ma’naviy-ma’rifiy va psixologik mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish; yoshlar (ba’zi ota-onalar) ongida o‘rnashib qolgan o‘qituvchi kasbiga bo‘lgan eskicha qarash (hurmatsizlik, jamiyatda qadr topmagan kasb sifatida e’tirof etilganligini) larni ijtimoiy-psixologik treninglar asosida bartaraf etish va bu kasbga nisbatan simpatiyani yuqori darajasini qaror toptirish; ta’limda amaliyotchi psixolog kasbini joriy etish barcha soha uchun kasbiy yo‘nalganlik va intellekt bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarning oldini oladigan asosiy va yagona yechim ekanligini ilmiy-amaliy tadqiqot yoki maqsadli grant doirasida ochib berish; OTMda talabalarning o‘z kasbiga bo‘lgan qiziqishni oshirish va unga mas’uliyat bilan yondashish borasida ijtimoiy-psixologik seminar va treninglar tashkil etish; OTM professor-o‘qituvchilari talabalar bilan ishlash jarayonida ularga ko‘proq kasbiy motvatsiya berishi; OTMda sohaviy kurslar o‘rtasida intellektual o‘yinlarni joriy etish va ommalashtirish; individual va guruhiy mas’uliyatni shakllantirish; OTMning kelgusidagi istiqboli va reytingi shu joyda tahsil olgan talabalarning jamiyatda faoliyati va kasbiy yutuqlari bilan belgilanishini barcha fan professor – o‘qituvchilari ta’sirchan metodlardan foydalangan holda talabalar ongiga dasturlashi; OTMdagi psixologiya kafedrasi professor-o‘qituvchilari metodik ko‘rsatma va tavsiyalarni ishlab chiqishi hamda talabalar bilan bu boradagi treninglarni o‘tkazib borishi.

– OTM va xalq ta’limi tizimida pedagogik kasbiy kompetentlik fanini joriy etish va o‘qitish borasida chora –tadbirlar dasturini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish lozim.

Mazkur yondashuv pedagogika sohasiga yo‘naltirilgan OTMlar faoliyat istiqbolini belgilab, kelajakda davlat va jamiyat uchun xizmat qiladigan yosh avlodni ma’nan va aqlan yetuk hamda mobil ko‘nikma va malaka bilan komolotga yetishini ta’minlovchi mutaxassislarni tayyorlashga zamin bo‘lib, barcha sohada o‘z qobiliyati va iste’dodini namoyon etish kompetentligini yuzaga chiqarishni ta’minlaydi.

Adabiyotlar:

1. Eshnaev N.J. Character as an individual and psychological feature // Fan, ta’lim va amaliyot integratsiyasi. 2021. №2 ISSN, 2181-1776.

2. Eshnaev N.J. Negative impact of discriminatory factors on mobile and adaptive relationships of students // Science and innovation international scientific journal volume 2 issue 5 may 2023 Uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337 |

3. Pankova T.N., Larina E.B. The influence of immersive learning on professionally mobile specialists // Современная экономика: проблемы и решения, 2015, № 2 (62), с. 82-89.

4. Панкова Т.Н. Профессиональная мобильность как неотъемлемая характеристика современного специалиста в системе непрерывного профессионального образования // Вестник Воронеж. гос. ун-та. Сер.: Проблемы высшего образования, 2013, но. 1, с. 99-102.

5. Солоненко В.А. Формирование профессиональной мобильности будущих экономистов-менеджеров в образовательном процессе вуза. Дис. Брянск, 2010.

6. Eshnaev N.J. Bo‘lajak pedagog mutaxassislarning kasbiy mobilliligini shakllantiruvchi omillarni ilmiy-nazariy tahlili // Mug‘allim həm үzliksiz bilimlendirio‘. 2023. №3/2.-B. 102-108.

7. Eshnaev N.J. OTMda zamonaviy mobil mutaxassis tayyorlashning ijtimoiy pedagogik-psixologik omillari // Kasb hunar ta’limi. 2023. №3. –B.221-225.

Nazarov Sobir Usmonovich,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi, dotsent
sobirnazar623@gmail.com

SPORT ZAXIRASINI TAYYORLASH BOSQICHLARIDA SHUG‘ULLANAYOTGAN O‘QUVCHI-SPORTCHILARNING PSIXOFIZIOLOGIK RIVOJLANISHI EMPIRIK TADQIQI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Olimpiya va paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazlari o‘quvchi-sportchilarida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari asosida sport zaxirasini tayyorlash bosqichlarida shug‘ullanayotgan o‘quvchi-sportchilarning psixofiziologik rivojlanishi empirik tadqiqi haqida xulosalar bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *olimpiya, paralimpiya, sport turlari, motivatsiya, hissiyot, o‘quv-mashq bosqichi, sport mahoratini takomillashtirish.*

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УЧЕНИКОВ-СПОРТСМЕНОВ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ НА ЭТАПАХ ПОДГОТОВКИ СПОРТИВНОГО РЕЗЕРВА

Аннотация. *В данной статье на основе результатов исследований, проведённых среди учащихся-спортсменов Центров подготовки по олимпийским и паралимпийским видам спорта, изложены выводы об эмпирическом исследовании психофизиологического развития учащихся-спортсменов, занимающихся на этапах подготовки спортивного резерва.*

Ключевые слова: *олимпийский, паралимпийский, спорт, мотивация, эмоции, тренировочный этап, совершенствование спортивного мастерства.*

EMPIRICAL STUDY OF PSYCHOPHYSIOLOGICAL DEVELOPMENT OF STUDENT-ATHLETES ENGAGED IN THE PREPARATION STAGES OF THE SPORTS RESERVE

Abstract. *Based on the results of the study of student-athletes of training centers for Olympic and Paralympic sports, the conclusions of the empirical study of the psychophysiological development of student-athletes engaged in the stages of preparation of the sports reserve are presented in this article.*

Keywords: *Olympic, Paralympic, sports, motivation, emotion, training stage, improvement of sports skills.*

Kirish. Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasining to‘rtinchi yo‘nalish «Yoshlarga oid davlat siyosati va sport yo‘nalishlaridagi islohotlar» bo‘yicha to‘rtta moddasida «Jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanadigan yoshlar qamrovini kengaytirish», «Respublikada sport bilan professional va doimiy shug‘ullanuvchi yoshlar ulushini oshirish», «Milliy terma jamoalarga yuqori malakali va natijador sportchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish», «Olimpiya va paralimpiya harakatini rivojlantirish» masalalari belgilangan bo‘lib, uning «Jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanadigan yoshlar qamrovini kengaytirish» 34-moddasida jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan shug‘ullanishi uchun kamida 5 mingta mahallada sport maydonchalarini barpo etish, ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish orqali yoshlar qamrovini 8 milliondan oshirish, sport bilan shug‘ullanishga jalb qilingan aholi ulushini 36 foizga yetkazish, «Respublikada sport bilan professional va doimiy shug‘ullanuvchi yoshlar ulushini oshirish» 35-moddasida sport-ta’lim muassasalarida muntazam shug‘ullanuvchi yoshlar sonini 1 million nafarga yetkazish, 130 ming nafarga yaqin yoshlarni sport bilan muntazam shug‘ullanishiga imkoniyat yaratish, «Milliy terma jamoalarga yuqori malakali va natijador sportchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish» 36-moddasida razryadli va unvonli sportchilar sonini 25 ming nafarga yetkazish, sohani rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqot va izlanishlar sonini 140 taga yetkazish, «Olimpiya va paralimpiya harakatini rivojlantirish» 36-moddasida olimpiya va paralimpiya o‘yinlarida kuchli 15 ta mamlakat qatoridan o‘rin egallashga erishishga alohida urg‘u berilgan[1,2].

Asosiy qism. Psixofiziologik tadqiqotlarda, individual rivojlanish quyidagi davrlarga: proembrional davr, embrional davr va postembrional davr bo‘lingan [3, 6, 10, 12, 22, 24].

1. Proembrional davrda jinsiy hujayralar hosil bo‘ladi, ya’ni gametogenez jarayoni ro‘y beradi.

2. Embrional davr zigota hosil bo‘lishdan embrionning qobiqdan chiqishigacha bo‘lgan jarayonlarni o‘z ichiga oladi.

3. Postembrional davr embrion qobiqdan chiqqandan toki voyaga yetib bo‘lgungacha bo‘lgan davrlarni o‘z ichiga oladi.

Sportchi shaxsi shakllanishini markaziy nerv tizimi hamda organizmlarda shakllanish jarayonlari gumoral yo‘l bilan bosqarilishi tadqiqot dasturi bayon qilingan, odam konstitutsiyasi, unga faqat bir tomonlama qarash noto‘g‘ri ekanligi, odam konstitutsiyasini tashkil etuvchi bir qancha belgilar asosida uni tahlil qilish masalalari muhim masalalardan hisoblanadi [4,5,7, 11, 14].

Ya’ni shaxs professional shakllanishi jarayoniga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar, xususan «proembrional davr», «embrional davr», «postembrional davr», «rivojlanishning uzluksizligi», «tana vaznining yoshga qarab o‘zgarishi», «astenik», «normostenik», «giperstenik» odam konstitutsiyasi [8,9,13,21,22] determinantlari ta’sir ko‘lamini aniqlash va umumlashtirishga yo‘naltirilgan tadqiqotni empirik ijtimoiy tadqiqot dasturida tadqiqotni tashkil etish va o‘tkazishning bosqichlarinin ochib berish muhim ahamiyatga ega.

Sport bilan shug‘ullanayotgan o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatishning ustuvor yo‘nalishlari muammosini ilmiy-uslubiy adabiyotlar [14, 15,16,17,18,19,23] tahliliga ko‘ra: sport psixofiziologiyasi sport bilan shug‘ullanayotgan o‘quvchi-sportchilarning tanlangan sport faoliyati jarayonida organizm va ularning xususiyatlari, mashqlarning o‘zlashtirilishi, ularni kasbiy rivojlanishi uchun o‘ta muhim bo‘lgan psixofiziologiya fani sohasi, trenerlar o‘quvchi-sportchilarda sport bilan shug‘ullanishga sog‘lom, kuchli va ta’sirchan motivatsiyani shakllantirishda, ularning muayyan ko‘rsatkichlari asosida qaysi sport bilan shug‘ullanishini aniqlashda, mustaqil rejalashtirish qobiliyatini rivojlantirishda hamda sport turiga qiziqishlarini psixologik qo‘llab-quvvatlash, sport zaxirasining sport-sog‘lomlashtirish bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «ko‘rish», «eshitish va muvozanat» yo‘nalishilari, sport zaxirasining boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «somatik hislar» yo‘nalishi, sport zaxirasining o‘quv-mashq bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «harakatni boshqarish», «uyqu va bedorlik», «motivatsiya» yo‘nalishlari, sport zaxirasining sport mahoratini takomillashtirish bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «sensasiya va idrok», «ochlik va chanqoqlik» yo‘nalishlari, sport zaxirasining oliy sport mahorati bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «jinsiy xatti-harakatlar», «hissiyot», «ta’lim va xotira» yo‘nalishlarida olib borilishi muhim psixologik omillar sifatida qayd etilgan.

Sportchi shaxsi shakllanishining psixologik jihatlari Y.V.Shoroxova, B.F.Lomov, G.Olport, G.Ayzenk, R.Kettell, K.K.Platonov, V.S.Merlin, N.I.Reynvald, A.R.Luriya, B.G.Ananev, A.S.Puni, A.V.Rodionov, A.L.Popov, I.P.Pavlov, B.A.Vyatkin, A.P.Kashin, A.V.Rodionov B.N.Smirnov, A.Anpilogova, Z.Gapparov, R.M.Zagaynov[15,17,19, 25] tadqiqotlarida shaxs professionalizmiga ta’siri nazariy mazmuni ochib berilgan (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

Tadqiqotchilarning «shaxs» tushunchasiga bergan tavsiflari

Tadqiqotchilar	«Shaxs» tushunchasi
G.Olport	shaxs – ichki tizim, «dinamik qurilma», «men», «qandaydir metapsixologik men», o‘zida oldindan maqsad va dizpozisiyani va aks ettiruvchi inson tafakkuri va xulq-atvorida mutanosib ravishda qaror toptiruvchi jonzotdir.
T.Parsond, G.Mid va boshqalar	«shaxsning rolli tuzilishi» nomli konsepsiyani ishlab chiqib, odamning yaxlit subyektiv dunyosini uning psixologik qiyofasini diqqat markazidan, idrok maydonidan chetda qoldiradilar.
G.Ayzenk	shaxs shakllanishi 2-3 ta omilga bog‘liq.
R.Kettell	shaxs shakllanishi 30 dan omilga bog‘liq.
K.K.Platonov	«shaxsning tomonlari va uning ost tuzilishi» tushunchalarini sinonim sifatida qo‘llanilganligini quyidagicha izohlab beradi: shaxsning moddiy jabhalari emas, balki funksional tomonlarining o‘zaro ta’siri to‘g‘risida to‘xtalish muhimdir»
V.S.Merlin	insonning o‘z-o‘ziga, o‘zgalarga, mehnatga u yoki bu munosabatni o‘zida birlashtiruvchi shaxs xususiyatlarining tashkiliy aloqadorligini anglatuvchi «simptokomleks»dir.
N.I.Reynvald	faollikning regulyasiyasida psixik funksiyalarni umumlashgan guruhlashtirish uch o‘lchovli (mezonli) tasnifi aql (intellekt), hissiyot (emosiya) va iroda mohiyati zimmasiga tushishi, shaxs tuzilishini temprament, xarakter va qobiliyatlarga, ikkinchi tomondan esa ekstroversiya, introversiya omillariga ajratilishiga barham beradi.
A.R.Luriya	miya faoliyatining uch blokli rolli tasnifi, ya’ni aql (intellekt) ko‘p hollarda informatsiya bloki orqali amalga oshsa, iroda (tashkililik) program-malashtirish bloki bilan bog‘liq, emotsional holatlar (hissiyot) yuzaga kelishining asosida «energetik»

Tadqiqotchilar	«Shaxs» tushunchasi
	blok yotadi.
Kunat	«Faol sport faoliyati tarbiya va o‘z-o‘zini tarbiyalash ma’nosida shaxsning rivojlanishiga nihoyatda katta ta’sir qiladi. Chunki sport faoliyati mobaynida inson avvalo o‘zini yengishi kerak bo‘ladi. Shu sababli ham aytish mumkinki, sportda erishilgan ko‘rsatkichlar nafaqat kishining mushaklari va tayanch a’zolarining yutug‘i, balki birinchi galda bu shaxsning yutug‘idir».
S.U.Nazarov	trenerlar o‘quvchi-sportchi shaxsining rivojlanishini individual xususiyatlarini bilishi hamda bu jihatlarini o‘quv-mashg‘ulot, o‘quv-yig‘in va musobaqa jarayonlarida hisobga olishi, shaxsiy sifatlarini shakllantirish va rivojlantirish orqali, sportda yuqori natijalarni qo‘lga kiritishning asosiy va zaruriy sharti ekanligini bilishi zarur.

«Sport sog‘lomlashtirish bosqichi» guruhida shug‘ullanayotgan o‘quvchi-sportchi turli toifadagi kattalar (oila a’zolari, uztozlar va trenerlar) bilan muloqotga kirishar ekan, ularga nisbatan turli darajadagi munosabatlarni namoyon qiladi. Xususan, faol va ijobiy munosabatdan tortib, toki salbiy, loqayd va (yoki) sust munosabatgacha. Sababi, bolalarda nutqning paydo bo‘lishi va rivojlanishi bilan bog‘liq psixik jarayon turfa xil bo‘ladi. Shaxs nutqining rivojlanishi muammolariga oid ilmiy manbalarda (A.Aksarina, P.Kaverina, Rozengart-Pupko, Tonkova-Yampolskaya, T.Tixeyeva va boshqalar)[16,18,23] nutq «faol va sust» turlarga bo‘lingan. Sust nutq degandada – u yoki bu bola katta yoshli suhbatdoshning unga so‘zlayotgan gaplarini tushunib, uning turli iltimoslarini bajarib, predmetlar orasidan aytilganini olib kelsa-da, ammo o‘zi tashabbus ko‘rsatib so‘zlamasligi tushuniladi. Faol nutq jarayonida esa bolalar tevarak-atrofidagi odamlar bilan munosabatga kirishayotgan vaqtda mustaqil ravishdagi so‘zlashlari nazarda tutiladi.

Demak, «sport sog‘lomlashtirish» guruhiga qabul qilingan bolada «trener-sportchi» diadasi munosabati, muloqotning obyekti va subyekti bo‘lgan sharotlardagina yuzaga kelar ekan. O‘quvchi-sportchining trener-o‘qituvchi bilan muloqoti natijasida, unda tanlangan sport turidan bo‘lajak sportchining obrazi paydo bo‘lib, u haqda ijtimoiy-psixologik tasavvur hosil bo‘ladi. Keyinchalik ana shu obrazga qarab o‘quvchi-sportchi kattalarga, shu jumladan trenerga muayyan bir munosabatni ko‘rsatadi.

«Trener-sportchi» diadasida subyektiv munosabatlarni qurish va ularni rivojlantirish uchun ijobiy, ochiq, egiluvchan «Men» konsepsiya juda katta ahamiyatga ega. Tevarak-atrofdagilarga nisbatan obyektiv munosabatlar ildizi, avvalo, o‘ziga nisbatan noadekvat munosabatni shakllanishi, o‘zini qabul qila olmaslik, o‘ziga bo‘lgan ishonchsizlik hissiga borib taqaladi va bu holat o‘z navbatida «boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichi» guruhiga o‘quvchi-sportchining muvaffaqiyatli moslashuviga to‘siq bo‘lib xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, «sport sog‘lomlashtirish bosqichi»ga qabul qilingan bo‘lajak sportchida muloqotga ehtiyoj kuchli bo‘lishini e’tiborga olib, biz o‘z tadqiqotimiz doirasiga turli sport ta’limi muassasalaridagi «trener-sportchi» diadasi o‘rtasidagi o‘zaro kommunikativ oraliq masofa darajalarini o‘rganishni maqsad qildik. Bunda biz ta’kidlanganidek, Y.Y.Rijonkinning «Kommunikativ oraliq masofa» metodikasidan[23] foydalandik va natijalarni quyidagi jadvalda aks ettirdik.

2-jadval.

Tajriba guruhidagi o‘quvchi-sportchilarning trener-o‘qituvchiga kommunikativ oraliq munosabati (n=92)

Tadqiqot bazalari	N	x	σ	m	t	p
Respublika / Namangan OPSTTM*	33/30	0.53/ 0.27	0.16/0.22	0.02/0.01	– 4.2	0.001
Namangan / Farg‘ona OPSTTM	30/29	0.27/0.33	0.22/0.14	0.01/0.03	– 2.4	0.006
Farg‘ona / Respublika OPSTTM	29/33	0.33/0.53	0.14/0.16	0.03/0.02	– 5.8	0.001
Izoh: OPSTTM – Olimpiya va Paralimpiya sport turlariga tayyorlash markazi						

2-jadvalda ifodalangan turli sport ta’limi muassasalardagi o‘quvchi-sportchilarning kommunikativ oraliqni o‘rganish metodikasini quyidagicha tahlil etish mumkin: Respublika OPSTTM o‘quvchi-sportchilari trener-o‘qituvchiga nisbatan qiziqqanlik darajasining o‘rtacha arifmetik qiymati 0,53 ga, o‘rtacha o‘rta kvadrat tarqoqlik 0,16 ga, o‘rtacha xato 0,02 ga teng bo‘lib, ularda o‘quvchi-sportchi va trener-o‘qituvchi o‘rtasida Rijonkinning shkalasi bo‘yicha rasmiy, ijobiy muloqot rivojlangan.

Namangan OPSTTM o‘quvchi-sportchilarining trener-o‘qituvchi shaxsiga nisbatan qiziqqanlik darajasi o‘rtacha arifmetik qiymati 0,27 ga, o‘rtacha o‘rta kvadrat tarqoqlik 0,22 ga, o‘rtacha xato 0,01 ga

teng bo‘lib, ularda bu ko‘rsatkichlar ushbu metodikaning salbiy, rasmiy shkalasiga to‘g‘ri kelishini ko‘rish mumkin. Namangan OPSTTM o‘quvchi-sportchilarida trener-o‘qituvchi bilan o‘zaro kommunikativ muloqot salbiy hamda rasmiy munosabatni ko‘rsatadi.

Shuningdek, Respublika OPSTTM o‘quvchi-sportchilari va Namangan OPSTTM da shug‘ullanuvchi bolalar o‘rtasida katta ahamiyatli farqlar mavjud (t= –4,2; p<0,001).

Farg‘ona OPSTTM da tahsil olayotgan o‘quvchi-sportchilar ko‘rsatkichlari o‘rtacha arifmetik qiymati 0,33 ga, o‘rtacha o‘rta kvadrat tarqoqlik 0,14 ga, o‘rtacha xato 0,03 ga teng bo‘lib, bunday ko‘rsatkichlar o‘tkazilgan metodikaning rasmiy shkalasiga to‘g‘ri keladi, Farg‘ona OPSTTM dagi trener-o‘qituvchi, ya’ni maxsus fan o‘qituvchilari bilan bolalar asosiy faoliyatlari rasmiy muloqotni tashkil etadi.

Farg‘ona OPSTTM ning tarbiyalanuvchilari va Respublika OPSTTM da o‘qib shug‘ullanuvchi sportchi bolalar o‘rtasidagi tafovut куйидагига (t= –5,8; p<0,001) тенг. Rijonkinning shkalasi bo‘yicha kommunikativ oraliq masofa Namangan OPSTTM o‘quvchi-sportchilarinikiga nisbatan «trener–sportchi» o‘rtasida bir oz yaxshi. Shu o‘rinda, biz, N.A.Menchinskaya va V.S.Muxinalarning mulohazalariga o‘z e’tiborimizni qaratib, o‘quvchi-sportchilardagi tanlangan sport turi jismoniy yuklamalariga ko‘nikolmasiliklarining bosh omili bu – tevarak-atrofidagi kattalar (trener, maxsus fan o‘qituvchilari)ning ular shaxsiga adolatsiz, noto‘g‘ri, bepisandlik bilan munosabatda bo‘lishlari o‘quvchi-sportchi qiziquvchanligini so‘ndirishga olib keladi, – deb xulosalaymiz.

Namangan OPSTTM da tahsil olayotgan o‘quvchi-sportchilar va Farg‘ona OPSTTM da shug‘ullanayotgan o‘quvchi-sportchilar o‘rtasida yuqoridagi jadvalda ifodalanganidek ahamiyatli tafovut aniqlanmadi.

Tadqiqot ishimizning psixodiagnostik tadbirida, ya’ni yuqoridagi metodikaning ikkinchi bosqich jarayonida o‘quvchi-sportchi o‘ziga yaqin bo‘lgan ikkinchi shaxsdan «Men» olmoshigacha jarayonini tahlil etishga urindik.

3-jadval.

Tajriba guruhida «Kommunikativ oraliq masofa» ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili (trener-o‘qituvchilarning o‘quvchi-sportchiga kommunikativ oraliq munosabati, n=92)

Tadqiqot bazalari	N	x	σ	m	t	p
Respublika / Namangan OPSTTM	33/30	0.37/0.21	0.19/0.26	0.02/0.02	– 4.4	0.001
Namangan / Farg‘ona OPSTTM	30/29	0.21/0.31	0.26/0.15	0.02/0.03	0.598	488
Farg‘ona / Respublika OPSTTM	29/33	0.31/0.39	0.15/0.15	0.03/0.03	– 7.3	0.001

Respublika OPSTTM ning trener-o‘qituvchilarining o‘quvchi-sportchi shaxsiga nisbatan qiziqqanlik darajasi va o‘zaro kommunikativ oraliq munosabatning o‘rtacha arifmetik qiymati 0,37 ga, o‘rtacha o‘rta kvadrat tarqoqlik 0,19 ga, o‘rtacha xato 0,02 ga teng bo‘lib, ularda «sportchi-trener» diadasi o‘rtasida Yu.Ya.Rijonkinning shkalasi bo‘yicha rasmiy muloqot rivojlangan, lekin bu muloqot darajasini ijobiy deb aytolmaymiz. Namangan OPSTTM trener-o‘qituvchisining o‘quvchi-sportchi shaxsiga nisbatan qiziqqanlik darajasi, kommunikativ oraliq darajasi va o‘zaro munosabati o‘rtacha arifmetik qiymati 0,21 ga, o‘rtacha o‘rta kvadrat tarqoqlik 0,26 ga, o‘rtacha xato 0,02 ga teng bo‘lib, ularda bu ko‘rsatkichlar ushbu metodikaning zaruriy shkalasiga to‘g‘ri kelishini ko‘rish mumkin. Bu esa Namangan OPSTTM tarbiyalanuvchilarida trener-o‘qituvchi bilan o‘zaro kommunikativ muloqot zaruriy hamda majburiy munosabatni anglatadi. Respublika OPSTTM tarbiyalanuvchilari va Namangan OPSTTM da o‘qib shug‘ullanuvchi o‘quvchi-sportchilar o‘rtasida katta ahamiyatli farqlar mavjud (t=– 4.4; p<0,001).

Farg‘ona OPSTTM da mehnat qilayotgan trener-o‘qituvchilarning o‘quvchi-sportchilarga nisbatan qiziqish va kommunikativ muloqot oraliq ko‘rsatkichlari o‘rtacha arifmetik qiymati 0,231 ga, o‘rtacha o‘rta kvadrat tarqoqlik 0,15 ga, o‘rtacha xato 0,03 ga teng bo‘lib, bunday ko‘rsatkichlar o‘tkazilgan metodikaning rasmiy shkalasiga to‘g‘ri keladi, Namanganlik trener-o‘qituvchi va (yoki) maxsus fan o‘qituvchilar bilan o‘quvchi-sportchilar asosiy faoliyatlari rasmiy muloqotda kechishini ko‘rish mumkin.

Farg‘ona OPSTTM ning shug‘ullanuvchilari va Respublika OPSTTM da tahsil olib, shug‘ullanayotgan bolalar o‘rtasidagi tafovut ko‘rsatkichlarda (t=– 7,3; p<0,001) esa kommunikativ oraliq masofa Farg‘onalik o‘quvchi-sportchilarnikiga nisbatan «trener-sportchi» diadasi o‘rtasida bir muncha yaxshi, ammo Toshkentlik trener-o‘qituvchilarning o‘quvchi-sportchilar bilan bo‘lgan muloqot jarayonidagi qiziqish va munosabatlari qolgan ikkala muassasadagi maxsus fan o‘qituvchilariga nisbatan yuqoriroq ekanligini keltirilgan tadqiqot natijalari asosida tuzilgan jadvalda ko‘rish mumkin.

Namangan OPSTTM yashab, tahsil olib, shug‘ullanayotgan o‘quvchi-sportchilar va Farg‘ona OPSTTM da yashab, o‘qib, tanlangan sport turlari bo‘yicha shug‘ullanayotganlar o‘rtasida yuqoridagi jadvalda ifodalanganidek ahamiyatli tafovut aniqlanmadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ixtisoslashtirilgan idrokning, ya’ni kurashchilarda «gilamni his etish», yengil atletikadagi sakrovchilarda «plankani his etish», eshkak eshuvchilarda «qayiqni his etish», gimnastikachilarda gimnastika uskunasini «snaryadini his etish», futbolchilar, basketbolchilar, voleybolchilar hamda gandbolchilarda «to‘pni his etish», bokschilarda va qilichbozlarda «oraliq masofani his etish», yuguruvchilarda, chang‘ichilarda, suzuvchilarda, velosipedchilarda esa «vaqtni his etish», shuningdek, suzuvchilarda «suvni his etish» va hokazolarni kabi tajriba mezonlariga asoslanib, o‘quvchi-sportchi rivojlanishiga ko‘rsatadigan ta’sirini psixofiziologik xususiyatlari bayon qilingan.

«Tajriba guruhi»da qamrab olingan 92 nafar o‘quvchi-sportchilar hammasi bo‘lib, 18 ta (akademik eshkak eshish; baydarka va kanoeda eshkak eshish; boks; dzyu-do; erkin kurash; futbol; trampolin; karate WKF; milliy kurash; qilichbozlik; badiiy gimnastika; sport gimnastikasi; suzish; taekvondo; velosport; yengil atletika; yunon-rum kurashi) sport turlaridan birida shug‘ullanayotgan bo‘lsa, «Nazorat guruhi»dagi 211 nafar sinaluvchilar esa ushbu sport turlariga qo‘shimcha ravishda yana 6 ta (og‘ir atletika; belbog‘li kurash; kamondan otish; ot sporti; para dzyu-do; para taekvondo; para yengil atletika) sport turlaridan biri bilan muntazam shug‘ullanib kelayotgan o‘quvchi-sportchilar sanalishada. Tadqiqot ishimiz tahliliga qulaylik yaratish maqsadida, «Nazorat guruhi»da ham «Tajriba guruhi»dagi kabi mos ravishda 18 ta sport turi vakillarini (93 nafar) ajratib oldik (4-jadvalga qarang).

O‘tkazilgan tadqiqot davomida tajriba-sinov sifatida olingan Respublika, Namangan va Farg‘ona OPSTTM larining har birini o‘quvchi-sportchilarining o‘zlashtirish ko‘rsatkishlari ham alohida tahlil qilindi.

Olib borilgan tajriba-sinov ishlarimiz natijalariga tayangan holda o‘quvchi-sportchilarning «Tajriba guruhi» va «Nazorat guruhi»dagi o‘rtasha sport natijadorligi va (yoki) sifat ko‘rsatkishlarini Styudent mezoniga muvofiq matematik-statistik tahlil qildik. Qo‘lga kiritilgan yakuniy natijalarni statistik tahlilini olib borishda dastlabki bosqishdagi tajriba-sinov ishlaridagi tanlangan 7 ta mezondan foydalanildi va olingan natijalarning statistik hisob ishlari quyidagicha xarakter kasb etdi.

4-jadval.

Sport zaxirasiga tayyorlov bosqishlari tamoyiliga muvofiq tashkil etilgan «TG» va «NG»dagi o‘quvchi-sportchilarning psixofiziologik rivojlanish dinamikasiga oid dastlabki statistik tahlil (n=185)

Tadqiqot bazalari	Tadqiqot mezonlari	O‘rtacha qiymat		Samaradorlik	Ishonchlilik oralig‘i				Styudent mezoni	Statistikaning ozodlik darajasi	Kritik qiymat	Mezon xulosasi
		TG	NG		TG		NG					
Respublika OPSTTM	Gilamni his etish	3,44	3,45	1,00	3,32	3,56	3,33	3,58	0,12	65,00	1,97	H0
	Plankani his etish	3,43	3,43	1,00	3,32	3,55	3,31	3,54	0,09	65,00	1,97	H0
	Qayiqni his etish	3,42	3,42	1,00	3,31	3,54	3,30	3,53	0,09	65,00	1,97	H0
	Snaryadini his etish	3,45	3,45	1,00	3,33	3,58	3,34	3,57	0,01	65,00	1,97	H0
	To‘pni his etish	3,43	3,43	1,00	3,32	3,56	3,31	3,54	0,09	65,00	1,97	H0
	Oraliq masofani his etish	3,45	3,45	1,00	3,31	3,54	3,33	3,58	0,11	65,00	1,97	H0
	Vaqtni his etish	3,44	3,45	1,00	3,33	3,58	3,34	3,57	0,01	65,00	1,97	H0
Namangan OPSTTM	Gilamni his etish	3,45	3,47	1,00	3,31	3,60	3,32	3,62	0,12	61,00	1,98	H0
	Plankani his etish	3,44	3,45	1,00	3,30	3,58	3,31	3,60	0,12	61,00	1,98	H0
	Qayiqni his etish	3,43	3,44	1,00	3,29	3,57	3,30	3,58	0,11	61,00	1,98	H0

	Snaryadini his etish	3,44	3,45	1,00	3,30	3,58	3,30	3,60	0,11	61,00	1,98	H0
	To‘pni his etish	3,44	3,45	1,00	3,30	3,58	3,30	3,58	0,11	61,00	1,98	H0
	Oraliq masofani his etish	3,44	3,45	1,00	3,29	3,57	3,30	3,60	0,11	61,00	1,98	H0
	Vaqtni his etish	3,43	3,44	1,00	3,31	3,60	3,30	3,58	0,11	62,00	1,98	H0
Farg‘ona OPSTTM	Gilamni his etish	3,46	3,46	1,00	3,31	3,61	3,31	3,62	0,01	59,00	1,98	H0
	Plankani his etish	3,48	3,49	1,00	3,33	3,63	3,34	3,65	0,14	59,00	1,98	H0
	Qayiqni his etish	3,51	3,51	1,00	3,35	3,66	3,35	3,67	0,00	59,00	1,98	H0
	Snaryadini his etish	3,45	3,45	1,00	3,30	3,60	3,30	3,60	0,01	59,00	1,98	H0
	To‘pni his etish	3,48	3,51	1,00	3,31	3,63	3,35	3,67	0,01	59,00	1,98	H0
	Oraliq masofani his etish	3,45	3,45	1,00	3,35	3,66	3,31	3,62	0,12	59,00	1,98	H0
	Vaqtni his etish	3,51	3,51	1,00	3,33	3,63	3,30	3,60	0,01	59,00	1,98	H0
Jami	Gilamni his etish	3,44	3,44	1,00	3,38	3,51	3,38	3,51	0,00	185,00	1,96	H0
	Plankani his etish	3,44	3,45	1,00	3,38	3,50	3,38	3,51	0,17	185,00	1,96	H0
	Qayiqni his etish	3,44	3,44	1,00	3,38	3,50	3,37	3,50	0,11	185,00	1,96	H0
	Snaryadini his etish	3,43	3,43	1,00	3,37	3,49	3,37	3,50	0,11	185,00	1,96	H0
	To‘pni his etish	3,43	3,43	1,00	3,49	3,47	3,38	3,49	0,11	185,00	1,96	H0
	Oraliq masofani his etish	3,44	3,45	1,00	3,38	3,49	3,38	3,50	0,11	185,00	1,96	H0
	Vaqtni his etish	3,43	3,44	1,00	3,38	3,50	3,38	3,51	0,11	185,00	1,96	H0

Sport zaxirasiga tayyorlov bosqishlaridagi o‘quvchi-sportshilarning tanlangan sport turi o‘quv dasturida ko‘rsatilgan jismoniy yuklamalardan foydalanib texnik, taktik tayyorgarligini rivojlantirish va o‘quv-mashq, o‘quv-yig‘in mashg‘ulotlaridagi vazifalarni o‘zlashtirish natijalarini baholash bo‘yisha qo‘lga kiritilgan natijalarning statistik hisob jadvali quyidagicha (5-jadvalga qarang).

5-jadval.

Barcha o‘quvchi-sportchilar natijalarining statistik tahlil (n=303)

Statistik ko‘rsatkichlar	**Tadqiqot bazalari**	**(n=303)**						
		Gilamni his etish	**Plankani his etish**	**Qayiqni his etish**	**Snaryadini his etish**	**To‘pni his etish**	**Oraliq masofani his etish**	**Vaqtni his etish**
O‘rtacha qiymat	TG	3,96	3,97	3,97	3,96	3,94	3,95	3,96
	NG	3,48	3,49	3,48	3,47	3,47	3,49	3,48
Samaradorlik		1,14	1,14	1,14	1,14	1,14	1,14	1,14
Tanlanma dispersiya	TG	0,41	0,39	0,39	0,40	0,43	0,40	0,39
	NG	0,43	0,43	0,42	0,43	0,41	0,41	0,43
Standart xatolik	TG	0,64	0,62	0,62	0,63	0,66	0,62	0,63
	NG	0,66	0,66	0,65	0,66	0,64	0,66	0,65
Variatsiya ko‘rsatkichi	TG	16,1%	15,8%	15,7%	15,9%	16,1%	15,9%	15,7%
	NG	18,9%	18,9%	18,7%	18,9%	18,9%	18,9%	18,7%
Ishonchlilik oralig‘i	TG	3,90	3,91	3,90	3,90	3,91	3,91	3,90
		4,02	4,03	4,03	4,02	4,03	4,02	4,02
	NG	3,41	3,42	3,41	3,41	3,41	3,42	3,41
		3,54	3,55	3,54	3,54	3,54	3,54	3,55
Styudent mezoni		10,69	10,72	10,98	10,79	10,71	10,69	10,96
Statistikaning ozodlik darajasi		303,00	303,00	303,00	303,00	303,00	303,00	303,00
Kritik qiymat		1,96	1,96	1,96	1,96	1,96	1,96	1,96
Mezon xulosasi		H1	H1	H1	H1	H1	H1	H1
O‘rtacha qiymat aniqlanish ko‘rsatkichi	TG	0,80	0,78	0,78	0,79	0,79	0,80	0,78
	NG	0,94	0,94	0,93	0,94	0,94	0,94	0,93

Statistik hisob qiymatlariga ko‘ra, «Tajriba guruhi»ning «Nazorat guruhi»ga nisbatan samaradorligi Respublika OPSTTM da 1,15 (15 foiz), Namangan OPSTTM da 1,13 (13 foiz), Farg‘ona OPSTTM da 1,14 (15 foiz) barobarga uuqori bo‘lib barsha tadqiqot bazalarida o‘rtasha 1,14 (14%) barobargasha uuqori yekanligi, «TG»larining ishonsh oralig‘i bilan «NG»larining ishonsh oralig‘i ustma ust tushmasligi, Styudentning statistik qiumati kritik qiumatdan kattaligi «H1» ishshi farazning qabul qilinishiga olib keladi.

Xulosa. Natijalarga tayangan holda, ixtisoslashtirilgan idroklar modelida sport amaliyotida ixtisoslashgan (maxsus) idrokni his-tuyg‘ular, ixtitisoslashgan idrok turlari uchun umumiy bo‘lgan belgilar: analizatorlar guruhi tomonidan farqlash funksiyasining ixtisoslashuvi, xatti-harakatlarda ishtirok etuvchi predmetning xususiyatlariga ko‘ra hosil bo‘ladigan «shartlilik», «labillik» (ya’ni beqarorlik), «rivojlanishning yuqori darajasi», «ixtisoslashtirilgan idrokning fizioligik asoslari», «ixtisoslashtirilgan idrokning tavsifi», «vaqtni his qilish» hamda ixtisoslashtirilgan idroklarning psixologik xususiyatlari deb xulosaga kelish mumkin.

Umuman olganda sport bilan shug‘ullanayotgan o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatishning ustuvor yo‘nalishlari muammosini ilmiy tadqiqi bizga quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

1. Sport psixofiziologiyasi sport bilan shug‘ullanayotgan o‘quvchi-sportchilarning tanlangan sport faoliyati jarayonida organizm va ularning xususiyatlari, mashqlarning o‘zlashtirilishi, ularni kasbiy rivojlanishi uchun o‘ta muhim bo‘lgan psixofiziologiya fani sohasidir.

2. Trenerlar o‘quvchi-sportchilarda sport bilan shug‘ullanishga sog‘lom, kuchli va ta’sirchan motivatsiyani shakllantirishda, ularning muayyan ko‘rcatkichlari asosida qaysi sport bilan shug‘ullanishini aniqlashda, muctaqil rejalashtirish qobiliyatini rivojlantirishda hamda sport turiga qiziqishlarini psixologik qo‘llab-quvvatlashda:

- sport zaxirasining sport-sog‘lomlashtirish bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «ko‘rish», «eshitish va muvozanat» yo‘nalishilari;
- sport zaxirasining boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «somatik hislar» yo‘nalishida;
- sport zaxirasining o‘quv-mashq bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «harakatni boshqarish», «uyqu va bedorlik», «motivatsiya» yo‘nalishlarida;
- sport zaxirasining sport mahoratini takomillashtirish bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «sensasiya va idrok», «ochlik va chanqoqlik» yo‘nalishlarida;
- sport zaxirasining oliy sport mahorati bosqichida – o‘quvchi-sportchilarni psixofiziologik kuzatish «jinsiy xatti-harakatlar», «hissiyot», «ta’lim va xotira»yo‘nalishlarida olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2015-yil 4-sentabrdagi O‘RQ-394-son “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi Qonuni. https://lex.uz/ru/docs/-2742233

2. O‘zbekistonRespublikasiPrezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni // https://lex.uz/ru/docs/-5841063

3. Badalxo‘jayev I. Individual rivojlanish biologiyasi. Andijon-2009. -368 b.

4. Gapparov Z.G. Sport psixologiyasi. [Matn]: darslik/ Z.G.Gapparov.-Toshkent, “O‘zkitov savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi”, 2021. -312 bet.

5. Ishtayev J.M. Sport psixologiyasi. [Matn]: o‘quv qo‘llanma/ J.M.Ishtayev. – Chirchiq, “O‘zDJTSU”, 2021. – 252 bet.

6. Mamatkulov D.A. Bolalar anatomiyasi va fiziologiyasi asoslari [Matn]: darslik / D.A. Mamatkulov. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017. -188 bet.

7. Musayev M.T., Musayeva U.A. Jismoniy faollik va uning inson salomatligini mustahkamlashdagi ahamiyati. // Academic Research in Educational Sciences|Volume 4| Special Issue 1|2023|ISSN: 2181-1385| Cite-Factor: 0,89|SIS:1,12|ASI-Factor:1,3|SJIF:5,7|UIF:6,1.

8. Safarova D.J. Sport morfologiyasi. [Matn]: darslik / D.J.Safarova. Toshkent “VNESHINVESTROM” MCHJ, 2015. 202-b.

9. SodiqovQ., AripovaS.H., ShahmurovaG.A. Yoshfiziologiyasivagigiyena [Matn]: darslik / Q.Sodiqov, S.H.Aripova, G.A. Shahmurova. Toshkent «Yangi asr avlodi» 2009.-314 b.

10. To‘xtayevQ.R., AzizovaF.X., AbduraxmanovM., TursunovE.A., RaxmatovaM.X. Gistologiya, stitologiyavaembriologiya [Matn]: darslik / Q. R. Toxiayevvaboshq. -Toshkent: «Tafakkurbo‘stoni», 2018. -384 b.

11. Yakubova G.A. Turli ta’lim muassasalarida tarbiyalanayotgan bolalarning psixofiziologik rivojlanishi. Psixol. fan. dok-ri ... dic. avtoreferati: 19.00.02. Toshkent: TDPU, 2022. -74 b.

12. Авдеева А.П., Сафонова Ю.А. Коммуникативное пространство дистанционного обучения студентов вуза //Вестник университета. 2021. № 3. С. 162–167. https://doi.org/10.26425/1816-4277-2021-3-162-167

13. Александровская О.В., Радостина Т.Н., Козлов Н.А., Цитология, гистология, гистология и эмбриология. - М.: Агропромиздат, 1987. 448с.

14. Беар М.Ф., Коннорс Б.У., Парадизо М.А. Нейронауки. Исследование мозга. В 3-х томах. Том 1: Основы. – М.: Издательство: Диалектика, 2022. 416 с.

15. Вяткин Б.А. Спорт и развитие индивидуальности человека. Теория и практика физкультуры, 1993 №2, с. 1-5.

16. Гаппаров З.Г. Спортивная психология [Текст]: Учебник для студ. ин-та физкультуры / З.Г. Гаппаров; МВ и ССО РУз. – Т.: ООО «Мехридарё», 2009. – 312 с.

17. Гаппаров З.Г., Наумкин А.В., Гаппаров Х.З. Новый подход к тренировке высококвалифицированных спортсменов в гребном слаломе, с помощью информационных технологий состояние и перспективы развития практической психологии в Узбекистане. Материалы научно-практической Республиканской конференции.1 Том, Тошкент, 2008 г. с. 82-83.

18. Гаппаров З.Г., Сычева К.И., Гаппаров Х.З. Использование информационных технологий в тренировке начинающих спортсменов в гребном слаломе. Состояние и перспективы развития практической психологии в Узбекистане. Материалы научно-практической Республиканской конференции. 1 Том, Тошкент, 2008 г. с. 84-85.

19. Гаппаров З.Г., Тангиров З. Использование идеомоторной тренировки с синхронном плавании. //Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида таълимнинг ҳозирги замон муаммолари// Республика илмий амалий анжумани. -Тошкент-2007. 50 бет.

20. Гаппаров З.Г., Юрьев А. О новом подходе к методике формирования чувства набегания на планку и прыгунов в длину. «Жисмоний тарбия, спорт ва маънавият». Илмий амалий анжуман. II қисм. Тошкент, 1995 й. 125-128 бетлар.

Davronov Jonibek Mardonqulovich,
Andijon viloyati Ichki ishlar boshqarmasi boshlig‘ining o‘rinbosari,
ilmiy izlanuvchi, podpolkovnik
Davronov-Jonibek@mail.com

ICHKI ISHLAR XODIMLARIDA IRODAVIY SIFATLAR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqola Ichki ishlar xodimlarida irodaviy sifatlar shakllanishining psixologik omillariga bag‘ishlangan bo‘lib, xodimlarning kasbiy, ilmiy, psixologik tayyorgarligi kabilarni tadqiq etishni nazarda tutadi. Shuningdek, maqola mazmunida xodimlarning individual obrazi, shaxsning psixologik qiyofasi va shaxs irodaviy sifatlarining psixologik tadqiqi asosli manbalar orqali keng yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *ichki ishlar xodimlari, iroda, intizom, huquqshunos, psixologik qiyofa, unvon, kasbiy professionallik, psixolog, kasbiy faoliyat, fidoiylik.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ У РАБОТНИКОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация. *Данная статья посвящена психологическим факторам формирования волевых качеств у сотрудников внутренних дел и предполагает исследование таких факторов, как профессиональная, научная, психологическая подготовка сотрудников. Также в содержании статьи широко освещается психологическое исследование индивидуального образа сотрудников, психологического образа личности и волевых качеств личности через обоснованные источники.*

Ключевые слова: *сотрудники внутренних дел, воля, дисциплина, юрист, психологический образ, звание, профессиональные навыки, психолог, профессиональная деятельность, преданность.*

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMATION OF VOLITIONAL QUALITIES IN INTERNAL AFFAIRS OFFICERS

Abstract. *This article is devoted to the psychological factors of the formation of volitional qualities in employees of internal affairs and involves the study of such factors as professional, scientific, psychological training of employees. Also in the content of the article, the psychological study of the individual image of employees, the psychological image of personality and volitional qualities of personality through well-founded sources is widely covered.*

Key words: *employees of internal affairs, will, discipline, lawyer, psychological image, rank, professional skills, psychologist, professional activity, devotion.*

Kirish. Ma’lumki, zamonaviy jamiyatda turli soha vakillarining irodaviy sifatlarini, ularning ixtiyoriy xattiharakatlari va hissiy kechinmalarini psixologik jihatdan o‘rganish, ijtimoiy sohalarda amalga oshirilishi ko‘zda tutilayotgan, o‘ta muhim ishlar turkumidan biri hisoblanadi. Zero, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, xususan, ichki ishlar xodimlarining mas’uliyatli kasbiy faoliyatida, bu masalalar yanada dolzarb hisoblanadi. Ya’ni, hozirgi kun ichki ishlar noziri nafaqat kasbiy tayyorgarlikka balki, shaxs sifatida shakllangan, ijtimoiy qobiliyatga ega shuningdek, murakkab vaziyatlarda muvaffaqqiyatli faoliyat olib borishni ta’minlovchi, ko‘plab irodaviy sifatlarga ega bo‘lmog‘i davr talabidir. Mohiyatan, irodalilik - insonnni har qanday murakkab sharoitlarda va ekstremal vaziyatlarda samarali ishlashini ta’minlovchi psixologik qobiliyatdir. Shu jihatdan qaralganda, ichki ishlar xodimlari shaxsida irodaviy sifatlarni shakllantirish, unga ta’sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash dolzarb ishlar turkumidan sanaladi.

AQSHning Florida universiteti professori R.D.Duffyning yozishicha, shaxs irodaviy sohasini o‘rganishning mohiyati aniqlash, psixologik tushunchalar tizimi, irodani psixodiagnostik usullari kabi masalalar bo‘yicha yakdil qarashlar, yoki bitta konsetsiyaning yo‘qligi bu borada katta muammolarni keltirib chiqaradi[1,126]. Tadqiqotchi A.R.Batirshina esa, ko‘plab tadqiqotlar tahlili asosida shaxsning irodaviy sohasini o‘rganish uchun metodik vositalari va texnikalar arsenalining yetarli darajada rivojlanmaganligini ta’kidlaydi[2,186].

Asosiy qism. Chet el psixologiyasida tadqiqotchilar irodaviy sifatlarning alohida ixtiyoriy hodisalarini ko‘rib chiqadilar. E.V.Slavutskayaning qayd etishicha, rus psixologiyasida irodaviy tushunchalarga tegishli

bo‘lgan ba’zi shaxsiy fazilatlar (masalan, qat’iyatlilik, chidamlilik, sabr-toqat va boshqalar) eksperimental jihatdan G.S.Nikiforov, E.N.Bakanov, N.I.Aleksandrova, T.I.Shulga kabi qator olimlarning izlanishlarida o‘rganilgan[3,127]. Psixologiyada irodani eksperimental o‘rganish XX-asrning boshida faol o‘rganila boshlangan va nemis psixologiya maktablarida amaliy tadqiq etish borasida qator izlanishlar amalga oshirilgan G.Oettengen va V.Gollvitzer irodaviy sifatlarni psixodiagnostik tekshirishga doir dastlab amalga oshirilgan ishlarni tahlil qilishadi. Ularga ko‘ra, belgiyalik psixologlar P.Michotte va L.Prum, amerikalik psixologlar L.Langfeld, A.Geysler, K.Levin, T.Truye, X.Tome va boshqalar irodaviy sifatlarni tadqiq etishda o‘z xissalarini qo‘shishgan. Amerikalik olim X.Roraxer irodaviy sifatlarni o‘rganuvchi psixodiagnostik vositalarning dastlabki tasnifini quyidagicha keltiradi[4,118]:

reaksiya metodlari;

tanlov metodlari;

yuqori darajadagi samaradorlik metodlari;

norozilikni qabul qilish metodlari va boshqalar. Ushbu tasnifni irodani o‘rganish usullarining birinchisi deb hisoblash mumkin: ushbu metodlarda irodaviy jarayonlarni qo‘zg‘atuvchi vositalar mavjud bo‘lsada, ularni ro‘yxatga olish vositalari mavjud bo‘lmagan. Shu boisdan, ushbu davrning asosiy natijasi eksperimental usullarni obyektivlashtirish tendensiyasi deb hisoblash mumkin.

Tadqiqotchi K.K.Kudryavsevaning ta’rificha, psixologiya sohasida iroda va irodaviy jarayonlarni eksperimental o‘rganish XX-asrning ikkinchi yarmidan boshlab yanada faollashadi. Keyingi tadqiqotlar turli xil ilmiy maktablarda irodani eksperimental o‘rganish an’analarini o‘zlashtirdi va juda keng tarqalgan xususiyatga ega bo‘ldi. Umuman olganda, bu tadqiqotlar shunisi bilan tavsiflanadiki, birinchidan, aynan shaxsning irodaviy sohasining o‘zi emas balki irodaviy sifatlar, irodaviy harakatlar, irodaviy faoliyat tahlil qilinadi. Bunga sabab sifatida iroda bilan bog‘liq ayrim terminologik noaniqliklar ko‘rsatiladi. Ikkinchidan, turli yosh guruhlari sport, o‘quv va mehnat faoliyati materiallari bo‘yicha juda ko‘p tadqiqotlar olib boriladi[5,16].

A.A.Krilova va S.A.Manichevaning “Eksperimental va amaliy psixologiya” darsligida keltirilishicha, ko‘pgina mualliflar irodani o‘rganish usullarining tasniflarini taqdim etishga harakat qilishgan (Shingayev, 2001; Pasnichenko, 1995 va boshqalar). Irodaviy sifatlarni psixodiagnostik tasniflashning umume’tirof etilgan tamoyillarining yo‘qligi irodaviy xususiyatlar va sifatlarning muallifning nazariy pozitsiyalariga va materialni taqdim etish vazifalariga qarab tahlil qilingan[6,107].

Ye.P.Ilin o‘z izlanishlarida irodaviy sifatlarni psixodiagnostik o‘rganishni ekstensiv va eksperimental usullarga ajratadi. E.P.Ilinning aytishicha, ekstensiv usullar subyektning tabiiy sharoitdagi xatti-harakatlarini kuzatish, shaxsning xatti-harakatlarini tahlil qilish va ularga baho berish, shuningdek, suhbatlar, so‘rovlarga asoslanadi. Muallif eksperimental usullarni tabiiy va laboratoriya tajribalarga ajratgan holda ularning afzallik va kamchiliklarini e’tirof etadi. Tabiiy eksperimentning kamchiliklari “ixtiyoriy jarayonning intim mikrotuzilmasi va dinamikasiga” kirishning murakkabligi va laboratoriya tajribasi yordamida olingan natijalar “har doim ham subyektning shaxs sifatida irodaviy xususiyatlarini tavsiflay olmasligi bilan harakterlanadi[7,206]. Rus tadqiqotchisi S.M.Shingayev irodaviy sifatlarni psixodiagnostik o‘rganish bo‘yicha quyidagi tasnifini taklif qiladi:

vosita darajasida – ixtiyoriy harakatni o‘lchash;

intellektual darajada – hal qilib bo‘lmaydigan vazifalar;

xulq-atvor darajasida, anketalar.

Yuqorida tavsif etilgan usullar ham tanqidiy fikrlardan xoli emas, balki iroda namoyon bo‘lishini aniqlash uchun, intellektual testlardan foydalanish, irodaviy va intellektual ko‘rsatkichlarni farqlashni sezilarli darajada murakkablashtiradi[8,76]. Irodani eksperimental o‘rganish usullarini tasniflash asoslarini aniqlashga o‘ziga xos yondashuvni A.E.Pasnichenkoning asarlarida ham ko‘rish mumkin. U barcha metod va metodikalarni irodaning asosiy psixologik nazariyalarini boshlang‘ich tushunchani umumlashtirish darajasiga ko‘ra ikki guruhga bo‘lishni taklif qiladi[9,104]:

birinchi guruh ixtiyoriy harakatlarni o‘rganadi (funksional yondashuv doirasida irodani faqat ijro etuvchi funksiya sifatida ko‘rib chiqish);

ikkinchisi – shaxsning irodaviy fazilatlari (irodaviy harakatning mazmunini hisobga oladigan va shaxsiy daraja - motivlar, qadriyatlar va maqsadlar bilan belgilanadigan qiymat-semantik yondashuv doirasida). Muallif ikkinchi yondashuv doirasida, irodaviy fazilatlarni o‘rganishda ikkita yo‘nalishni aniqlaydi:

irodaviy sifatlar irodaviy harakatlar jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari sifatida qaraladi (irodaviy sifatning protsessual tomoni);

ixtiyoriy fazilatlar – bu faoliyatda paydo bo‘ladigan qiyinchiliklarni yengib o‘tishning allaqachon shakllangan usullari sifatida. Bu yerda ixtiyoriy sifat aslida tajriba emas, balki potensial xarakter sifatida ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqotchi O.Semenev esa, irodaviy faoliyatni o‘rganishga kompleks yondashuv masalasini qo‘yib, ikki darajali tizimni taklif qiladi. Tabiiy sharoitda irodani o‘rganish mustaqil xususiyatlarni umumlashtirish, o‘zaro baholash, o‘z-o‘zini kuzatish, ixtiyoriy harakatlarni tahlil qilish, vaziyatlarni aqliy ravishda tahlil qilish kabi usullaridan foydalangan holda amalga oshirilishi kerak. Laboratoriya sharoitida ushbu maqsadlar uchun chidamlilikni, da’volar darajasiga qarab irodaviy faoliyatni, faoliyatdagi muvaffaqiyatlar va muvaffaqiyatsizliklarni, aqliy mehnatdagi ixtiyoriy faoliyatni, shuningdek sinov usullarini o‘rganishga imkon beradigan maxsus ishlab chiqilgan asboblar majmualaridan (Riddil moslamasi, ergografik usul, oksigemometr) foydalanish kerak[10,228]. Bu usullar ayniqsa, ichki ishlar xodimlarini kasbiy saralashda, kasbga moslilik darajalarini tekshirishda foydalanish mumkin. Shaxs irodaviy sifatlarini, shaxsning boshqa xususiyatlari majmuasi bilan bog‘liqligi nuqtayi nazaridan o‘lchaydigan usullar ham mavjud bo‘lib, bunday diagnostika vositalariga misol sifatida, N.S.Glyuxanyuk tomonidan taklif etilgan quyidagi usullar tasnifini keltirib o‘tish mumkin[11,272]:

Frayburg shaxs so‘rovnomasi (o‘ziga ishonch, o‘z-o‘zini nazorat qilishni o‘lchaydigan omillarni o‘z ichiga oladi);

Kaliforniya psixologik so‘rovi (tashabbus, o‘ziga ishonch, mas’uliyat, o‘z-o‘zini boshqarishni aniqlash imkonini beradi);

Rossolimoning “Psixologik profillar” (test topshiriqlari bir guruhi “Iroda” deb ataladi va avtomatizm va takliflarga qarshilik ko‘rsatish shkalalarini o‘z ichiga oladi);

P.Xeppner va K.Petersenning “Muammolarini hal qilish” so‘rovnomasi (muammolarni hal qilishda ishonchni o‘rganadi, muammolarni hal qilishdan qochish va o‘z-o‘zini nazorat qiladi);

E.Kudlikova shaxsni o‘rganish so‘rovnomasi (qat’iyatlilik, impulsivlik, o‘zini tuta bilish, mustaqillik haqida ma’lumot olish imkonini beradi);

MMPI so‘rovnomasi (tartibsiz ta’sirlarga nisbatan qaramlik, ixtiyoriy nazorat va shaxs barqarorligi shkalasi yordamida shaxsning ixtiyoriy xususiyatlarini o‘lchash mumkin) va boshqalar.

Zamonaviy psixologiyada irodaviy sifatlarni tekshirish uchun psixologik vositalarni ishlab chiqishda, asosan, shaxsning qiymat-semantik sohasini o‘rganadigan usullarga e’tibor berilmoqda V.A.Ivannikov irodaviy sifatlar mazmunini aniqlashda semantik differensial metoddan foydalanishni, shaxsning irodaviy xususiyatlarini tavsiflovchi sifatlarini individual idrok etishni o‘rganishni, ongning ushbu irodaviy sifatlar haqidagi g‘oyalarini qayta qurishni taklif qiladi[12,39].

Tadqiqot ishi quyidagi bosqichlarda tashkil qilingan:

ilmiy tadqiqotning mazmuniga doir nazariymetodologik materiallarni to‘plash, ularning qiyosiy tahlilini amalga oshirish va barcha ma’lumotlarni tizimlashtirildi;

empirik tadqiqot uchun tanlab olingan metodik vositalar asosida tajriba sinov ishlari amalga oshirildi;

tajriba sinov ishlaridan olingan natijalarni umumlashitirildi, qayta ishlandi;

yakuniy natijalar asosida, tadqiqot ishining ilmiy farazlarini isbotlandi, xulosa va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Mazkur tadqiqot ishi uchun I.L.Solominning “Kasbiy moyillik so‘rovnomasi” tanlab olingan. Ichki ishlar xodimlari kasbiy faoliyatida irodaviy sifatlarni shakllanishini psixodiagnostik tekshirishga doir yondashuvlar va vositalarni hisobga olgan holda, tadqiqot ishida qo‘llanilgan metodikalarning quyida tavsifi berilgan bo‘lib, mazkur so‘rovnoma shaxsning ma’lum bir faoliyat sohasidagi kasbiy yo‘nalishini aniqlaydi. Kasbiy moyillik so‘rovnomasi rus psixolog olimi I.L.Solomin tomonidan ishlab chiqilgan. I.Solomin testi yoshlar va kattalarning kasbiy qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlash uchun ishlatiladi. So‘rovnomani yaratishda E.A.Klimovning besh turdagi kasbga oid tasnifi hisobga olingan bo‘lib, “Inson – Texnika”, “Inson – Tabiat”, “Inson – Belgilar tizimi”, “Inson – Badiiy obraz”, “Inson – Inson” so‘rovnoma ish izlayotganlar uchun ham, muayyan kasb tanlashda qiynalayotganlar uchun ham foydali hisoblanadi.

Quyida yuqoridagi so‘rovnoma bo‘yicha tadqiqot natijalari tahlili haqida so‘z boradi.

Ichki ishlar xodimlarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda irodaviy sifatlar shakllanishining psixologik determinantlari bo‘yicha olib borilgan izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, ichki ishlar tizimida kasbiy faoliyat olib borayotgan xodimlar xizmat faoliyatini olib borish jarayonida qay darajada irodaviy sifatlar shakllanganligini aniqlash muhim omillardan biri sanaladi. Tadqiqot ishida kasbiy moyillikni aniqlashga qaratilgan so‘rovnomadan foydalanish ularda haqiqatan kasbiy faoliyatga qobiliyati va yo‘nalaganligi mavjudmi degan savolni oydinlashtirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan olib qaralganda ichki ishlar tizimidagi safdorlar va ofitserlar tarkibida xizmat faoliyatini olib borayotgan xodimlarning kasbiy moyilligini aniqlash davomida quyidagicha natijalar namoyon bo‘lgan. Safdor va ofitserlarda kasbiy moyillik darajalari so‘rovnomasiga

ko‘ra, birinchi shkala ya’ni insonlar bilan ishlashga moyillik 7-10 daraja bilan o‘rtachadan yuqori natijani namoyon qilgan va ahamiyatlilik darajasi ham o‘rtachadan yuqorini tashkil etgan. Ya’ni boshqaruv, o‘qitish, tarbiyalash, xizmat ko‘rsatish (maishiy, tibbiy, axborot tahlil) kasblarga moyillik asosiy jihatlarni tashkil etadi. Bu guruhga doir insonlar odamlar bilan til topisha olishlik, muloqotchanligi, ularni kayfiyatini tushuna olishi kabi bilimlarga egadirlar. Bu safdorlar irodaviy sifatlarining jamoadoshlari bilan munosabatlarni yo‘lga qo‘yib boshlashga, tuli hil qiyinchiliklarga duch kelganda, jismoniy mashg‘ulotlarga tayyorgarlikning muntazam ravishda kechishi va boshliqlarning buyruqlarini so‘zsiz ravishda bajara olishiga imkoniyatlari borligidan darak beradi.

Kasbiy moyillik darajasini o‘rganish so‘rovnomasi ko‘rsatkichlari (Styudentning t-mezoni bo‘yicha)

Shkalalar	Guruhlar		
	Sinaluvchilar	M	t- statistika (p≤0,05); (p≤0,01)
Insonlar bilan ishlashga moyillik	Safdorlar tarkibi	7	0,003**
	Ofitserlar tarkibi	10	
Kashfiyotchilik kasblariga moyillik	Safdorlar tarkibi	4	0,08
	Ofitserlar tarkibi	5	
Amaliy turdagi kasblarga moyillik	Safdorlar tarkibi	5	0,10
	Ofitserlar tarkibi	6	
Estetik turdagi kasblarga moyillik	Safdorlar tarkibi	3	0,09
	Ofitserlar tarkibi	2	
Ekstremal turdagi kasblarga moyillik	Safdorlar tarkibi	6	0,003**
	Ofitserlar tarkibi	9	
Iqtisodiy turdagi kasblarga moyillik	Safdorlar tarkibi	4	0,08
	Ofitserlar tarkibi	5	

Irodaviy sifatlar o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, uning mohiyati shundan iboratki, bunda shaxs o‘z oldiga qo‘ygan va unga muhim ahamiyat kasb etuvchi maqsadlariga o‘zi uchun kamroq qiymatga molik xatti-harakat motivlarini bo‘ysundiradi. Keyingishkala kashfiyotchilik kasblariga moyillik darajasi safdor va ofitserlarda 4-5 daraja bilan o‘rtachadan pastroq natijani tashkil qilgan. Shu bilan birgalikda ularning o‘rtasidagi o‘zaro tafovutli farq ham sezilarli darajada namoyon bo‘lmagan. Kishi shu vaziyatni ma’lum darajada o‘zgartirish, bir nimaga barham berish, bir nima qilish, bir nima ko‘rish va shu kabi maqsadni o‘z oldiga qo‘ya oladi. Kishi jamoat tartibini birov bo‘zayotganligiga bevosita guvoh bo‘lishi va tartib bo‘zuvchilarga qarshi kurash uchun shu onda qandaydir choralar ko‘rishni maqsad qilib qo‘yishi mumkin.

Keyingi shkalaga ko‘ra, safdorlar va ofitserlarning amaliy turdagi kasblarga moyillik shkalasi bo‘yicha olgan natijalari 5-6 darajani namoyon qilgan. O‘tacha tafovutlar ham ahamiyatsiz ekanligi aniqlangan. Bu esa, safdor va ofitserlarda ichki to‘siqlarni yenga olish, o‘zini boshqarish va o‘z ustidan hukmronlik qila olish qobiliyati odatda ichki iroda deb yuritiladi. Kishi irodaviy zo‘r berish yo‘li bilan tevarak-atrofdagi voqelikda uchraydigan tashqi to‘siqlarni yengishi zarur bo‘ladi. Kishi o‘z oldiga qo‘yilgan maqsadni amalga oshirishga qarshilik qilayotgan to‘sqinliklarni yengib o‘tadi, voqelikni o‘z maqsadiga muvofiq ravishda o‘zgartiradi va uni o‘z ehtiyojlariga moslashtiradi. Inson irodasi bitta, lekin u tashqi olamdagi o‘zgartirish va boshqarishga qaratilishi bilan birga shaxsiy, subyektiv holatlarni va jarayonlarni boshqarishga qaratilishi ham mumkin.

Keyingi shkala estetik turdagi kasblarga moyillik bo‘yicha 3-2 miqdorni namoyon qilgan. Safdorlar va ofitserlarda estetik turdagi kasblarga moyillik standart ball bo‘yicha past natijani tashkil qilgan. Estetik turdagi kasblarga moyillik sahna-aktyorlik, badiy adabiyot, musiqa, ta’sviriy sa’nat faoliyati bilan aloqadorlikda ko‘zga tashlanadi. Ijodiy kasb odamlarini maxsus qobiliyatlaridan (musiqali, adabiyli, aktyorli) tashqari o‘zining originalligi va mustaqilligi bilan ajralib turadi. Irodaviy faoliyat mohiyati shunda ko‘zga tashlanadiki, bunda shaxs o‘zini o‘zi boshqaradi, o‘zini qo‘lga oladi, o‘zining xususiy ixtiyorsiz impulsiv tomonlarini nazorat etadi, hatto zarurat tug‘ilsa, u holda ularni tamoman yo‘qotadi ham. Shu bilan birga ixtiyoriy harakatlar, asosan mehnat faoliyatida odamning ixtiyoriy faollik ko‘rinishlarini to‘xtatib va bosib turishga to‘g‘ri keladi. Shuning uchun odamning irodaviy zo‘r berishi va ixtiyoriy harakatlari tashqi to‘sqinliklarni yengishga qaratilishi bilan bir vaqtda organizmning ichki ahvolini ham o‘zgartiradi. Inson tevarak-atrofdagi voqelikni o‘zgartirar ekan, o‘zini-o‘z vujudini ham o‘zgartiradi.

Navbatdagi shkala ekstremal turdagi kasblarga moyillik bo‘yicha safdorlar va ofitserlarning ko‘rsatkichi 6-9 ni namoyon qilgan. Bundan tashqari ular o‘rtasidagi farq ham ahamiyatli natjani namoyon qilgan. Bu kasbga sport, sayohat, ekspeditorlik, qo‘riqlash, tezkor qidiruv faoliyati, harbiy xizmat bilan aloqador kasblar kiradi. Bu kasblarning barchasi odamdan jismoniy tayyorgarlikni, sog‘liqni, irodani talab qiladi.

Iqtisodiy turdagi kasblarga moyillik shkalasi bo‘yicha safdorlar va ofitserlarning natijalari o‘rtachadan pastroq ekanligi aniqlangan. Shuningdek bu kasbiy faoliyat turiga ko‘ra, asosan inson-texnika sohasida kasbiy faoliyat olib boradigan kasb egalari mansub bo‘ladi. Ularning o‘rtasidagi farq ham sezilarli farqlarni namoyon qilmagan. Irodaviy harakatlar bajarilgandan keyin ularga baho beriladi. Qaror ijro etilgandan keyin, ba’zan esa qarorni bajarish jarayonida ham ko‘pincha harakatlarga baho berish, qarorni qanday ijro etilganligiga baho berish kerak bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, ichki ishlar xodimlarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda irodaviy sifatlarning o‘rnini tadqiq etish masalasi va bu xususiyatga ta’sir ko‘rsatuvchi psixologik omillarning darajalari quyidagicha natijalar bilan alohida xarakterlangan. Ichki ishlar xodimlari ko‘proq insonlar bilan ishlashga moyillik, amaliy turdagi kasblarga moyillik va ekstremal turdagi kasblarga moyillik kabi shkalalarda yuqoqriroq natijalarni namoyon qilgan. Kashfiyotchilik kasblariga moyillik, estetik turdagi kasblarga moyillik va iqtisodiy turdagi kasblarga moyillik kabi shkalalar esa pastroq natijani aks ettirgan. Bu esa, ichki ishlar xodimlari faoliyatining qiyinchiliklarini yengishga qaratilgan ongli tuzilmadan iborat bo‘lib, u o‘zini o‘zi boshqarish sifatida dastavval o‘ziga, o‘z hissiyotiga va xatti-harakatlariga hukmronlik kilishda aks etuvchi psixologik hodisadir.

Adabiyotlar:

1. Duffy R. D. Work volition and job satisfaction: Examining the role of work meaning and person–environment fit //The Career Development Quarterly. – 2015. – Т. 63. – №. 2. – С. 126-140.
2. Батыршина А.Р. Проблемы психодиагностики волевой сферы личности //Ярославский педагогический вестник. – 2010. – №. 2. – С. 186.
3. Славутская Е.В. Экспериментальное изучение гендерных различий в развитии эмоционально-волевых и интеллектуальных свойств младших подростков//Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2009. – №. 9. – С. 127-129.
4. Oettingen G. Volition//Handbook of educational psychology. – Routledge, 2015. – С. 118-132.
5. Кудрявцева К.К. Проблемы психодиагностики волевой сферы личности //Специалист. – 2010. – №. 2. – С. 16-17.
6. Крылова А.А., Маничева С.А. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии СПб. , 2000. – С. 107.
7. Ильин Е.П. Психология воли. 2-е изд. [Текст] / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – С. 206.
8. Шингаев С.М. Психодиагностика и формирование волевых качеств курсантов высшего военно-учебного заведения [Текст]: дис… канд. псх. наук / С.М.Шингаев. – СПб., 2001. – С. 7677.
9. Пасниченко А.Э. Оценка индивидуально-возрастных особенностей развития волевых ка честв личности [Текст] : дис. … канд. псх. наук / А. Э. Пасниченко. – М. , 1995. – С. 104.
10. Semenov O. et al. Empirical research of the development of the emotional and volitional spheres of older preschool children //Amazonia Investiga. – 2021. – Т. 10. – №. 48. – С. 228-237.
11. Глуханюк Н.С. Психодиагностика: Учебник / Н.С.Глуханюк. - М.: Академия, 2018. – С. 272.
12. Иванников В.А. Структура волевых качеств по данным самооценки [Текст] / В.А.Иванников, Е.В.Эйдман // Психологический журнал. – 1990. – № 3. – С. 39–49.

Nomozova Roziya Omonovna,
O‘zbekiston-Finlyandiya pedagogika insitituti o‘qituvchisi

BOSHQARUV FAOLIYATIDA XOTIN-QIZLAR ROLINI OSHIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya.*Ushbu maqolada rahbar ayol psixologiyasi, xotin-qizlarning davlat boshqaruvi tizimidagi faolligini oshirish, ma’naviy-axloqiy fazilatlarning shaxsiyhodisa sifatidagi o‘rni, ijtimoiy-siyosiy faol ayol portretini yaratish, shuningdek, davlat boshqaruvi tizimida xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini o‘rganish masalalarining ahamiyati o‘rganilgan.*

Kalit so‘z: *davlat va jamiyat, rahbar ayol, psixologiya, ijtimoiy-siyosiy faollik, davlat boshqaruvi, ma’naviy-axloqiyfazilatlar, xotin-qizlarning huquq va erkinliklari, liderlik xislatlari, jamoatchi, professional rahbar.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ ЖЕНЩИН В УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается психология женщины-лидера, повышение активности женщин в системе государственного управления, роль духовно-нравственных качеств как личностного феномена, создание портрета социально и политически активной женщины, а также изучение общественно-политической деятельности женщин в системе государственного управления, исследуется важность вопросов обучения.*

Ключевые слова: *государство и общество, женщина-лидер, психология, общественно-политическая деятельность, государственное управление, духовно-нравственные качества, права и свободы женщин, лидерские качества, общественный лидер, профессиональный лидер.*

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INCREASING THE ROLE OF WOMEN IN MANAGEMENT

Abstract. *In this article, the psychology of a female leader, increasing the activity of women in the state administration system, the role of spiritual and moral qualities as a personal phenomenon, creating a portrait of a socially and politically active woman, as well as studying the socio-political activity of women in the state administration system the importance of learning issues are explored.*

Keywords: *state and society, female leader, psychology, socio-political activity, state administration, spiritual and moral qualities, women's rights and freedoms, leadership qualities, community leader, professional leader.*

Kirish. Mustaqilligimiz yilnomasiga nazar soladigan bo‘lsak, ko‘hna, salobatli tarix oldida bir zumdek bo‘lib ko‘ringan fursatda ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan ulkan, salmoqli ishlar amalga oshirilganligini ko‘ramiz. Eng katta, salmoqli yutuqlarimiz - hayotimizning tubdan o‘zgartirilayotganini, jannatmonand yurtimiz shahar va xiyobonlarimizning chiroy ochib borishidir. Bularni, albatta, «bir qo‘li bilan beshikni, bir qo‘li bilan dunyoni tebratib kelayotgan» ayollarimizsiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Xotin-qizlarning davlat boshqaruvi tizimidagi faolligini oshirish masalasini Respublikamizda hal etilayotgan va kun tartibiga qo‘yilgan kadrlar siyosati bilan uyg‘unlikda qarash darkor. Chunki fuqarolarning ijtimoiy faolligini oshirish kundalik hayot talab etayotgan muammolarni tez hal etishgagina borib taqalmaydi, oxir oqibatda u kadrlar tayyorlash, ularni joy-joyiga qo‘yish, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishga qodir rezervlarni yetishtirishni ham nazarda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Hozirgi globallashuvdavrida xotin-qizlarning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini himoya qilish yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-huquqiy faolligini oshirish davr talabiga aylanmoqda [1, 160-161]”.

Zamonaviy jamiyatda ayollar psixologiyasi asoslarini tushunish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Hayot sur’ati tezlashib, ayollarga qo‘yilgan talablar muttasil ortib bormoqda. Har birimiz hayotning turli jabhalari o‘rtasidagi muvozanatni topishga va ichki uyg‘unlikka erishishga intilamiz. Zamonaviy ayol psixologiyasi ko‘plab jihatlarni qamrab oladi va bugungi voqeliklarga osonroq moslashishga yordam beradi.

Professional ayol rahbarga qo‘yiladigan talablar bilan jamoatchiga, ijtimoiy-siyosiy faol kishiga qo‘yiladigan talablar o‘rtasida jiddiy farqlar mavjud. Ular quyidagilardan iboratdir:

№	Professional ayol rahbarlarga qo‘yiladigan talablar
1	Professional rahbardan ijtimoiy-siyosiy liderlik xislatlari qat’iy talab etiladi. Uning o‘z lavozimida qolishi ana shu xislatlarining yetarli darajada ekanligi tufaylidir. Jamoatchi, faollardan ular talab etilmaydi. Ijtimoiy-siyosiy yetakchilik, liderlik xislatlarini egallash yoki egallamaslik mutlaq ularning ixtiyoridadir, ammo ular liderlik xislatlari zarurligini unuta olmaydi.
2	Professional rahbar, boshqaruvchi davlat tomonidan o‘rnatilgan kvalifikatsion talablarga va o‘rnatilgan mehnat tartiblariga qat’iy bo‘ysunishi lozim. Uning ish kuni, vazifalari, quyi va yuqori idoralar bilan aloqalari, subordinatsion munosabatlari oldindan belgilab berilgan bo‘ladi. Jamoatchilar, faollar uchun bunday tartiblar yo‘q, ular o‘zining ijtimoiy-siyosiy faolligini erkin, mustaqil, o‘z imkoniyatlariga qarab amalga oshiradilar. Lekin bu masalan, nodavlat tashkilotlari, xotin-qizlar qo‘mitasi, fuqarolar yig‘ini rahbarlari istagan vaqtlarida ishga kelishi, istamagan paytda ishdan ketib qolishi mumkin ekan-da, degan fikrga olib kelmasligi zarur. Ijtimoiy-siyosiy faollik anglangan, ijtimoiy manfaatlarga xizmat qilishga qaratilgan faoliyat turi bo‘lgani uchun ham jamoatchi, faol o‘zini-o‘zi qat’iy idora etadi, boshqaradi, ya’ni ma’lum bir tartiblarga qat’iy amal qiladi.
3	Professional rahbar, boshqaruvchi yuqori davlat boshqaruvi tizimi oldida mas’uldir, uning ko‘rsatmalarini to‘liq bajaradi. Jamoatchilarda, faollarda bunday mas’uliyat yo‘q, ular avvalo o‘z vijdoni, keyin esa yon-atrofidagi kishilar oldida ma’naviy javobgardir.
4	Jamoatchilar, faollar professional rahbar, boshqaruvchi irodasiga bo‘ysunadi, chunkiaynan ular butun ijtimoiy-siyosiy borliq uchun davlat oldida mas’uldirlar. Professional rahbar, boshqaruvchi bilan bamaslahat faoliyat olib borish ko‘zlangan maqsadga erishishning samaraliyo‘lidir. To‘g‘ri, professional rahbar, boshqaruvchi ham xatoga yo‘l qo‘yishi, simpatiya-antipatiyagaberilishi, o‘z manfaatlarini ko‘zlashi mumkin. Bunday paytda professional xizmatchi bilan jamoatchio‘rtasidaanglashilmovchiliklar, hatto nizolar kelib chiqishi mumkin. Anglashilmovchilik va nizolarning oldini olish har ikki tomondagi fazilatlarga, to‘g‘rirog‘i, ma’naviy-axloqiy normalarga bog‘liqdir.
5	Boshqaruv faoliyati mudom hammaslaklar, yordamchilar, qo‘llab-quvvatlovchi kuchlar yordamida amalga oshiriladi. Bu o‘rinda jamoatchilarning, faollarning yordamiga tayanish ob’ektiv zaruriyatga aylanadi. Agar rahbar ushbu zaruriyatni o‘z vaqtida va to‘g‘ri anglab olmasa, uko‘zlangan maqsadga erisholmaydi yoki uzoq vaqtda, ko‘p mablag‘ va kuch sarflab erishishi mumkin. Bunday muvaffaqiyat rahbarning o‘ziga ham, uning yonidagilarga ham quvonch, qoniqish olib kelmaydi. Demak, gap lavozimda emas, balki lavozimni egallab turgan shaxsning liderlik xislatlaridadir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ayol rahbarlarning axloqiy va estetik madaniyatini integratsiyalash asosida “rahbar ayol”portretini shakllantirish vazifalarini yoritishda Mirziyoyev Sh.M.[1], Xodjayeva S.A.[2], Aripov M.K.[3], Musaev F. [4,5], Blondel J.[6,7,8] asarlaridan unumli foydalanildi. Muammoni o‘rganishda umumiy o‘zaro aloqadorlik, tarixiylik, tizimlilik tamoyillari, umumlashtirish usullari qo‘llanilgan.

Natijalar va muhokama. Jamoatchi, faollarning ijtimoiy-siyosiy xislatlarini o‘rganayotgan tadqiqotchi faqat ularning xislatlarini aniqlash, qayd etish bilan cheklanaolmaydi. Jamoatchi, faollarning ijtimoiy-siyosiyxislatlarini aniqlash ularni yana bir pog‘onaga, ya’ni davlat boshqaruvi tizimi uchun zarur bo‘lganfazilatlarga ko‘tarish yo‘llarini belgilash uchun zarurdir. Jamoatchi, faollar davlat boshqaruvi tizimida faoliyat yuritar ekan, ular, shubhasiz, ma’lum bir ijtimoiy-siyosiy xislatlarga ega bo‘lishi lozim.

Falsafiy, sotsiologik, huquqiy, pedagogik va iqtisodiy adabiyotlarda ba’zan xotin-qizlarningijtimoiy faolligi masalalari o‘rganiladi. Faqat S.A.Xodjaevaning nomzodlik dissertatsiyasida ijtimoiy-huquqiyfaol ayolning portretini yaratishga urinilgan. Boshqaadabiyotlar va tadqiqotlarda mazkurmasala chetlab o‘tiladi, bu esa mualliflarning ilmiy-nazariy qarashlari, konsepsiyalarining chala yoritilishiga olib keladi.

O‘zbekiston mustaqil taraqqiyot bosqichiga o‘tgach, xotin-qizlarimiz ongida, qiziqishlari va turmush tarzida, ijtimoiy borliqqa munosabatlaridakeskin o‘zgarishlar ro‘y berdi, bularni hisobgaolmay ijtimoiy faol ayol portretini yaratib bo‘lmaydi.Tadqiqotlarimiz natijalaridan kelib chiqib, biz zamonaviy, ijtimoiy-siyosiy faol ayolga xosfazilat va xislatlarni ikki guruhga klassifikatsiyalash mumkin, degan xulosaga keldik. Diagrammada quyidagicha:

Ma’naviy-axloqiy fazilatlar xotin-qizlarimizga qadimdan xos bo‘lgan, ijtimoiy-tarixiy va madaniy rivojlanish jarayonida shakllanib, milliy qadriyatlarimizga aylangan, hozir ham ayollarimizning xatti-harakatlari, turmush tarzi va ijtimoiy borliqqa munosabatlarini belgilab berayotgan ko‘rsatkichlardir. Ekspert-respondentlarimizning 83 foizi, qolgan respondentlarimizning 91 foizi zamonaviy rahbarga, shu jumladan, ayol rahbarlarga ma’naviy-axloqiy fazilatlar xos bo‘lishi lozim, deb ko‘rsatishadi. Bu shunchaki istak, fikr emas, unda xalqimiz tomonidan yaratilgan, hozirham e’zozlanadigan, insondagi go‘zal fazilatlarni ulug‘lash an’anasi o‘z ifodasini topgan. Agar Yusuf Xos Hojib va Forobiydan tortib to Fitratgacha eslaydigan bo‘lsak, barcha mutafakkirlarimiz davlat boshqaruvi bilan shug‘ullanuvchi shaxslarning ma’naviy-axloqiy fazilatlariga e’tibor berganlar. Bu ularning subyektiv qarashlari va xohishlarining ifodasi bo‘lmay, xalqning, aholining orzu-tilaklari edi [3, 12-17].

“Bizda demokratiya ijtimoiy-siyosiy institutlarni o‘zgartirish va ularni modernizatsiyalashdangina iborat emas, u xalqimiz ijtimoiy hayotining tarkibiy qismi, jamiyatimizda mustaqillik yillarida yaratilgan ma’naviy-axloqiy boylikning kvintessensiyasidir. Demokratik taraqqiyotning ma’naviy-axloqiy qadriyatlar bilan uyg‘unligi xalqimizning sharqona fazilatlari, sharqona tafakkuri va sharqonaturmush tarzidan kelib chiqadi. Shuning uchun sharqona axloq-odob bilan sharqona demokratiya uyg‘unligi milliy taraqqiyotimizga xos belgidir” [5, 236].

Ma’naviy-axloqiy fazilatlar shaxsiy hodisa sifatida insonning ruhi, ongi, tasavvurlari, odob-axloqnormalari, kishilarga munosabatlari, ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik haqidagi mulohazalari majmuidir. Ular subyektiv voqeligi bilan ajralib turadi. Inson ijtimoiy borliq bilan munosabatlarini ushbu subyektiv voqelik sintezidan o‘tkazadi. Shubhasiz, subyektiv voqelik ijtimoiyhayot, ijtimoiy-siyosiy faol shaxslarda esa liderlik-tashkilotchilik sifatlari ta’sirisiz shakllanmaydi.

Ulardan qaysi biri oldin shakllanishini hech kim aniq aytolmaydi, chunki subyektiv va obyektiv hodisalar mudom dialektik aloqalarning mahsulidir. Agar shaxsdagi ehtiyotkorlikni, yetti o‘lchab birkesish xislatini e’tiborgaolib, undan lider-tashkilotchi, ijtimoiy-siyosiy faol subyekt chiqmaydi, degan xulosaga borsak, inson psixologiyasini, ma’naviy-ruhiy, ijodiy potensialini mensimaslikdek xatoga yo‘l qo‘yamiz. Har qanday kishini, agar uning aqli raso, muloqotga kirishish imkoni bo‘lsa, lider tashkilotchilikka o‘rgatish mumkin.

Ijtimoiy-siyosiy faoliyat uchun lider-yetakchilik, tashkilotchilik bosh xislatlardan biri hisoblanadi. Ma’naviy-axloqiy fazilatlar qanchalik muhim bo‘lmasin, liderliksiz ijtimoiy-siyosiyfaollikni tasavvur etish

qiyin. J.Blondel haq, qaerda guruhlar bo‘lsa, shu yerda lider bo‘lishi tabiiydir,shuning uchun liderlik insoniyat kabi qadimiy fenomendir [6, 395].

Ijtimoiy-siyosiy faoliyat, davlat boshqaruvi tizimida ishtirok etish siyosiy ahamiyatga ega xatti-harakatlardir. Bu sohadagi liderlikni boshqarish psixologiyasida nazarda tutiladigan “siyosiyliderlik” deb atash mumkin [7, 395]. Biroq, mazkur siyosiy liderlik turli pog‘onalarda, ya’nidavlatlar, millatlar, xalqlar, partiyalar, guruhlar pog‘onalarida namoyon bo‘ladi. Biz bu o‘rindadavlatimiz (Xotin-qizlar qo‘mitasi va uning bo‘limlari), xalqimiz va millatimiz (Oliy Majlis, siyosiypartiyalar), guruhlar (nodavlat tashkilotlari, o‘zini-o‘zi boshqarish organlari) pog‘onasiga taalluqli siyosiy liderlik haqida so‘z yuritamiz.

“Liderlik, – deb yozadi J.Blondel, – bu hokimiyatdir, chunki u “hokimiyat tepasida turgan” biryoki bir necha kishining boshqalar qilishni xohlamagan yoki umuman qilmaydigan ishni bajarishga majbur etish qobiliyatidir” [8, 397]. To‘g‘ri, tadqiqotchi bu ta’rifida siyosiy hokimiyatga ega bo‘lgan, majburlov mexanizmidan foydalanish huquqiga ega davlat xizmatchisini nazarda tutadi.

Bizning ijtimoiy-siyosiy faol ayolimizda esa bunday huquq yo‘q, unda bitta boshqarish huquqi(to‘g‘rirog‘i, ijtimoiy-psixologik ta’sir usuli) mavjud, u ham bo‘lsa, so‘zi yoki ibratli xatti-harakatlariorqali tizim oldiga qo‘yilgan maqsadga kishilarni da’vat etish, ishontirish, yetaklashdir. Uning asosiyquroli so‘z, da’vat va ibratli xatti-harakatidir. Shu ma’noda siyosiy lider-ayolning vazifasi davlatboshqaruvi tizimiga faoliyatini takomillashtirishda, qo‘yilgan maqsadga kam mablag‘, kuch va vaqt sarflab, samarali yo‘llar bilan erishishda yordam berishdir.

Xulosa. Xotin-qizlarning davlat boshqaruvi tizimida subyekt sifatida faoliyat yuritishi ijtimoiy-siyosiyinstitutlar oldidagi funksiyalar bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayollar davlat boshqaruvi tizimidaqatnashar ekan, eng avvalo ushbu boshqaruv tizimining funksional xususiyatlaridan, ularni bajarish texnologiyasidan yaxshi xabardor bo‘lishlari talab etiladi. Rahbar nomzod tanlashda kadrlar zahirasiga kiritilgan ayollarning ijtimoiy-psixologik, hissiy emotsional xususiyatlari hamda qobiliyatlari yuzasidan aniq ma’lumotga ega bo‘lishi shart. Bufaoliyatni to‘g‘ri yo‘naltirish, rejalashtirish, natija kutishning ishonchliligini oshiradi. Siyosiy liderlik ijtimoiy-siyosiy tajribani talab etadigan faoliyat turidir, uni faqat kitoblarnio‘qib, ma’ruzalar tinglab shakllantirish qiyin. Tajriba ko‘rsatadiki, liderlik kishilarni bilmaydigan yoki qilishni istaydigan ishni qilishga ko‘ndirish, undash, erishish san’atidir. Professional rahbarda kishilarni majburlash imkoni mavjud, ijtimoiy-siyosiy faollik ko‘rsatayotgan ayol liderda bunday imkoniyat yo‘q, u kishilarni undashi, ko‘ndirishi orqali ko‘zlangan maqsadiga erishadi. U tomma’nodagi demokratik boshqarish vakilidir, o‘z faoliyati bilan davlat boshqaruvi tizimiga demokratik qadriyatlarni olib kiradi, ularning qaror topishga xizmat qiladi.Yakuniy yana bir foydali va qiziq fakt: psixologik qonun-qoidalar va faktlarni bilgan insonning hayoti murakkablashadi, lekin shu bilan birga insonlar bilan munosabatni yaxshilaydi va osonlashtiradi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild. Toshkent.:“O‘zbekiston”, 2019. - B. 160-161.

2. Ходжаева С.А. Правовая культура и проблемы развития социально-правовой активности женщин Республики Узбекистан. (историко-правовое исследование): Автореф. дисс… канд. юрид. наук. – Тошкент, 2004. – С.19.

3. Арипов М.К. Социально - утопические идеи в Средней Азии. – Тошкент: Фан, 1984. – С.12-17.

4. Musaev F. Demokratik davlat qurishning falsafiy-huquqiy asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2007. – B. 234-235.

5. Musaev F. Demokratik davlat qurishning falsafiy-huquqiy asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2007. – B. 236.

6. Блондель Ж. Политическое лидерство // Психология и психоанализ власти. Т.1. Самара: Изд. Дом “Бахрах”, 1999. – С. 395-397.

Nurmamatov Abdumalik Shermatovich,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa (PhD) doktori

O‘QUVCHILARDA KREATIVLIK VA UNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Maqola muallifi bugungi kundagi ta’lim–tarbiyani sifatli tashkil etishda zamonaviy o‘qituvchining roli beqiyos ekanligini e’tirof etib, buning uchun o‘qituvchi o‘z kasbiy faoliyatida kreativlik tafakkur xususiyatlarini shakllantirishi, o‘z kasbiy faoliyatida tushunchalarni muammoli, ko‘p qirrali variantlar asosida yechimlarga bog‘lashi, natijada esa, o‘quvchilar ham o‘zlarida kreativlik xususiyatni shakllantirishlari mumkinligi to‘g‘risida o‘z fikrlarini bildirgan.*

Kalit so’zlar: *kreativlik, o‘qituvchi kreativligi, o‘quvchilarda kreativlik, kreativlikning mohiyati, ehtiyoj, ijodkorlik, motiv, ichki motiv, tashqi motiv, kasbiy faoliyat.*

КРЕАТИВНОСТЬ У УЧАЩИХСЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЕЁ РАЗВИТИЯ

Аннотация. *Автор статьи признаёт, что роль современного учителя в качественной организации образования сегодня неоценима, и для этого учителю следует формировать в своей профессиональной деятельности особенности творческого мышления, использовать в своей профессиональной деятельности понятия как проблематично, многие выразили мнение, что можно подключиться к решениям, основанным на многогранных вариантах, и в результате учащиеся также могут формировать в себе творческие способности.*

Ключевые слова: *креативность, творчество учителя, творчество учащихся, сущность творчества, потребность, творчество, мотив, внутренний мотив, внешний мотив, профессиональная деятельность.*

CREATIVITY IN STUDENTS AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF ITS DEVELOPMENT

Abstract. *The author of the article admits that the role of the modern teacher in the quality organization of education today is incomparable, for this the teacher should form the characteristics of creativity in his professional activity, use the concepts in his professional activity as problematic, many connect to solutions based on multi-faceted options, and as a result, students expressed their opinion that they can develop creativity in themselves.*

Keywords: *creativity, teacher's creativity, creativity in students, essence of creativity, need, motive, internal motive, external motive, professional activity.*

Kirish. Bugungi zamonaviy psixologiya fani va ta’lim–tarbiya sohasida “o‘quvchi kreativligi” va “kreativ” lo‘g‘aviy so‘zlar ishlatila boshlanganligiga hali u qadar ko‘p vaqt bo‘lmadi. Biroq, o‘quvchining ta’limiy jarayonida innovatsion hamda ijodkorlik yondashuvlarini qaror toptirishga bo‘lgan ehtiyoj muhim masalalardan biri sanaladi. Ijodkor shaxsning shakllanishi va rivojlanishi uning ichki ruhiy va tashqi olam munosabatining o‘zaro mos kelishi, ijtimoiy–iqtisodiy shart–sharoitlar hamda inson ontogenizi – tug‘ilishidan boshlab to umrining oxiriga qadar uzluksizlik va rivojlanishlikni taqozo etadigan faoliyat mazmuniga bog‘liq.

Bizga ma’lumki, kreativlik kasbiy tajriba, bilim, ko‘nikma va malakalarning integratsiyasi natijasida o‘z aksini topadi. Biroq, shaxsda kasbiy–ijodiy faoliyat ko‘nikmalarining o‘zlashtirilishi nafaqat amaliy ko‘nikma va malakalarning integratsiyasi, balki, mutaxassis sifatida faoliyatni samarali tashkil etish usul va vositalarini ishlab chiqish, o‘qituvchi kasbiy ijodkorlik metodologiyasidan xabardor bo‘lishi, o‘z ijodiy tafakkurini rivojlantirishi va kreativ xarakterga ega shaxsiy sifatlarini yetarli darajada shakllantirishini ham talab etadi. Ijodkor shaxsda kreativlikning shakllanishi o‘qituvchi va o‘quvchi shaxsining o‘zaro mos tarzda faol bajarilgan ijodiylik faoliyati va ijodiy mahsulotlarni o‘zaro hamkorlikda tashkil etish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilash mumkin. Ushbu jarayonning rivojlanish sur’ati va qamrovi ruhiy, biologik va ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi va kreativlikga xos sifatlar, shuningdek, mavjud shart–sharoitlar, hayotiy muhit va kasbiy shartlangan hodisalarga bog‘liqligini ham inkor qilib bo‘lmaydi.

Bugungi kun shiddatli rivojlanish davri va uning ayovsiz sinovli sharoitida o‘qituvchi kasbiy, ilmiy va metodologik kreativlik sifatlariga ega bo‘lishi, ta’lim–tarbiya jarayonida to‘g‘ri, oqilona, mos holda ta’limiy bilimlarini qo‘llay bilishi va amalda mazkur tajribalarni kompetensiyaviy bog‘lay bilishini nazarda tutadi.

Adabiyotlar sharhi. So‘nggi 10–15 yillar davomida yetakchi xorijiy mamlakatlarning ta’lim tizimida o‘quvchilarda kreativlik sifatlarini shakllantirish masalasiga alohida va jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Buni Bronson, Merriyman, Ken Robinson, Fisher, Frey, Begetto, Kaufman, Ali, D.J.Treffinger va boshqa yetakchi pedagog–psixolog olimlar tomonidan olib borilgan ko‘plab tadqiqotlar va amaliy natijalari xulosalaridan ham ko‘rishimiz mumkin[1].

Birgina Ken Robinson tomonidan 2007-yilda tayyorlangan “Maktab kreativlikni barbod etyaptimi?” nomli video lavhani YouTube saytida 5 mln. marta tomosha qilingan. Natijada, o‘qituvchi–pedagoglar kreativlik va uning asoslarini o‘rganishga jiddiy kirishganlar[4]. O‘qituvchilarda kasbiy faoliyatlarida kreativ yondashuv ko‘nikma va malakalarini shakllantirish hamda rivojlantirishga doir adabiyotlar chop etilyapti, Ta’lim departamenti tomonidan tayyorlangan video lavhalarga asoslanuvchi noan’anaviy darslar tashkil etilayotganligi e’tirof etilmoqda[4].

Mamlakatimizda kreativlik yuzasidan salmoqli amaliy ishlar olib borilayotganligiga qaramay, ko‘pchilik o‘qituvchilar hali hanuz o‘zlari va o‘quvchilarda kreativlik sifatlarni qanday qilib samarali shakllantirish tajribasini o‘zlashtirishlari qiyin kechmoqda. Ta’lim tizimini boshqarishda har yili yuqori samaradorlikka erishishga alohida e’tibor qaratiladi. Ana shu maqsadda o‘quv dasturi ishlab chiqiladi, yangi o‘quv darsliklari yaratiladi va yaratilmoqda. Bu esa, o‘quvchi va o‘qituvchilarni kasbiy o‘sishlariga yordam beradi. Olib boriladigan amaliy harakatlar o‘quvchilarda yutuqlarga erishish, samaradorlikka intilishga bo‘lgan ehtiyoj motivini muayyan darajada yuzaga keltiradi, ularning o‘quv–bilish qobiliyatlarini bir qadar rivojlantirishga yordam beradi. Biroq, o‘quv yilining oxiriga kelib oliy ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning fanlarni o‘zlashtirishlarida yuqori darajadagi ijobiy natijalari ko‘zlangan natijalarni bermayapdi.

Ko‘plab o‘quvchilarning ta’lim olishga nisbatan qiziqishi nisbatan pasayib bormoqda. Buning natijasida o‘qituvchilar ham avvalgidek zavqu–shavq bilan kasbiy faoliyatni tashkil etishni o‘ylashmayapdi.

Tahlil va natijalar. Ta’lim tizimini boshqaruvchi organlar ta’lim olishga nisbatan xoxish–istagi bo‘lmagan o‘quvchilar, bu kabi ta’lim oluvchilarni o‘qitishni istamayotgan o‘qituvchilar faoliyatini o‘zgartirish borasida sohada yangidan–yangi chora–tadbirlar belgilansada, ahvol o‘zgarishsiz qolmoqda. Buning sababi nimada? Balki darslarning avvaldan o‘ylab, rejalashtirilib qo‘yilishi o‘quvchilar uchun qiziq bo‘lmayotgandir, balki ta’lim mazmunining muayyan qolipga solinganligi o‘quvchilar uchun hech qanday stimul–reaksiya motivatsiyasini beraolmayotganligidadir yoki yetarli darajada rag‘bat beruvchi motivatsiya mos tarzda bildirilmayotganligidadir.

Bizningcha, o‘quv mashg‘ulotlarining avvaldan rejalashtirilishidan voz kechish, o‘quvchilarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, ularni ijodiy fikrlash, yangi g‘oyalarni o‘ylab topishga majbur qilish va ta’lim olishga bo‘lgan munosabatni o‘zgartirish ularda yutuqlarga erishishga rag‘batlantirishda asosiy omil bo‘ladi. O‘quv mashg‘lotlarida yetishmayotgan omil esa, – bu kreativlik sanaladi.

Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish ta’limiy jarayonining umumiy mohiyatini to‘laqonli anglash uchun dastlab “kreativlik” tushunchasining ma’nosini tushunib olish maqsadga muvofiq. Ken Robinsonning fikriga ko‘ra, “kreativlik – o‘z qiymatiga ega orginal g‘oyalar majmui” sanaladi”[4, 46–b].

G.Gardner esa, o‘z tadqiqotlarida keriativ tushunchasini shunday izohlaydi: “kreativlik – shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo‘lib, u o‘zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma’lum amaliy qiymatga ega bo‘lishi lozim”[2, 52–b].

T. Amabaylning yondashuvi nuqtayi nazaridan qarasak, – “kreativlik muayyan soha bo‘yicha o‘zlashtirilgan puxta bilimlar bilan birga yuqori darajada noodatiy ko‘nikmalarga ham ega bo‘lishidir”.

Ko‘plab tadqiqotlarda intellekt va kreativlik o‘rtasidagi aloqadorlik xususida turlicha qarashlar mavjud. Bir guruh tadqiqotchilar mazkur tushunchalar o‘rtasida hech qanday bog‘liqlik yo‘q ekanligini uqtirsalar, ikkinchi guruh vakillari kretivlik va intellekt darajasi bir–biriga uzviy bog‘liq ekanligini ta’kidlaydilar.

Kreativlik tushunchasi inson tafakkuridagi turli xil jilvaga ega bo‘lgan fikrlar xilma–xilligini o‘zida aks ettiradi. G‘arb mamlakat olimlari, “...kreativlik, umuman olganda, insonning yangi g‘oyaviylik sifati” – deb tushunadilar va shu bilan birga kreativlik negizida noan’anaviylik, qiziquvchanlik, tasavvur, hazil–mutoyiba tuyg‘usi va erkinlik mavjud bo‘lishini e’tirof etadilar. Sharqliklar esa,, aksincha, kreativlikni inson tafakkurida ezgulikning qayta tug‘ilish jarayoni, deb tushunadilar[4]. Garchi g‘arblik va sharqlik olimlarning kreativlik borasidagi qarashlari turlicha bo‘lsa–da, biroq, har ikkala ilmiy qarash vakillari ham tafakkurning mazkur sifatga va unga egalikni yuqori baholaydilar[3].

Drapeau Patti nuqtayi nazariga koʻra kreativ fikrlash, eng avvalo, muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash sanaladi[2]. Har tomonlama fikrlash oʻquvchilardan oʻquv topshiriq, masala va vazifalarini bajarishda koʻplab gʻoyalarga tayanishni talab etadi. Bundan farqli ravishda bir tomonlama fikrlash esa, birgina toʻgʻri gʻoyaga asoslanishni ifodalaydi. Mushohada yuritishda masala yuzasidan bir va koʻp tomonlama fikrlashdan birini inkor etib boʻlmaydi. Binobarin, bir va har tomonlama fikrlash kreativlikni shakllantirishda birdek ahamiyat kasb etadi. Ya’ni, topshiriqni bajarish, masalani yechishda oʻquvchi yechimning bir qancha variantini izlaydi (koʻp tomonlama fikrlash), keyin esa, eng maqbul natijani kafolatlovchi birgina toʻgʻri yechimda toʻxtaladi (bir tomonlama fikrlash).

Yuqorida e’tirof etilgan fikrlarga tayangan holda “kreativlik” tushunchasini quyidagicha sharhlash mumkin: – shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his–tuygʻulari va muayyan faoliyat turlarida namoyon boʻladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan aqliy xususiyatlarini tavsiflaydi. Kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida ham aks etadi. Qolaversa, kreativlik zehn oʻtkirligini belgilab beradi, oʻquvchilar e’tiborini ta’lim jarayoniga faol jalb etishni ta’minlaydi.[4].

Xorijiy mamlakatlarda barcha sohalarning mutaxassislari kabi oʻqituvchilar ham oʻzlarida kreativlik sifatlari mavjudligi va uning kreativlik–inson tafakkurida yangi gʻoyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati darajasini aniqlab beradi.

Buni biz Y.P.Torrens tomonidan 1987-yilda ishlab chiqilgan, ilmiy asoslangan va shaxsning kreativ tafakkurga egaligini aniqlovchi testini misol qilishimiz mumkin. Mazkur test shaxs kreativligi va uning darajasini ijodiy faoliyatda tashkil etishdagi faolligi, tezkor fikrlashi, oʻziga xos (orginal)lik va takomillashganlik kabi mezonlar boʻyicha baholash imkoniyatini beradi. Oʻqituvchi tomonidan tavsiya etilgan savollarga oʻquvchi tomonidan beriladigan javoblar aynan mana shu toʻrtta mezonni qanotlantirishi va oʻzida kreativlik xususiyatini yuzaga chiqarishi lozim[5].

E.P.Torrens fikricha, “kreativlik” tushunchasi zamirida inson kreativ fikrlash har bir ijtimoiy sohada yaqqol aks etishi mumkin[4, 59–b]. Jumladan, oʻqituvchining ijodkorligi u tomonidan tashkil etiladigan kasbiy faoliyatni tashkil etishga ijodiy (kreativ) yondashuvida aks etadi.

Soʻnggi yillarda ushbu holat “oʻqituvchining kreativligi” tushunchasi bilan ifodalanmoqda. Kreativ oʻqituvchi quyidagi xususiyatlarni ta’lim–tarbiya jarayonida kafolatlay olishi zarur:

oʻqituvchi tomonidan oʻquv fanlarini past oʻzlashtirayotgan va uni oʻrganishni zerikarli deb hisoblayotgan oʻquvchilar e’tiborini fan asoslarini oʻzlashtirishga qiziqtirib jalb etishi[6];

muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surishi;

farazni tekshirish va uni oʻzgartira bilishi;

qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni toʻgʻri aniqlashi;

muammoning yechimini topishda bilim, koʻnikma va amaliy harakatlarning oʻzaro qarama–qarshiligiga nisbatan ta’sirchanligini namoyon qila bilishi.

Oʻqituvchining kreativligi – an’anaviy dars oʻtuvchi oʻqituvchi fikrlashidan farqli ravishda ta’lim va tarbiya jarayoni samaradorligini ta’minlashga xizmat qiluvchi yangi gʻoyalarni yaratish, shuningdek, mavjud oʻqituvchiik muammolarni ijobiy hal qilishga boʻlgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyatdir[7].

Oʻqituvchi oʻquvchilarda kreativ fikrlash va ijodiy faoliyat natijalarini ragʻbatlantirishga xizmat qiladigan strategiya va vositalarni tavsiya qilish orqali auditoriyada ulardan samarali foydalanishlari uchun imkoniyat yaratishi nazarda tutiladi. Oʻqituvchining kreativlik sifatlariga ega boʻlmasligi tufayli oʻquvchilar ham qiziqarli va ijoyib gʻoyalarga ega boʻlsalar–da, biroq, ularni ifodalashda sustkashlikka yoʻl qoʻyadilar.

Mazkur farazimiz natijalarini “Kreativ faollikni baholash” testi natijalarini faktorli tahlilida koʻrishimiz mumkin. Faktorli tahlil natijalariga koʻra, oʻspirin-yoshlarning toʻrtta tafakkur jarayoni sifatlarining barchasi mazmunan yagona omilga birlashdilar (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

E.P.Torrensning “Kreativ faollikni baholash” testiga koʻra ilk yoshdagi oʻspirinlarda kreativ faolligining omilli tahlil natijalari

Tafakkur sifatlari	Komponent
Tafakkurning tezligi	0,997
Verbal tafakkur	0,996
Divergent tafakkur	0,999
Tafakkurning moslashuvchanligi	0,999

Yuqoridagi jadvalda keltirilib oʻtilgan ilk yoshdagi oʻspirinlar kreativ faolligining omilli tahlil natijalariga koʻra tafakkurning tezligi, verbal tafakkur, divergent tafakkur va tafakkurning moslashuvchanligi kabi tafakkur sifatlari bitta omilga birlashganini koʻrishimiz mumkin. Ilk yoshdagi oʻspirinlarning barcha tafakkur sifatlari bir-biriga chambarchas bogʻliq boʻlib ular jamlangan holda intellekt va kreativlik

xususiyatlarini yuzaga chiqaradi. Shuningdek, ushbu tafakkur sifatlarining bir-biriga mazmuniy jihatdan bog‘liqligini ularning etimiologik tahlili va ma’nosi bilan ham izohlashimiz ham mumkin.

Tafakkurning tezligi esa ma’lum bir muammo yuzasidan optimal ketma-ketlikda aqliy yurish qilgan holda tez ko‘proq echimlar topish nazarda tutiladi. Tafakkurning tezligi bu bir vaqtning o‘zida muammoni bartaraf etuvchi echimlar soni hisoblanadi. Optimal vaqtni inobatga olinmasa divergent tafakkur ham muammoga nisbatan yangi va noodatiy echimlar topishga aytiladi. Tafakkurning moslashuvchanligi ham har qanday vaziyatga yoki sharoitga tafakkur tezligini, verballigini, divergentligini shakllantirish va rivojlantirishni ro‘yobga chiqarish uchun moslashish nazarda tutiladi. Yuqorida keltirilib o‘tilgan dalillardan ko‘rishimiz mumkin-ki omilli tahlil natijalarimizni tafakkur sifatlarining nazariy asoslari ham isbotlab berdi.

Shu boisdan ko‘plab subyektiv so‘rovnomalar orasidan E.L.Shostromning “O‘z–o‘zini namoyon qilish” so‘rovnomasining Y.Y.Alishena, L.Y.Gozman, M.V.Zagika va M.V.Krozlar tomonidan moslashtirilgan variantidan foydalandik. Mazkur metodika shaxsning o‘z-o‘zini namoyon etishiga ko‘mak beruvchi vaqtga yo‘nalganlik, o‘zgalarga yordam berishga yo‘nalganlik, qadriyatlarga yo‘nalganlik, moslashuvchan xulq-atvor, senzitivlik, spontanlik, o‘zini hurmat qilish, o‘zligini qabul qila bilish, hamkorlik, agressiyani boshqarish, muloqotmandlik, bilish ehtiyojlari, kreativlik kabi sifatlarni aniqlaydi.

Mazkur metodika orqali empirik tadqiqot ishimizdan olingan natijalarni dastlab omilli tahlil qildik. E.L.Shostromning “O‘z–o‘zini namoyon etish” so‘rovnomasining Y.Y. Alishena, L.Y. Gozman, M.V. Zagika va M.V. Krozlar tomonidan moslashtirilgan varianti shaxsning o‘z-o‘zini anglashga ko‘mak beruvchi mezonlar o‘rtasida mazmunan o‘zaro o‘xshashlik xususiyatlari borligi to‘g‘risida fikr yuritishimizga sababchi bo‘ldi.

Mazkur farazimiz natijalarini “O‘z-o‘zini namoyon qilish” so‘rovnomasi natijalarini omilli tahlilida ko‘rishimiz mumkin. Omilli tahlil natijalariga ko‘ra, o‘spirin-yoshlarning to‘rtta tafakkur jarayoni sifatlarining barchasi jami mazmunan omillarga birlashdilar (2-jadvalga qarang).

2-jadval.

Everett Leo Shostromning “O‘z–o‘zini namoyon etish” so‘rovnomasining moslashtirilgan variantiga ko‘ra, ilk yoshdagi o‘spirinlarda o‘z-o‘zini namoyon etish mezonlarining tahlil natijalari

O‘z-o‘zini anglash sifatlari	**Omillar**		
	1	2	3
O‘zgalarga yordam berishga yo‘nalganlik	0,823		
Qadriyatlarga yo‘nalganlik	0,968		
O‘z-o‘zini hurmat qilish	0,918		
Agressiyani boshqarish	0,709		
Muloqotmandlik	0,662		
Bilish ehtiyojlari	0,933		
Vaqtga yo‘nalganlik		0,716	
Senzitivlik		0,908	
O‘zligini qabul qila bilish		0,908	
Hamkorlik		0,675	
Moslashuvchan xulq-atvor			0,719
Spontanlik			0,445
Kreativlik			0,650

Yuqoridagi jadvalda keltirilib o‘tilgan ilk yoshdagi o‘spirinlar o‘z-o‘zini namoyon etishning barcha sifatlari omilli tahlil natijalariga ko‘ra jami uchta omillarga birlashganini guvohi bo‘ldik. Birinchi omilga o‘zgalarga yordam berishga yo‘nalganlik, qadriyatlarga yo‘nalganlik, o‘zini hurmat qilish, agressiyani boshqarish, muloqotmandlik, bilish ehtiyojlari kabi sifatlar birlashgan. Ikkinchi faktorga vaqtga yo‘nalganlik, senzitivlik, o‘zligini qabul qila bilish, hamkorlik birlashgan. Uchinchi faktorga esa, moslashuvchan xulq-atvor, spontanlik, kreativlik kabi sifatlari birlashgan.

Ilk o‘spirin yoshdagi talabalarning o‘z-o‘zini anglash sifatlari mazmuniga ko‘ra uchta faktor bo‘yicha birlashgan. Ushbu sifatlarning jami uchta faktorga birlashgani sababini ularning etimiologik tahlili va mazmunini asoslab isbotlashimiz mumkin bo‘ladi.

O‘zgalarga yordam berishga yo‘nalganlik mezonining yuqori ko‘rsatkichi shaxsiy maqsadlari sari yetaklash, mustaqil harakat qilish, hayotda o‘z maqsadlari, e’tiqodlari, munosabatlari va tamoyillariga amal qilishini motivlaydi. Tashqi ta’sirlarga berilmasdan o‘z istaklariga ko‘ra tanlanmalarni amalga oshirni talab ettiradi. Qadriyatlarga yo‘nalganlik mezoni esa diniy, moddiy yoki ma’naviy qadriyatlarni qadrlashni talab etadi. O‘z-o‘zini hurmat qilish mezoni muvaffaqiyat va ijobiy xarakter xususiyatlarini qadrlashni talab etadi. Agressiyani turli xil sharoitda yuzaga keluvchi noxushliklarda yuzaga keluvchi agressiyaviy holatlarni

boshqarishni talab etadi. Muloqotmandlik mezoni esa xususiyatida o‘z-o‘zidan shaxslararo munosabatlar jarayonida o‘zini va o‘zgalar qadriyatlarini hurmat qilish, suhbat jarayonini samimiy olib borish kabi bilimlarni egallashni aks ettiradi. Bilish ehtiyojlari esa o‘z-o‘zidan bilim olishga intilishni talab etadi.

Ikkinchi faktorga kiruvchi vaqtga yo‘nalganlik mezoni vaqtni to‘g‘ri boshqarishni talab etadi. Senzitivlik mezoni esa yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarlarni, tashvishlarni, har-xil sinovlarni tez payqashni talab etadi. O‘zligini qabul qilish mezoni yutuqlarga, muvaffaqiyatlarga va ijobiy sifatlarga qaram bo‘lmasdan o‘z-o‘zini qabul qilish xususiyatini talab etadi. Hamkorlik mezoni atrofidagi olamni va insonlarni boricha idrok etish, ish va o‘yin faoliyatida yuzaga keluvchi qarama-qarshi aloqadorliklarni to‘g‘ri anglab yetish qobiliyati hisoblanadi.

Uchinchi faktorga kiruvchi moslashuvchan xulq-atvor mezoni o‘z qadriyatlari asosida harakat qilishi mobaynida tashqi muhitga va atrofdagi insonlar bilan shaxslararo munosabatlarga kirishish mobaynida o‘zgaruvchan vaziyatga tez moslashuvchan xulq-atvorga moyillik qobiliyati hisoblanadi. Spontanlik mezoni esa, salbiy va ijobiy emotsional holatlarni qo‘rqmasdan namoyon etish qobiliyati hisoblanadi.

Demak, shuning uchun ham o‘qituvchining ta’lim jarayonida qo‘llayotgan ananaviy metod usullari o‘quvchilarda erkin va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qila olmayotganligi bilan belgilanadi. Yuqorida e’tirof etilgan o‘quvchilarda kreativlikni rivojlantirishda o‘qituvchining o‘zida shakllangan ta’lim – tarbiyaviy vosita va strategiyalar o‘quvchilarda kreativlikni rivojlantiradi.

Xulosa. O‘quvchilarda ta’limiy bilim, ko‘nikma malakaviy xususiyatlarini shakllantirishda, avvalo, o‘qituvchi o‘zida kasbiy kreativlik qobiliyati yotadi. Jumladan, pedagog an’anaviy fikrlashdan farqli ravishda ta’lim va tarbiya jarayonining samaradorligini ta’minlashga xizmat qiluvchi yangi g‘oyalarni yaratishi, shuningdek, mavjud pedagogik muammolarni ijobiy hal qilishga bo‘lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyatli va tafakkur sifatlarini shakllantirgan, ijodkor shaxsga xos masalalarni yechishga nostandart usullar bilan yondasha olishga moyil, yangiliklarni ilgari surishga, ijodiy mahsulotlarni yaratishga layoqatli va bunyodkor shaxsga aylanishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2022.

2. Инновацион таълим технологиялари /Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Ҳ., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. – Т.: “Сано стандарт” нашриёти, 2015. – 128 б.

3. Муслимов Н.А., ва бошқалар. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Монография. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2013. 146 б.

4. Нурмаматов А.Ш. Ўспиринларнинг ўзлигини англаши ва келажак стратегиясини танлашида креативликнинг таъсири/ Монография. –Тошкент, “Замон полиграф” нашриёти, 2024. –126 б.

5. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳолиқова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши / Методик қўлланма.– Т.: Низомий номли ДТПУ, 2013. –116 б.

6. Турдиева М. Олий таълим муассасалари ўқувчиларида педагогик тафаккурни шакллантириш. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2008. – 38–42 б.

7. Файзуллаева Н. Педагогик билимлар–ўқитувчи касбий маҳоратининг назарий асоси //Uzluksiz ta’lim журнали. – Т.: 2006. 6–сон. – 102 б.

Nurullayeva Baxtigul Bobojonovna,
Ma’mun universiteti dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi,
lady.bakhtigul@mail.ru

TALABALARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK FIKRLARI VA MUNOSABATLARINI SO‘ROV-ANKETA YORDAMIDA O‘RGANISH

Annotatsiya. *Muallif ushbu maqolada talabalarning ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda psixologik so‘rovlarni ahamiyati va mazkur ijtimoiy so‘rovlarni tashkillashtirish va o‘tkazish xususida ma’lumot beradi. Talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan ijtimoiy – psixologik so‘rovlar natijalar, xulosalar va natijalar asosida shakllantirilgan tavsiyalar taqdim qilingan.*

Kalit so‘zlar: *talaba, ma’naviy qiyofa, anketa, so‘rov, dunyoqarash, ma’naviy yetuklik, kasb, tasavvurlar, ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlar, psixologik xizmat, psixologik konsultatsiya, kompleks yordam.*

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ И ОТНОШЕНИЙ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ОПРОСА-АНКЕТИРОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье автор освещает важность проведения психологических опросов в организации учебного процесса студентов, а также предоставляет информацию об организации и проведении таких опросов. В статье представлены результаты, выводы и рекомендации, сформированные на основе данных социально-психологических опросов, проведённых среди студентов.*

Ключевы слова: *студент, нравственный облик, анкета, опрос, мировоззрение, духовная зрелость, профессия, представления, социальные и личностные ценности, психологическая служба, психологическая консультация, комплексная помощь.*

STUDY OF STUDENTS' SOCIO-PSYCHOLOGICAL VIEWS AND ATTITUDES THROUGH QUESTIONNAIRES

Abstract. *This article highlights the importance of psychological surveys in organizing the educational process of students. It provides information on how to organize and conduct such surveys. The article presents the results, conclusions, and recommendations based on the results of social and psychological surveys conducted at a university.*

Keywords: *student, moral image, questionnaire, survey, worldview, moral maturity, profession, ideas, social and personal values, psychological service, psychological consultation, complex assistance.*

Kirish. Mamlakatimiz oliy o‘quv yurtlari hayotida hozir yuz berayotgan voqeliklar ta’sirida ta’lim sohasidagi tarbiya masalalari yangicha mazmun kasb etayotganligini ko‘rishimiz mumkin. Yuzaga kelayotgan vaziyatlarda tarbiyaviy jarayonlar asosan pedagoglar, ustoz - murabbiylarning xohish - irodasi va mahoratiga, muayyan o‘quv yurti ma’muriyatining tashabbuskorligiga va mazkur OTMdagi an’analarga bog‘liq. O‘quv guruhida mo‘tadil ma’naviy-psixologik muhitning yaratilishi, talabalarning o‘qishga, ilmiy ishga, ijtimoiy foydali faoliyatga yondashuvi, ularning jipsligi va jamoachilik xususiyatlari ko‘p jihatdan talabalarning ma’naviy yetukligiga bog‘liq. Har qanday jarayonni muvaffaqiyatli tashkil qilish uchun mavjud holatni o‘rganish undagi muammolarni, bu muammolarni kelib chiqish sabablarini aniqlash, vaziyatdagi imkoniyatlarni baholash tashkiliy ishlarning dastlabki bosqichi hisoblanadi. Yangi tashkil qilingan yoki avvaldan faoliyat yuritayotgan bo‘lsa-da har qanday OTM uchun talabalar kontingentini ijtimoiy-psixologik jihatdan o‘rganish muhim vazifadir, chunki har bir davr, sharoit va muhit shaxslarning xususiyatlarini belgilab beruvchi asosiy omildir. Ko‘pgina mutaxassislar xususan Xodiyev B.Y., Boltabayev M.R. va boshqalar talaba ma’naviy tarbiyasi muammosini o‘ziga xos yechimlarini taklif etar ekanlar barchasi tarbiyaviy jarayonni muhim tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy psixologik tashxis jarayonini ko‘rsatganlar. Tashxis talabalarni xozirgi davrdagi holatini aniqlash va baxolash imkoniyatini beradi. Ijtimoiy psixologik tashxis – bu maxsus diagnostik vositalar yordamida o‘rganilayotgan masala yuzasidan birlamchi ma’lumotlarni to‘plash. Anketa–so‘rovlar tashxis usullaridan biri bo‘lib, tadqiqotning asosiy vazifasi bilan mantiqan bog‘liq bo‘lgan savollar to‘plamidan iboratdir. [4,5,8]

“Hozirgi kunda statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, respublikamizda faoliyat yuritayotgan 191 ta oliy ta’lim tashkilotlarida tahsil olayotgan talabalar soni 1 287 195 nafarni tashkil qilib, O‘zbekiston aholisining 3,5% ini tashkil qiladi, Shundan: Talaba yigitlar – 639492 nafar, 49.68%; Talaba qizlar – 647711 nafar, 50.32% ni tashkil qiladi” [9]. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda talabablar o‘rtasida ijtimoiy

psixologik so‘rovlar olib borish dolzarb vazifadir. Zamonaviy texnik taraqqiyot va hayotimiz ijtimoiy psixologik so‘rovlarni onlayn tarzda tashkil qilish va o‘tkazish imkonini beradi, bu tadqiqotda keng ko‘lamdagi respondentlarni qamrab olish va dastlabki son tahlilini elektron shaklda o‘tkazish imkonini beradi. Tadqiqotimiz 2019-yil 3-fevraldagi PF-4190 son «2019 — 2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida » [1] va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8 oktabrdagi PF-5847-son «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida» [2]. Farmonida barcha oliy ta’lim muassasalarida dars mashg‘ulotlari bo‘yicha talabalar fikrini o‘rganish (feedback hamda o‘zaro tashrif (peer review) tizimini rivojlantirish asosida talabalarga ta’lim xizmatlari ko‘rsatish sifatini yaxshilab borish; fan sohalari bo‘yicha professor-o‘qituvchilarning kasbiy muloqot maydonchalarini yaratish, ta’lim sifatini ta’minlash jarayoniga talabalarni keng jalb etish hamda «tyutorlik» tashkiliy-metodik yordam tizimini joriy etish orqali talabalarning mustaqil ta’lim olish faoliyatini rivojlantirish kabi vazifalarning amaldagi ijrosi sifatida baholanishi mumkin. Qolaversa, Oliy ta’lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo‘nalishlarida ham tadqiqotimizni dolzarbligini aks ettiradigan vazifalar belgilangan [3].

Asosiy qism. Talabalar aholining o‘ziga xos qatlami bo‘lib doimo jamiyatni taraqqiyotini belgilab beruvchi eng katta kuch va zaxira hisoblangan. Bugungi kundagi talaba kim kabi savolga javob ko‘p psixologik manbaalarda keltirilgandir. Xususan, amerikalik tadqiqotchi J.Arnett bu yosh davrini ilk bor quyidagicha tasvirlangan. Ko‘rsatilgan davr 18 dan 25 gacha chegaralarga ega bo‘lib, insonning yoshlik davridan keyingi yosh rivojlanishining yangi davri sifatida alohida ajratilishi mumkin, bu "yetuklikning boshlanishi" yoki boshlang‘ich yetuklik deb ataladi. Hayotning talabalik davrini tahlil qilar ekanmiz aksariyat yigit va qizlar uchun bu yangi sinovlarga boy bosqichdir. Talaba bo‘lgach ko‘p hollarda yoshlar yangi yashash joyiga, yangi jamoaga, yangi muhitga kirib boradilar, muayyan kasbiy sohaning vakili sifatida shakllanib boradilar, o‘zi uchun ota-onasidan tashqari kasbiy sohadagi yangi namuna va identifikatsiya obyektlarini belgilab oladilar. Atrofdagi talabalarni dunyoqarashi, intellekti, orzu, maqsadlari va g‘oyalari ta’siriga tushadilar va o‘z navbatida ularga ham ta’sir ko‘rsatadilar. Albatta, bu jarayonlar bilan paralel ravishda ko‘p sonli talaba yoshlar oila quradilar va o‘z talabalik ijtimoiy roliga kelinlik, kuyovlik, erlik, otalik, rafiqa va onalik ijtimoiy rollarini qo‘shadilar, shu qatorda o‘z ota-onasiga iqtisodiy qaramlik ham saqlanib qolishi ham ko‘p uchraydi. Bu albatta talaba uchun o‘ziga hos murakkab davrdir. Yuqorida tavsiflangan holat ko‘p uchrasa-da zamonaviy yoshlarning bir qismi oila qurishga va iqtisodiy mustaqillika intilmaydilar ular turli ijtimoiy xulq-atvorni va faoliyatlarni, do‘st va sheriklarni sinab ko‘rmoqdalar, o‘z-o‘zini kashf qilishga intilmoqdalar, dunyo ko‘rishga, ko‘p muloqat qilishga, turli kasblar bilan tanishishga harakat qilmoqdalar. Demografik nuqtayi nazardan bu davrni paydo bo‘lishi mantiqiy assosga ega, globalizatsiya ta’siri, umr ko‘rish davomiyligini oshishi va bolalikni uzayishi bunga sababdir. Shu sababli, talabalar o‘quv-biluv faoliyatining samarali shakllanishidagi yuzaga keladigan murakkabliklarni yengib o‘tishda hissiy va aqliy tajribalaridan unumli foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishni taqozo qilmoqda. Va biz tadqiqotimizda o‘z spesifik xususiyatlariga ega bo‘lgan mazkur yosh qatlamini qamrab olganmiz [8].

Talabalarning ma’naviy qiyofasi, uni o‘rganish va shakllantirish masalalari mamlakatimiz yetakchi psixolog olimlari tomonidan tahlil qilingan Davletshin M.G., G‘oziyev E.G‘., Karimova V.M., Akramova F.A., Xodiyev B.Yu., Boltabayev M.R. va boshqalar mazkur masala yuzasidan qimmatli fikrlarni bildirganlar. O‘zbekiston olimlaridan G.Abduqahhorova, S.Alimardanova, G.Berdiyeva, R.Ernazarova, N.Ismoilova, D.Norqo‘ziyeva, J.Ostonov, F.Rasulova, I.Rasulova, G.Tojibayeva va boshqalar tomonidan o‘rganilgan. MDH olimlaridan talabalik davrining turli masalalari bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borilgan bular: A.Aleksapolskiy, T.Groznaya, T.A.Danilova, A.Daumenova, A.Ilyuxin, A.Kargina, Z.Kushina, N.Krayushkina, O.Kropovniskiy, S.Liger, S.Mombey, Y.Potapova, A.Shazova, Ye.Cyexlati, Y.Yurasova, A. Akopyan, A. Andreyeva, X. Axmedova, D.Badmayeva, T.Boxan, S.Gagolina, N.Devayev, V.Krivobokova, I.Komarova, O. Lavrov, T. Lisakova, O. Lozgasheva, I. Menishikova, M. Padun, Ye. Sapyorova, L. Statuyeva, M. Xutornaya va boshqalar. Xorijiy adabiyotlarda Dj.Amirxan, R.Bernardo, S.Folkman, G.Flett, N.Haan, P.Hewitt, J.Hudek-Knezevis, I.Kardum, P.Kosta, R.Lazarus, Sh.Logel, B.Long, R.Makkrae, R.Masiran, D.Maksvell, A.Moir, F.Mollisa, T.Nagarning, Ph.Oreopoulos, B.Sardozo, R.Sears, M.Somerfeld, A.Schafer, E.Shang R.Takass, S.Vasti, H.Veber. [7] Yuqorida sanab o‘tilgan olimlar talaba ma’naviy tarbiyasi muammosini o‘ziga xos yechimlarini taklif etganlar. Ularning taqiqotlarda talabalik davriga xos konkret muammolar: ta’lim jarayoni bilan bog‘liq stresslar, shaxsiy hayotdagi normativ va normativ bo‘lmagan stresslar, murakkab hayotiy vaziyatlarda qo‘llaniladigan koping strategiyalar va boshqa shu kabi muammolarning tadqiqotlari va yechimlari keltirilgan.

Muhokama va natijalar. Tadqiqotimiz keng ko‘lamda olib borilgan bo‘lib mazkur maqolada Urganch davlat universitetida o‘tkazilgan qismining natijalari yoritib berilgan. Tadqiqotchilarimiz guruhi

UrDU ma’muriyati taklifi bilan ijtimoiy–psixologik markaz va monitoring bo‘limlari hamkorlikda anketa so‘rovnomasini ishlab chiqdilar. Mazkur so‘rovnoma tarbiyaviy ta’sir subyektlari bo‘lmish talabalarimizni demografik (oilaviy ahvoli, yashayotgan tumani, ota-onasining ma’lumoti va hk.), ijtimoiy (o‘z kasbiga munosabati, bo‘sh vqtni o‘kazish haqidagi mulohazalari va hk.), iqtisodiy (moddiy imkoniyati, daromad manbaalari va h.k), ruhiy (nizoga moyilligi, hayotiy qadriyatlari va hk.) va ma’naviy (diniy qarashlari, xulq og‘ish haqidagi fikrlari va hk.) holatlarini anqlash imkonini berdi. Anketa so‘rovlari universitetning talabalarini 5705 talabasini qamrab oldi, to‘plangan natijalar psixolog, sotsiolog va pedagoglar ishtirokida tahlil qilindi va tegishli ko‘rsatma va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Misol tariqasida so‘rovnomamiz yordamida aniqlangan ayrim holatlarni keltiramiz:

So‘rovnomada ko‘rsatilgan ***“o‘qishga kirishingizga nima sabab bo‘lgan”*** degan savolga talabalar quyidagicha javoblarni berganlar:

– butun universitet bo‘yicha 83% talaba mazkur kasbga bo‘lgan qiziqishim degan javobni tanlagan; ayniqsa bu ko‘rsatkich jismoniy madaniyat fakultetida juda katta–93% albatta, bu ijobiy ko‘rsatkichdir, demak bu davlatimiz tomonidan sportga ko‘rsatilayotgan e’tiborning ifodasidir sport sohasini o‘ziga kasb qilib tanlagan yoshlarning ko‘payishi yaxshi holat. Matematika fakultetida 85% talaba , filologiya fakultetida 84% talaba va tarix fakultetida 86% talaba ham qiziqishini bu javobni tanlashiga asos qilgan. Pedagogika, ximiya–texnologiya fakultetlarida talabalarni o‘qitilayotgan kasbga bo‘lgan qiziqishini orttirishga qaratilgan tadbirlarga aloxida e’tibor qaratish maqsadga muvofiqligi aniqlandi, chunki bu fakultetdagi natijalar nisbatan past.

– Barcha fakultetlarda kasbning ijtimoiy ahamiyatini kasb tanlashga turtki bo‘ldi degan javob kam ko‘rsatilgan, eng yuqori ko‘rsatkich iqtisod fakultetida qayd etildi boshqalari esa undan-da pastroq bu esa umuman barcha talabalarda kasbning ijtimoiy ahamiyatini anglash, tushunib yetish borasida tasavvurlari xom ekanligini bildiradi.

– So‘rovnomadagi boshqa ko‘rsatilgan javoblarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, talabalarimiz orasida oilaviy an’analarni davom ettiradigan va ota– ona maslahatiga rioya qilgan holda bu kasbni tanladim deganlar 8% tashkil qildi. Bu javobni asosan pedagogika va ximiya texnologiya fakultetlari talabalari ko‘rsatgan.

Bu savolga ko‘rsatilgan javoblar asosida quyidagilarni tavsiya qilish mumkin:

- *har bir fakultetda mazkur sohada muvaffaqiyatli ishlab kelayotgan insonlar bilan uchrashuvlar o‘tkazish maqsadga muvofiqdir;*
- *Muloqot soatlarida har bir kasbning ijtimoiy ahamiyatini ochib beruvchi tadbirlar, chiqishlar va suhbatlar o‘tkazish kerak;*
- *Oliygohning nufuzini anglashga qaratilgan tadbirlar o‘tkazilishi ham maqsadga muvofiqdir, chunki oliygohning nufuzini kasb tanlash motivi sifatida ko‘rsatish barcha fakultetlarda juda past.*

Salbiy xulq ko‘rinishlariga munosabatingiz degan savolga ko‘rsatilgan javoblar :

– Bunday xulq–atvor shakllarini qabul qilish va oqlash mumkin degan javob respondentlarning 44%, ya’ni 2558 ta talaba tomonidan tanlangan. Bu salbiy holat bo‘lib talabalarni bu qismi aniq pozitsiyaga ega emasligini bildiradi, yoshlar voqelikka to‘g‘ri baho bera olmayotganliklarining belgisidir. Jismony madaniyat – 79%, matematika – 66%, iqtisod– 54% fakultetlari talabalari katta qismi shu fikrdadir.

– 472 talaba hech qanday fikr bildirmagan, albatta, bu tashvishli holdir, chunki talabalarni yoshi va mavqeyi bu borada aniq fikrga ega bo‘lishlarini talab qiladi.

– 2832 talabalar xulqi og‘ish holatlarini qoralab o‘z fikrlarini bildirganlar, bir tomondan bu ijobiy holat bo‘lsa ikkinchi tomondan mazkur guruh talabalarida salbiy xulq-atvor ko‘rsatgan odamlarni faqat qoralash emas, balki to‘g‘ri yo‘lga tushishlariga ko‘mak berish kerakligini uqtirish lozim, bu javob jahon tillari fakultetida 394 talaba va tabiatshunoslik fakultetida 397 talaba tomonidan tanlangan. Bu savol bo‘yicha quyidagini tavsiya qildik:

Talaba yoshlarda jamiyatdagi insonlarni o‘zaro bog‘liqligi va doimo bir-biriga ta’sir qilishi mumkinligi, insonparvarlik g‘oyalarini boqiyligi haqida mulohaza yuritishga undash kerak.

Og‘ir vaziyatga tushganingizda talabalarga yordam ko‘rsatish uchun qanday yo‘l tutish kerak degan savolga quyidagicha javoblar oldik:

–Psixologik huquqiy maslahatxonaga murojaat qilish javobini 4422 talaba ko‘rsatgan bu talabalarni huquqiy ongini oshganligini belgisidir va universitet ma’muriyati bu jarayonni tashkiliy jihatlariga e’tibor qaratsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi, chunki jamoatchilik asosida nomiga ishlaydigan maslahatxona faoliyati samarali bo‘lmaydi. Maslahatxona tashkil qilinishida xorij tajribalarini tahlil qilib mazkur hudud uchun maqbul bo‘lgan psixologik xizmat ko‘rinishini ishlab chiqish kerak. Bu javobni barcha fakultet talabalari tanlagan, jahon tillari fakulteti talabalarida bu javob nisbatan kam ko‘rsatilgan bo‘lsa-da,

psixologga individual tarzda murojaat qilishni istaganlar ko‘pchilikni tashkil qiladi, bu talabni ham maslahatxona ochish orqali qondirish mumkin.

– Xotin-qizlar qo‘mitasiga murojaat qilish mumkin degan javobni 11% talaba tanlagan vaholanki oliygoh talabalarini 55% qizlar tashkil qiladi. Ammo talabalar xotin–qizlar qo‘mitasining faoliyatini yordam berish kabi yo‘nalishi bilan yaxshi tanish emasligini ko‘rishimiz mumkin. Xotin-qizlar qo’mitasi juda faol bo‘lib asosan tashkiliy ishlar bilan banddir, qo‘mita faoliyatining bu qirrasini psixologik maslahatxona bilan hamkorlikda kuchaytirish mumkin.

So‘rovnomada talabalar tomonidan jamiyatda qadriyatlarning tutgan o‘rni va ularning ahamiyatini qanday baholanishi tahlil qilindi.

«Qiziqarli va mazmunli ish»ni qadriyat sifatida e’tirof etuvchi talabalarning 4146 nafari bu muhim qadriyatni ijtimoiy hodisani «ahamiyatli», ijobiy sifatida baholanashi mumkin bo‘lgan holat respondentlardan 1312 nafari qiziqarli va mazmunli ishni va shu bilan bog’liq bo‘lgan kasbiy faoliyatni oliygohda kasb o‘rgatilishini inobatga olsak «juda ahamiyatli» qadriyat deb hisoblagan. Ayni vaqtda salbiy holat sifatida talabalarning 203 nafari buning «ahamiyati past», 44 nafari esa «juda ahamiyatsiz» degan javobni tanlaganlarini ko‘rsatish mumkin.

Talabalarning 3610 nafari ***“yaxshi oila va farzandlar”*** o‘zi uchun yuqori ahamiyatli qadriyat ekanligini bildirishgan. 2007 nafar talaba esa buning ahamiyati past deb hisoblaydi. Ayni paytda jamiyatning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan oilani va farzandlarni ahamiyati past qadriyat sifatida baholagan 84 nafar talabani qanday tushunsa bo‘ladi? Eng achinarlisi talabalardan 4 nafari ushbu qadriyatni juda ahamiyatsiz deb baholagan, mazkur holat individual yondashuvni talab qilib bu asosan talabalarning salbiy shaxsiy tajribasi bilan bog‘liq ekanligini taxmin qilish mumkin. So‘rovnomani mazkur qismida talabalar tomonidan ko‘pgina qadriyatlar baholanganligi tarbiyaviy suxbat va tadbirlarni maqsadli ravishda olib borish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

So‘rovnoma yordamida olingan ma’lumotlar fakultetlar, kafedralar va guruhlar kesimida alohida o‘rganildi, tahlil qilindi va guruh murabbiylariga yetkazib berildi. Har bir murabbiy natijalar asosida o‘z guruhi uchun individual tarbiyaviy tadbirlar rejasini tuzdi. Anketa anonim tarzda va kompyuterlalashtirilgan ko‘rinishda o‘tkazilganligi natijalarning obyektivligi va son tahlilini tezkor va aniq qayta ishlanishini ta’minlaydi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, talabalar o‘rtasida ijtimoiy psixologik so‘rovlar o‘tkazib borish maqsadga muvofiq bo‘lib bu jarayon qator vazifalarni yechish imkonini beradi:

- Ijtimoiy psixologik so’rovnoma talabalarni ma’naviy qiyofasini, balki og‘ish holatlariga bo’lgan munosabatini, talabalarni ijtimoiy psixologik muammolarning yechimi haqidagi tasavvurlarini o‘rganish vositasi sifatida xizmat qiladi.
- Ijtimoiy psixologik so‘rov natijalari guruh murabbiylari va rahbariyatga tarbiyaviy ishlar rejasini tuzishda tadbirlarni saralashda maqsadli va asosli yondashish imkonini beradi.
- Ijtimoiy psixologik so‘rovlarni muntazam o‘tkazish oliy ta’lim muassasasida faoliyat yuritayotgan xotin – qizlar qo‘mitasi, yoshlar itifoqi, amaliyotchi psixolog va ta’lim sifatini nazorat qilish bo‘limlarini hamkorlikda tizimli faoliyat yuritishida – asos vazifasini bajaradi.
- Ijtimoiy psixologik So‘rovnomani elektron dasturiy ta’minlanganligi takororiy tekshiruvlar o‘tkazib, bir necha yillar davomidagi tabiyaviy faoliyatni samaradorligini aniqlash uchun sharoit yaratadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-fevraldagi PQ-4190 son «2019 - 2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Qarori, https://lex.uz/docs/-4201081

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Farmoni. https://lex.uz/docs/4545884

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ -2909-son «Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni.

4. Oliy o‘quv yurtidagi tarbiyaviy ishlarga psixologik yondashuvlar.// Xodiyev B.Yu., Boltaboyev M.R., Xoshimova M.K., Akramova F.A., Ergasheva D.D. – T., 2008 –116 b.

5. Psixologiya XX1 asr boshlarida. //Respublika ilmiy–amaliy anjuman materiallari. – T., – 2008

6. G‘oziyev E.G‘. Oliy maktab psixologiyasi. – T. “O‘qituvchi”,1997–104b.

7. Bekchanov X.K. Hayotiy muammolarni hal etishda koping strategiyalardan foydalanishning psixologik xususiyatlari (uslubiy qo‘llanma). Urganch: «Khwarezm travel» nashriyoti, 2023.-48b.

8. Bekchanov X.K. Talabalarning hayotiy muammolarni hal qilishdagi koping strategiyalari // “Pedagogik mahorat” ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2023, № 6 p. 29-34.

Mundarija/Содержание/Contents

№		bet / стр / page
1	***Тожибоева Гулхумор Рахмонжоновна***	***3***
	Ўсмирлардаги низолилик даражасини намоён бўлишининг психологик жиҳатлари	
	Психологические аспекты проявления уровня конфликтности у подростков	
	Psychological aspects of the manifestation of the level of conflict in adolescents	
2	***Кулиев Ёркин Каримович***	***7***
	Мотивационный аспект повышения вовлечённости сотрудников	
	The motivational aspect of increasing employee engagement	
	Xodimlarning daxldorligini oshirishning motivatsion jihatlari	
3	***Achilova Munira Mansurovna***	***14***
	Oliy ta’lim muassasasi o’qituvchilarida empatiya hissi rivojlanishiga ta’sir e’tuvchi ijtimoiy-psixologik omillar	
	Социально-психологические факторы, влияющие на развитие эмпатии у преподавателей вузов	
	Social-psychological factors affecting the development of empathy in higher educational institutions	
4	***Ahmadjonova Nargizaxon Adiljanovna***	***19***
	Ekstremal vaziyatlarda xodimlarning agressivligini psixodiagnostikasi	
	Психодиагностика агрессивности сотрудников в экстремальных ситуациях	
	Psychodiagnostics of aggressiveness of employees in extreme situations	
5	***Akilov Faridun Firdavsovich***	***23***
	Maktab direktori o‘rinbosarlarining boshqaruv madaniyati va mahoratini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	
	Социально-психологические особенности формирования управленческой культуры и навыков заместителей директора школы	
	Social-psychological features of forming the management culture and skills of deputy school directors	
6	***Amirova Luiza Maratovna***	***29***
	Bezorilik psixologik tadqiqot predmeti sifatida	
	Буллинг как предмет психологический исследований	
	Bullying as a subject of psychological research	
7	***Bosimov Bobir Ismatilla o‘g‘li***	***33***
	Probatsiya nazoratidagi shaxslar faoliyatini emotsional boshqaruvning psixologik muammolari	
	Психологические проблемы эмоционального управления деятельностью лиц, находящимся на пробации	
	Psychological problems of emotional management of probationers' activities	

8	***Bahronov Abbos Faxriddin o‘g’li***	***39***
	O‘smir bokschilarda muvaffaqiyatga erishish motivlarining ilmiy-psixologik asoslari	
	Научно-психологические мотивы достижения успеха у боксёров-подростков	
	Scientific and psychological motives for success in adolescent boxers	
9	***Djalalova Mohinur Abdusattor qizi***	***44***
	6-7 yoshli bolalardagi agressivlik holatlarni oldini olish va psixokorreksion ishlar tahlili	
	Анализ профилактики агрессивных ситуаций у детей 6-7 лет и психокоррекционной деятельности	
	Analysis of prevention of aggressive situations in 6-7-year-old children and psycho-correctional activities	
10	***Ermatova Gulnoz Pirimovna***	***48***
	Aksiologik yondashuv asosida bo‘lg‘usi tarbiyachilarda ijtimoiy intellektni shakllantirish muammosi	
	Проблема формирования социального интеллекта у будущих педагогов на основе аксиологического подхода	
	The problem of formation of social intelligence in future educators on the basis of axiological approach	
11	***Eshchanova Nasiba Matnazarovna***	***54***
	Gipertonik bemorlarda psixoemotsional holatlar namoyon bo‘lishining o‘ziga xosligi	
	Особенности проявления психоэмоциональных состояний у гипертенических больных	
	Characteristics of the appearance of psychoemotional states in hypertenic patients	
12	***Fozilova Sabohat Nodir qizi***	***58***
	Yoshlarda ekologik ong shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	
	Социально-психологические особенности формирования экологического сознания у молодых людей	
	Social and psychological features of the formation of ecological consciousness in young people	
13	***Ibodov Murodulla Xoldor o‘g‘li***	***62***
	Shaxsda axloqiy ong rivojlanishining psixologik va pedagogik jihatlari	
	Психолого-педагогические аспекты развития нравственного сознания человека	
	Psychological and pedagogical aspects of the development of moral consciousness in the person	
14	***Jumamuratova Guljayna Kenesbayevna***	***67***
	Orolbo‘yi ekologik iqlimning psixologik prediktorlar	
	Психологические предикторы экологического климата Приаралья	
	Psychological predictors of the Aral sea region's ecological climate	

15	***Jumaniyazova Ilmira Kamiljanovna***	***71***
	Subyektiv farovonlik va optimizmning ruhiy salomatlikka ta’sirining psixologik omillari	
	Психологические факторы влияния субъективного благополучия и оптимизма на психическое здоровье	
	Psychological factors of the influence of subjective well-being and optimism on mental health	
16	***Jumaniyozova Nasiba Ramatillayevna***	***75***
	Psixologik farovonlik darajasini oshishi kasbiy so’nish muammosini bartaraf etish omili sifatida	
	Рост психологического благополучия как фактор преодоления проблемы профессионального выгорания	
	Growth of psychological well-being as a factor of overcoming the problem of professional burnout	
17	***Jumayev Ulug’bek Sattorovich***	***79***
	Madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy-madaniy kompetensiya	
	Межкультурная коммуникация и социокультурная компетентность	
	Intercultural communication and socio-cultural competence	
18	***Jurayev Vohidjon Muhammedovich***	***83***
	Sportchining subyektiv nazorati bilan da’vogarlik darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlikning empirik tahlili	
	Эмпирический анализ связи между субъективным контролем спортсмена и уровнем притязаний	
	Empirical analysis of the relationship between the subjective control of the athlete and the degree of extension	
19	***Jurayev Xaydarjon Odilboyevich***	***88***
	Psixoanalizda shaxs himoya mexanizmlarining o‘rni va tarkibiy qismlari	
	Роль и составляющие части механизмов личной защиты в психоанализе	
	The role and component parts of personal protection mechanisms in psychoanalysis	
20	***Kamolov Akramjon Akmaljon o‘g‘li***	***92***
	Ichki ishlar idoralari tibbiyot xodimlari kasbiy-kompetentligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari	
	Социально-психологические механизмы повышения профессиональной компетентности медицинских сотрудников ОВД	
	Social-psychological mechanisms of improving the professional competence of medical staff of internal affairs departments	
21	***Karimqulova Surayyo Numonjon qizi***	***98***
	Kiberhujumlardan saqlanish va psixologik himoya mexanizmlari o‘rtasidagi bog‘liqlik	
	Взаимосвязь между предотвращением кибератаки и механизмами психологической защиты	
	The relationship between cyber-attack prevention and psychological defense mechanisms	

22	***Kurbanov Ikhtiyor Khikmatovich***	***102***
	The research role of motivation in innovative activities of the organization	
	Исследовательская роль мотивации в инновационной деятельности организации	
	Tashkilotning innovatsion faoliyatida motivatsiyaning tadqiqot roli	
23	***Matkarimova Muxabbat Abuovna***	***107***
	Yoshlarni pedagogik kasbga yo’naltirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini takomillashtirishni empirik o’rganish	
	Эмпирическое изучение совершенствования социально-психологических механизмов направления молодёжи в педагогическую профессию	
	Empirical study of improving socio-psychological mechanisms of guiding youth and teaching profession	
24	***Mullaboyeva Nargiza Sharopaliyevna***	***111***
	Yolg‘izlikning tasnifi, subyektiv holatlari, sabablari va oqibatlari	
	Классификация, субъективные состояния, причины и последствия одиночества	
	Classification, subjective conditions, causes and consequences of loneliness	
25	***Murtazayeva Shaxloxon Muzaffar qizi***	***118***
	Oilaviy munosabatlarda ota-ona va farzand munosabatlarining psixologik xususiyatlari	
	Психологическая характеристика отношений родителей и детей в семье	
	Psychological characteristics of parent and child relationships in family relations	
26	***Mutalipova Feruza Muxammatbek qizi***	***123***
	Kichik maktab o‘quvchilarida agressiv xulq-atvorning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarning psixologik jihatlari	
	Психологические аспекты факторов, влияющих на формирование агрессивного поведения у младших школьников	
	Psychological aspects of factors influencing the formation of aggressive behavior in primary school children	
27	***Eshnayev Nortoji Jumayevich***	***128***
	Talabalarning intellekti va kasbiy yo‘nalganligini psixologik tadqiq etilishi OTMlarda mobil mutaxassis tayyorlash samaradorligining omili ekanligi	
	Психологическое исследование интеллекта студентов и профессиональной ориентации – фактор эффективности мобильной подготовки специалистов	
	Psychological research of students' intellect and professional orientation is a factor of mobile specialist training efficiency	
28	***Nazarov Sobir Usmonovich***	***132***
	Sport zaxirasini tayyorlash bosqichlarida shug‘ullanayotgan o‘quvchi-sportchilarning psixofiziologik rivojlanishi empirik tadqiqi	
	Эмпирическое исследование психофизиологического развития учеников-спортсменов, занимающихся на этапах подготовки спортивного резерва	

	Empirical study of psychophysiological development of student-athletes engaged in the preparation stages of the sports reserve	
29	***Davronov Jonibek Mardonqulovich***	***140***
	Ichki ishlar xodimlarida irodaviy sifatlar shakllanishining psixologik omillari	
	Психологические факторы формирования волевых качеств у работников внутренних дел	
	Psychological factors of formation of volitional qualities in internal affairs officers	
30	***Nomozova Roziya Omonovna***	***145***
	Boshqaruv faoliyatida xotin-qizlar rolini oshirishning ijtimoiy-psixologik jihatlari	
	Социально-психологические аспекты повышения роли женщин в управленческой деятельности	
	Social-psychological aspects of increasing the role of women in management	
31	***Nurmamatov Abdumalik Shermatovich***	***149***
	O‘quvchilarda kreativlik va uni rivojlantirishning psixologik muammolari	
	Креативность у учащихся и психологические проблемы её развития	
	Creativity in students and psychological problems of its development	
32	***Nurullayeva Baxtigul Bobojonovna***	***154***
	Talabalarning ijtimoiy-psixologik fikrlari va munosabatlarini so‘rov-anketa yordamida o‘rganish	
	Исследование социально-психологических взглядов и отношений студентов с помощью опроса-анкетирования	
	Study of students' socio-psychological views and attitudes through questionnaires	

Bizning yangilangan saytimizga tashrif buyuring

BUXDU.UZ

Saytimizda maqolalarni o'qishingiz va ularni elektron nusxasini yuklab olishingiz mumkin

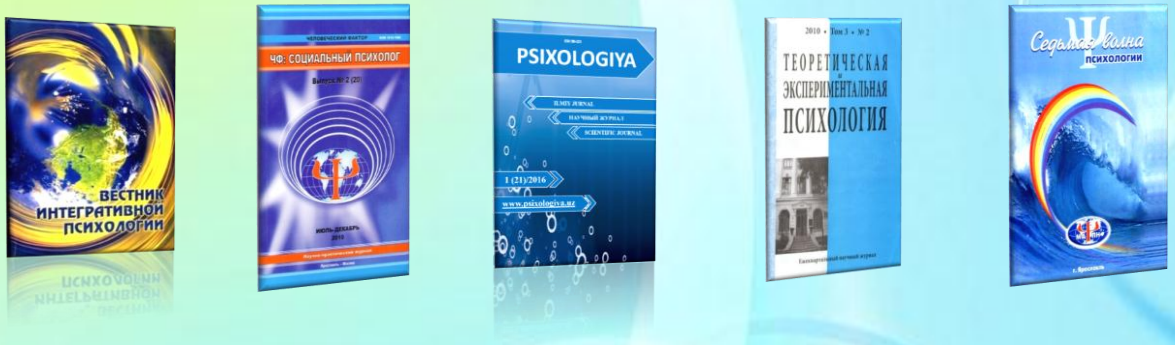

PSIXOLOGIYA ilmiy jurnal 4-son (60) Buxoro – 2024. 163 b. **PSIXOLOGIYA** научный журнал. Выпуск 4. (60) Бухара – 2024. – 163 с.	Jurnal O`zbekiston psixologlarining BuxDU muassisligidagi nashri hisoblanadi. **Jurnalning nashr sifati uchun bosmaxona javobgar.** OBUNA INDEKSI 3062	Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Bosishga ruxsat etildi Qog`oz bichimi 60x84, 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Shatrli bosma tabog`i - 28 Buyurtma №123. Adadi – 50 Bahosi kelishilgan narxda. "BUKHARAHAMD PRINT" MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili:Buxoro sh. Q. Murtazoyev ko'chasi 344-uy.

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2013-yil 26-dekabrdagi 201/3-sonli qarori bilan psixologiya fanlari bo`yicha dissertatsiya ishlari ilmiy natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo`lgan ilmiy jurnallar ro`yxatiga kiritilgan.

ISSN 2181-5291